

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏ OBRAZI AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA

İxtisas: “Azərbaycan ədəbiyyatı” 5716.01

Elm sahəsi: Filologiya

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

İddiaçı: _____

Zamin İsrafil oğlu Babazadə

Elmi rəhbər: _____ **Filologiya elmləri doktoru Fərman Yunis oğlu Xəlilov**

Naxçıvan-2024

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
I Fəsil	
M.F.AXUNDZADƏ: ƏDƏBİ-TƏNQİDİ GÖRÜŞLƏRİ VƏ AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA OBRAZI	
1.1. M.F.Axundzadənin ədəbi-tənqidi görüşləri	10
1.2. Azərbaycan şeirində Mirzə Fətəli obrazı	26
1.3. M.F.Axundzadə obrazı poemalarda: epik vüsət və poetik qiymət	54
II Fəsil	
AZƏRBAYCAN BƏDİİ NƏSRİNDƏ MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏ OBRAZI	
2.1. M.F.Axundzadə obrazı roman, povest və hekayələrdə	76
2.2. M.F.Axundzadə obrazının bədii təcəssümü: epoxa və şəxsiyyət	112
III Fəsil:	
M.F.AXUNDZADƏ OBRAZI AZƏRBAYCAN DRAMATURGİYASINDA	
3.1. Azərbaycan dramaturgiyasında M.F.Axundzadə obrazının bədii təcəssümü ...	121
3.2. M.F.Axundzadənin obrazı Azərbaycan səhnəsində	157
NƏTİCƏ	166
ƏDƏBİYYAT	168

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Milli dramaturgiyamızın banisi, yeni tipli nəsrin yaratıcılarından biri, müasir tənqidi ədəbiyyatşünaslığımıza gətirən Mirzə Fətəli Axundzadənin ədəbi, fəlsəfi, publisistik irsi Azərbaycan ədəbiyyatı və ictimai fikir tarixində yeni bir mərhələ təşkil edir. Onun yaradıcılığı XIX əsrdən etibarən tədqiqatçıların marağına səbəb olmuş, şəxsiyyəti isə yazıçı, şair və dramaturqların diqqətindən yayınmamışdır. M.F.Axundzadə haqqında lirik, epik və dramatik növlərin müxtəlif janrlarında əsərlər qələmə alınmışdır. Onun obrazının bədii əsərlərdə inikasının öyrənilməsi ədəbiyyatşünaslığımız qarşısında duran aktual məsələlərdəndir.

M.F.Axundzadənin bədii obrazının təsvirinə mütəfəkkir yazıçının özü həyatda olduğu zamandan başlanılmışdır. Dostları, müasirləri olan Qasım bəy Zakir, Cəfərqulu xan Nəva, əmisi oğlu Mirzə Məhəmməd Katib şeirlərində onun bədii obrazını yaratmışdır. XIX əsrdə Axundzadə obrazına əsasən şeirlərdə rast gəliriksə, XX əsrdə onun simasını şeirlərlə yanaşı pyeslərdə, romanlarda, povest və hekayələrdə görürük.

Azadlıq çarçısı, köləliyin düşməni olan M.F.Axundzadə haqqında sovet dövründə yazılan bədii əsərlərin bir qisminə-kinofilmlərdə və tamaşalarda, onun obrazı heyif ki, sovet ideologiyasının daşıyıcısına çevrilmişir. Bunun əsas səbəblərindən biri də onun çar hökumətinə olan mənfi münasibəti hesab edilir. Ancaq bu o demək deyil ki, M.F.Axundzadə obrazı yaradılan bütün əsərlərdə həmin “ideologiyanın daşıyıcısı”dır. Müəlliflərin bir qismi M.F.Axundzadənin müstəmləkəçiliyə qarşı olduğunu da xatırlatmışlar.

M.F.Axundzadə obrazının yaradıldığı bədii əsərlər haqqında Salman Mümtaz, Akif Hüseynov, Yaşar Qarayev, Həsən Quliyev, Bəkir Nəbiyev, Aydın Dadaşov, Cəfər Cəfərov, Məmməd Cəfər Cəfərov, Yavuz Axundlu, Təyyar Salamoğlu, Elçin Əfəndiyev, Tehran Əlişanoğlu kimi müəlliflərin müxtəlif aspektli araşdırmaları vardır. M.F.Axundzadə obrazının yaradıldığı şeirləri ilk dəfə tədqiqata cəlb edən Salman Mümtaz olmuşdur. O “Azərbaycan ədəbiyyatı qaynaqları” kitabında Cəfərqulu xan Nəvanın, Molla Abbas Aşuftənin, Mirzə Məhəmməd Katibin M.F.Axundzadəyə həsr

etdiyi şeirlərindən bəhs etmişdir. Kitabda şeirlərin yazıldığı tarixi dövr, onların yazılma səbəbləri də ədəbiyyat tarixi prizmasından əks etdirilmişdir.

M.F.Axundzadə obrazının yaradıldığı əsərlərin böyük bir qismi sovet dövründə yazılmışdır. Bu əsərlərin öyrənilməsi və tədqiqi tarixi də məhz sovet dövrünə təsadüf edir. Müstəqillik illərində bu əsərlər haqqında, az da, olsa tədqiqatlar aparılmışdır.

Professor Y.Axundlu yazıçı Ç.Hüseynovun “Fətəli fəthi”, Əlisa Nicatın “Mirzə Şəfi”, “Gəncəli müdrik” tarixi romanlarını tədqiq etmiş, əsərlərin janr-forma xüsusiyyətlərini, mövzu-ideyasını və obrazlar aləmini geniş şərh etmişdir.

Təyyar Salamoğlunun “Ən yeni Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri” əsərində “Fətəli fəthi” romanının janr xüsusiyyətləri, mövzusu araşdırılmış, roman haqqında dəyərli fikirlər söylənilmişdir. Əsərdə romanın janr xüsusiyyətləri, tarixiliyi və bədiiyliyi geniş araşdırılmış, şərhlər verilmişdir.

H.Quliyev də “Fətəli fəthi” romanı barədə, romanın janr xüsusiyyətləri, obrazlar sistemi haqqında məlumat vermişdir. Yaşar Qarayev “Ulduzların müdrikliyi” məqaləsində M.F.Axundzadə obrazının yaradıldığı Çingiz Hüseynovun “Labüdlük” povesti və “Fətəli fəthi” romanından bəhs etmişdir. Hər iki əsəri yüksək qiymətləndirən Y.Qarayev əsərdə M.F.Axundzadənin təsvirinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Müəllif həmçinin obrazın daxili aləminin zənginliyinə və düşüncələrinə də məqalədə yer vermişdir. Aydın Dadaşov isə Həsən Həsənovun “Brüsseldən məktublar” pyesi haqqında tədqiqatlar aparmış, əsərin sənədlər əsasında yazılmasına, obrazların səciyyəvi xüsusiyyətlərinə yer vermişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyevin M.F.Axundzadə haqqında verdiyi sərəncam və sərəncamda deyilənlər görkəmli mütəfəkkirin ədəbiyyat və mədəniyyətimizdə yerini bir daha təsbit etmişdir. Sərəncamdan oxuyuruq: “2012-ci ildə böyük Azərbaycan mütəfəkkiri, milli dramaturgiyamızın banisi, görkəmli ictimai xadim və maarifçi Mirzə Fətəli Axundzadənin anadan olmasının 200 illiyi tamam olur”.

Sərəncamda onun “həyatı boyu doğma vətəninin və xalqının tərəqqisi yolunda yorulmadan çalışaraq yeni dövrün irəli sürdüyü mühüm elmi, mədəni və ictimai-siyasi

məsələlərə daim fəal münasibət ifadə edən və zamanın qabaqcıl ideyalarından bəhrələnməyə çağıran yaradıcılığı ilə Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı tarixində parlaq səhifə açan bir şəxsiyyət” olduğu vurğulanır .

Göründüyü kimi, M.F.Axundzadə obrazının bədii inikasının öyrənilməsi daim ədəbiyyatşünaslığımızın diqqət mərkəzində olmuş, lakin mövcud araşdırmalarda M.F.Axundzadə obrazının yaradıldığı bütün əsərlər sistemli şəkildə öyrənilməmişdir. Məhz buna görə də bu gün belə bir mövzunun azərbaycançılıq ideologiyası prinsipləri əsasında araşdırılması zərurəti meydana çıxır. Mövzunun aktuallığını şərtləndirən əsas amillərdən biri də budur.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatına yeni nəfəs gətirən, dramaturgiya və yeni tipli nəsrin banisi, yeni əlifba layihəsinin müəllifi, ədəbi-tənqidi və fəlsəfi fikirləri ilə bütün dünyada məşhur olan M.F.Axundzadə obrazının əks etdirən lirik, epik və dramatik növdə yazılan bədii əsərlər, bu əsərlərin təhlilini özündə ehtiva edən jurnal, qəzet, kitab və monoqrafiyalar dissertasiyanın əsas obiektidir.

Tədqiqatın predmeti isə Axundzadənin həyatı və çoxşaxəli fəaliyyətinin müxtəlif janrlarda qələmə alınan bədii əsərlərdə hansı yönlərdən əks etdirilməsi, həmin əsərlərdə yaradılan Axundzadə obrazının səciyyəvi xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılması, Axundzadə ilə bağlı hadisələri təsvir edərkən müəlliflərin tarixi reallığa sadıqlığı və təxəyyülünün gücündən nə dərəcə istifadə etmələrinin müəyyənləşdirilməsidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan ədəbiyyatında M.F.Axundzadə obrazının təcəssümünü bütün parametrləri ilə araşdırıb öyrənməkdir. Bunun üçün Axundzadəyə həsr olunan, demək olar ki, bütün bədii əsərlər tədqiqata cəlb edilmişdir. Qarşıya qoyulan məqsədi həyata keçirmək üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

- M.F.Axundzadə obrazının yaradıldığı bədii əsərləri sistemli şəkildə araşdırmaq və tədqiqata cəlb etmək;
- Ədəbiyyatımızda Axundzadə obrazı üçün xarakterik olan bədii meyilləri aydınlaşdırmaq;

- Bədii ədəbiyyatda təsvir edilən M.F.Axundzadə obrazını təhlil etmək, onun bədii psixologizm meyarlarını şərh etmək;
- M.F.Axundzadə obrazının fərdi xüsusiyyət və keyfiyyətlərini müəyyənləşdirmək;
- M.F.Axundzadə dövrünün və şəxsiyyətinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini müqayisə zəminində öyrənmək, ədibin psixologiyasını təhlil zamanı daha çox müəyyənləşdirmək;
- Bədii əsərlərdə M.F.Axundzadənin azadlıq və müasirlik haqqında olan düşüncələrinin əks etdirilməsi məsələsini araşdırmaq;
- M.F.Axundzadənin əsərlərindəki fikirlərlə, onun obrazının yaradıldığı əsərlərdə verilən fikirləri qarşılaşdırmaq;
- Tədqiqata cəlb olunan M.F.Axundzadə obrazının yaradıldığı bədii nümunələrdə irəli sürülən estetik-bədii düşüncələri təhlil etmək;
- M.F.Axundzadə obrazı ilə M.F.Axundzadə şəxsiyyətinin qarşılıqlı təhlilini vermək;
- Axundzadə obrazının yaradıldığı bədii əsərlərin yazıldığı dövr, ictimai mühiti araşdırmaq;
- M.F.Axundzadə obrazının yaradıldığı bədii əsərlər haqqındakı tənqidi fikirləri, ədəbiyyatşünaslığın münasibətini nəzərdən keçirmək, bu fikirləri çağdaş düşüncə müstəvisinə gətirmək;
- M.F.Axundzadə obrazının milli poeziya, nəsr və dramaturgiya tarixində yerini və rolunu araşdırmaq.

Tədqiqatın metodları. M.F.Axundzadə obrazının yaradıldığı bədii əsərlərə tarixi aspektdən yanaşılmış, dövrün ictimai-siyasi hadisələrinin bədii əsərlərdəki əksi müasir gözlə araşdırılmışdır. Dissertasiyada bədii əsərlər xronoloji ardıcılıqla verilmişdir. Tarixi yanaşma Axundovşünaslığın müxtəlif mərhələlərinin bir-birilə müqayisəsinə əsaslanmışdır. Tədqiqat işində tarixi-müqayisəli, sistemli təhlil və strukturalist təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar.

Tədqiqat işində aşağıdakı müddəalar müdafiəyə çıxarılır:

- M.F.Axundzadə obrazı yaradılan bədii əsərlərdə əsərin yazıldığı dövrə uyğun olaraq M.F.Axundzadə obrazının xüsusiyyətləri fərqlidir.

- M.F.Axundzadə obrazı yaradılan bədii əsərlərdə obrazın təsvirinin əhatəliliyi fərqlidir.

-Bədii əsərlərdə M.F.Axundzadə obrazının tarixi mənbələrdəki M.F.Axundzadə ilə oxşar və fərqli cəhətləri çoxdur;

-M.F.Axundzadə obrazının daxili mənəvi dünyasının açılışını, duyğu və düşüncələrinin ifadəsini ona həsr olunan bədii əsərlərdə ön plana çəkmək əsərlərin ortaq cəhətlərindəndir.

-M.F.Axundzadə obrazı yaradılan əsərlərə ədəbiyyatşünaslıqda olan münasibətin öyrənilməsi və ədibin obrazı yaradılan dram əsərlərin səhnə taleyinin dramaturji tədqiqatlar əsasında araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. M.F.Axundzadə obrazının yaradıldığı bədii əsərlər ilk dəfə olaraq Azərbaycançılıq ideologiyası əsasında, milli dövlətçilik konsepsiyasına uyğun şəkildə araşdırılmışdır.

- Bu günə qədərki elmi araşdırmalardan kənar qalan M.F.Axundzadənin obrazı yaradılmış bir sıra şeir, poema, hekayə, povest və dram əsərləri ilk dəfə olaraq tədqiqata cəlb edilmişdir.

- M.F.Axundzadə obrazı yaradılan müxtəlif ədəbi növ və janrlarda yazılmış əsərlərin ideya-bədii xüsusiyyətləri, estetik-bədii keyfiyyətləri, dili və üslubi səciyyəsi elmi təhlil müstəvisinə gətirilmişdir.

- M.F.Axundzadə obrazı yaradılan bədii əsərlər tarixi dövr, müasir gerçəklik və yazıçı mövqeyi prizmasından diqqət mərkəzinə çəkilmiş, ilk dəfə olaraq bu istiqamətdə diqqətəlayiq elmi mülahizələr irəli sürülmüşdür.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyada M.F.Axundzadə obrazı yaradılan bədii əsərlər milli təfəkkür işığında qiymətləndirilir. Müxtəlif janrlı bədii nümunələrdə M.F.Axundzadə şəxsiyyətinin əks etdirilmə səviyyəsi, şəxsiyyət və müasir gerçəklik, şəxsiyyətə yazıçı münasibətinin ifadəsi, dövrün ictimai-sosial reallıqlarının

bədii müstəvidə əksi məsələləri araşdırılmışdır. Həmçinin aparılan tədqiqatlarda ədəbi mənbələrlə yanaşı tarixi qaynaqlara da istinad olunmuş, tarixi həqiqətlərin bədii planda əks etdirilmə səviyyəsi müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur. Dissertasiyanın nəzəri əhəmiyyəti onunla şərtlənir ki, tarixi mövzulu, müxtəlif janrlı bədii nümunələrdə tarixiliyi şərtləndirən konkret məqamlar diqqət mərkəzinə çəkilmiş, tarixi nəsr, tarixi dram, tarixi poema və s. istiqamətlərdə ədəbiyyatşünaslıqdakı fərqli fikirlər ümumiləşdirilərək dəyərləndirilmişdir. Dissertasiyanın praktiki əhəmiyyəti onunla şərtlənir ki, tədqiqat işində Axundovşünaslıq tədqiqatlarında, həm də tarixi mövzulu əsərlərin tədqiqində yararlanmaq olar. Həmçinin müxtəlif universitet və təhsil müəssisələrində Azərbaycan ədəbiyyatı üzrə aparılan xüsusi kurs və dərslərdə bu tədqiqat işindən istifadə oluna bilər.

Aprobasiya və tətbiqi. Aprobasiya və tətbiqi. Dissertasiya işinin mövzusu 27 fevral 2018-ci ildə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Şurasının 16 may 2018-ci il tarixli (protokol №06) qərarı ilə təsdiq olunmuş, filologiya elmləri doktoru Fərman Yunis oğlu Xəlilov elmi rəhbər təyin edilmişdir. 16 may 2018-ci ildə isə mövzu Azərbaycan Respublikası Elmi Tədqiqatların Əlaqələndirməsi Şurasının Filologiya Problemləri üzrə Elmi Şurasında (protokol №5) qeydiyyatına alınmışdır.

Dissertasiya ilə bağlı müəllifin “Naxçıvan” Universitetinin “Elmi əsərlər”, Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Elmi əsərlər”, Gəncə Dövlət Universitetinin “Elmi xəbərləri”, AMEA Əlyazmalar İnstitutunun “Filologiya məsələləri”, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsinin “Axtarışlar” elmi jurnallarında, həmçinin Ujqorod Beynəlxalq Universitetinin jurnalında məqalələri nəşr olunmuşdur. Müəllif Gənc alimlərin III Beynəlxalq elmi konfransında (Gəncə Dövlət Universiteti, 2018) “M.F.Axundzadənin ədəbi-tənqidi görüşləri”, Azərbaycanşünaslığın Aktual Problemləri X Beynəlxalq konfransında (Bakı Slavyan Universiteti, 2019) “Şəfaət Mehdiyevin “Mirzə Fətəli” pyesində M.F.Axundzadə obrazı”, Gənc alimlərin IV Beynəlxalq elmi konfransında (Gəncə Dövlət Unuiversiteti, 2019) “Çingiz Hüseynovun “Fətəli fəthi” romanında M.F.Axundzadə obrazı”, “Naxçıvan: Mədəniyyətlərin qovuşduğu məkan”

Beynəlxalq elmi konfransında (“Naxçıvan” Universiteti, 2020) “Ş.Mehdiyev “Mirzə Fətəli”, A.Mədətov “İdrak işığında” əsərlərində Axundzadənin əlifba layihəsinin təsviri” mövzularında çıxışlar etmiş, konfransın toplularında materialı nəşr olunmuşdur. Eyni zamanda müəllif “The attitude of Akhundzade image to the West in the artistic works” mövzusu ilə Qazax milli Pedaqoji Universitetində (2021) və “Features of M.F.Akhundzade’s character in Chingiz Huseynov’s novel of “Feteli fathi”” mövzusu ilə İsveç Krallığının Stokolm şəhərində keçirilən XXI Beynəlxalq Elm Simpoziumunda(2021) çıxış etmişdir.

Ümumilikdə, müəllifin 18 əsəri dərc olunmuşdur ki, onlardan 15-i Azərbaycanda, 3-ü isə xaricdə çap edilmişdir. Azərbaycanda çap olunan elmi əsərlərdən 11-i müxtəlif jurnal, 4-ü isə konfrans materialıdır. Xaricdə çap edilən əsərlərdən 2-si beynəlxalq konfrans materialı, biri isə elmi jurnalda nəşr olunan məqalədir.

Dissertasiyanın məzmununu əhatə edən məqalə, konfrans materialı və tezislər Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi ölkə və xarici elmi jurnallarında dərc olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: Dissertasiya Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı” kafedrasında yerinə yetirilmişdir
Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi.

Dissertasiya işi “Giriş”, 3 fəsil, “Nəticə” və istifadə olunan ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın “Giriş hissəsi” 7 səhifə -12050 işarə, I fəsil 65 səhifə -99427, II fəsil 44 səhifə -82940 işarə, III fəsil 44 səhifə -82343 işarə, “Nəticə” 2 səhifə 3066 işarə olmaqla işin ümumi həcmi istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla 167 səhifə-267776 işarədir.

I FƏSİL

M.F.AXUNDZADƏ: ƏDƏBİ-TƏNQİDİ GÖRÜŞLƏRİ VƏ AZƏRBAYCAN

POEZİYASINDA OBRAZI

1.1. M.F.Axundzadənin ədəbi-tənqidi görüşləri

Ədəbiyyat tariximizdə yeni bir mərhələnin əsasını qoyan dahi mütəfəkkir Mirzə Fətəli Axundzadə dramaturq, nasir, filosof kimi tanınır. O, eyni zamanda ədəbiyyatımızda ilk sistemli tənqidi fikirin, tənqid nəzəriyyəsinin banisidir. Uzun illər keçməsinə baxmayaraq onun bu sahədəki fikirlərindən hələ də faydalanmaq, bu fikirləri öyrənmək olduqca vacibdir. M.F.Axundzadəyə kimi dağınıq və yarımçıq halda olan, yalnız şeirşünaslıq məsələlərini əhatə edən və bir çoxu fərqli dillərdə olan ədəbi-tənqidi fikirlər məhz onun sayəsində elm səviyyəyə qalxmışdır.

M.F.Axundzadənin ədəbi-tənqidi görüşlərinin əks olunduğu əsərlər elmi xarakterə malik, sistemli əsərlərdir. Əsərlərdə ədəbi-tənqidi fikirlər müasir ədəbiyyatdakı çatışmazlıqlara qarşı əsl mübarizə yoludur. “Bu əsərlərin ümumi ruhunda M.F.Axundzadənin əsasını qoyduğu realizmin önəmi, klassizmin isə lazımsızlığının təbliği əsas yeri tutur” [25, s. 289]. M.F.Axundzadə müasirlərinə anlatmağa çalışır ki, realizmin imkanları onların zənn etdiyindən çox-çox genişdir. Realizm sənətkarın qarşısına sərhəd qoymur, əksinə bəzi sərhədləri qaldırır. Realist əsərlərdə insan aqlının qəbul etdiyi bütün məsələlər əks etdirilə bilər. Burada müəllif əsəri istədiyi formada qura bilər, obrazlar əlavə edə bilər, hadisələri istədiyi kimi inkişaf etdirə bilər, ancaq az əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi insan aqlının qəbul edəcəyi şəkildə. O, Mollayı Rumi haqqında məqaləsində bu məsələyə toxunur, idealizmi təbliğ etməsini Ruminin mənfi tərəfi kimi qiymətləndirir. Tədqiqatçı M.Cəfər M.F.Axundzadənin Rumi haqqında fikirlərini bu cür şərh edir: “M.F.Axundzadəyə görə Ruminin səhvlərindən biri onun vücuti-küllə və

ixtiyar qərar verməsidir. Başqa sözlə idealizmə meyil göstərməsidir” [34, s. 37]. Ancaq o məsnəvisində süjetdən istifadə etdiyi, real canlı lövhələr yaratdığı üçün M.F.Axundzadə onu digər Şərq klassiklərindən üstün sayır. Hətta onun Şərqdə ən bəyəndiyi şair Rumi idi [129, s. 22].

M.F.Axundzadə realizmin əsaslarını ədəbi-tənqidi görüşlərində əks etdirdiyi kimi öz bədii əsərlərini də realist üslubda qələmə alaraq real həyatı lövhələrlə zəngin nümunələr yaratmışdır. Görkəmli tənqidçi Nadir Məmmədov “Axundovun realizmi” əsərində qeyd edir: “F.Köçərli M.F.Axundzadənin yaradıcılığını təhlil etmiş, onu Azərbaycan realizminin banisi hesab etmişdir” [99, s. 41].

M.F.Axundzadənin sosioloji, tarixi, etik, iqtisadi, ictimai-siyasi, fəlsəfi və ədəbi-tənqidi məzmunlu əsərləri aşağıdakılardır: "Kəmalüddövlə məktubları", "Həkim-i İngilis Yuma cavab", "Molla Ələkbərlə mübahisə", "Fəhristi-kitab", "Xitab bər katib", "Xitab bər naqil", "Nəzm və nəsr haqqında", "Mirzə ağanın pyesləri haqqında kritka", "Mollayi-Ruminin və onun təsnifinin babında". "Yüksək İrənin "Millət" qəzeti münşisinə kritka", "Yek kəlmə haqqında", "Con Stüart Milli-azadlıq haqqında", "Məhərrəmlik təziyədarlığı haqqında", "Babilik əqidələri", "Hikayət", "Məsəli-həkim-i Sismond" və s. Bu əsərlərlə yanaşı dövrünün məşhur simaları, dövlət adamları ilə məktublaşmalarında da M.F.Axundzadənin həm fəlsəfi, həm də tənqidi görüşlərinə rast gəlmək mümkündür.

Məqalələrində və məktublarında o, ədəbiyyatın inkişaf qanunauyğunluqları ilə bağlı görüşləri ilə yanaşı ədəbi simalara da müraciət etmiş, onların əsərlərinə, yaradıcılıqlarına münasibət bildirmişdir. Eyni zamanda onun tənqidi görüşlərində biz tənəyyülün və gerçəkliyin vəhdət halında olması məsələsinə rast gəlirik [10].

M.F.Axundzadə əsərlərində tarixə müraciət edir, tarixi hadisə və şəxsiyyətlər haqqında ümumiləşmiş mülahizələr irəli sürür. Tarixi gerçəkliyə münasibətdə M.F.Axundzadə özünəməxsus yanaşma ortaya qoymuşdur. Ədib vurğulayır ki, yazıçı tarixçi deyil, əsərdə hadisələri dəyişmək, obrazları fərqli cizgilərlə təsvir etmək olar. Ədəbiyyatşünas Bəxtiyar Əsgərov bu haqda yazır: “*Yazıçı belə bir həqiqəti ifadə edir ki,*

yazıçı tarixçi deyildir və təkcə tarixdəki baş verən hadisəni bədii cəhətdən araşdırmağı qarşısına heç də məqsəd qoymur. Yazıçı tarixi mövzuda əsər yazarkən müəyyən tarixi hadisəni, faktı, yaxud ictimai hadisəni özünün bədii təxəyyülüindən keçirərək verməli və bu, heç də bədii təxəyyülün tarixi gerçəkliyi sıxışdırması anlamına gəlmir” [47, s. 17].

“Nəzm və nəsr haqqında” məqaləsində M.F.Axundzadə Vaqif yaradıcılığını realizmin inkişafında xüsusi mərhələ kimi qəbul etmişdir. Ədib Vaqif yaradıcılığını müsbət mənada qiymətləndirmiş, onun şeirlərinin realist üslubda yazılmasına nəzər yetirmişdir. M.F.Axundzadənin realizmə, o cümlədən, Vaqifə qarşı münasibətini İsa Həbibbəyli bu cür qiymətləndirir: *“Mirzə Fətəli Axundov zamanın dəyişdiyi XIX əsrin ortalarında milli ədəbiyyatı romantik səmalardan gerçək həyata endirmək, realizmi bərqərar etmək vəzifəsini dönmədən və uğurla həyata keçirmişdir*” [57, s. 4].

M.F.Axundzadə xalqdan uzaq olan, zadəgan nəslinin həyatını əhatə edən ədəbiyyatı qəbul etmir, millətin, ölkənin problemlərini, dərdlərini, həyat tərzini öz əsərlərində əks etdirirdi. Ədəbiyyatşünas Paşa Əfəndiyev “Böyük ədib və xalq yaradıcılığı” məqaləsində ədibin əsərlərində xalqın adət, ənənə, etiqat, milli xüsusiyyətlərinə aid xeyli material olduğunu yazır [42, s. 4]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “M.F.Axundzadənin xalq yaradıcılığı ilə bağlılığı mövzusu F.Köçərli, F.Qasımzadə, Ə.Dəmirçizadə və başqa” [100, s. 7] alimlər tərəfindən araşdırılmışdır.

İsa Həbibbəylinin də dediyi kimi M.F.Axundzadəyə kimi Vaqif də real həyat təsvirlərindən istifadə etmiş, yurdun mənzərəsini bədii formada oxucuya təqdim etmişdir, onun əsərlərində gözəlliyin real təsviri ön planda olmuşdur. Axundzadə isə bütün ciddi problemləri, çatışmazlıqları əhatəli şəkildə bədii planda təsvir etmişdir. “Nəzm və nəsr haqqında” məqaləsində müəllif əsasən nəzmlə şeirin fərqiindən danışmış, şeirin yazılma səbəbindən, forma janr xüsusiyyətlərinə, dil məsələlərinə qədər toxunmuş, lakin nəsrə dair fikir söyləməmişdir. Ədəbiyyatşünas Ramin Əhmədov “M.F.Axundzadə” adlı məqaləsində bu məsələyə münasibət bildirərək yazır: “...bu məqalə “Nəzm və şeir” adlandırılısaydı, daha düzgün olardı. Çünki həmin mətndə müəllif yalnız bircə dəfə cümləsində nəsr ifadəsini işlətməmiş, əksər yazılan və danışılan

mətnlərdə “ləzzət və təsirin şeirdə daha çox olduğunu göstərmişdir, əsas diqqət isə “nəzm ilə şeir”in fərqiə yönəldilmişdir” [139].

“Nəzm və nəsr haqqında” məqaləsində aşağıda verilən misralar məqalənin əsas məğzini ortaya qoyur: “Şeir gərək laməhal ziyadə ləzzətə və hüzdə və fərəhdə ziyadə təsirə bais ola. Əgər olmasa, sadə nəzmdir” [7, c.2, s. 152]. Axundzadə məqalədə şeirlə nəzmin fərqli janrlar olduğunu söyləyir. Nəzmdə ləzzət, fərəh və təsir varsa, bu parça şeir, yoxdursa sadə nəzmdir. Nəticə olaraq deyək ki, M.F.Axundzadə nəzmlə şeiri ayırır, ayrı ədəbi növ kimi dəyərləndirir və məzmununa sahib olan şeiri daha üstün tutur. M.F.Axundzadə şeirin nəzmdən daha çox insanların təbiətinə, psixologiyasına, adətlərinə uyğun olmalı olduğunu söyləyir. Şeirdə sözlər gözəl olmalı, ifadələr düzgün seçilməli, bədii təsvir, ifadə vasitələrindən yerində istifadə edilməli, şərh etmək, yəni aydınlıq olmalıdır. “Bəs məlum oldu ki, şeir əgərçi nəzm ilə olur, amma hər nəzm şeir deyil”. Daha sonra M.F.Axundzadə hər nəzmlə məşğul olana şair deməyi də xəta sayır. Çünki M.F.Axundzadəyə görə şeir Allahın bəxşisidir, şairlik Allah vergisidir [7, c.2, s. 153].

M.F.Axundzadə “Nəzm və nəsr haqqında” məqaləsində məzmun və formanı ayırmış, üstünlüyü şeirin məzmununa vermişdir. Formanın da əhəmiyyəti qeyd olunur, lakin məzmun şeirin və digər bütün bədii parçaların əsas şərti olmalıdır. M.F.Axundzadəyə görə nəzmdə də, şeirdə də forma vardır, lakin şeirdə forma ilə yanaşı dərin məzmun olmalıdır. Məzmun və forma ilə bağlı M.F.Axundzadənin düşüncələrinə başqa bir mənbədə də rast gəlirik. “İranın yüksək millət qəzetəsi haqqında kritika” məqaləsində M.F.Axundzadə yazır: “İki şey şeirin əsas şərtlərindəndir: məzmun gözəlliyi və ifadə gözəlliyi. Məzmun gözəlliyinə malik olub ifadə gözəlliyinə malik olmayan bir nəzm (Mollayi Ruminin məsnəvisi kimi) məqbul nəzmdir, amma şeiriyyətində nöqsan vardır. İfadə gözəlliyinə malik olub, məzmun gözəlliyindən məhrum olan mənzumə, tehranlı Qaaninin şeirləri kimi, zəif və kəsalət artırıcı nəzmdir, amma yenə şeir növündədir, yenə də hünərdir. Həm məzmun gözəlliyinə, həm də ifadə gözəlliyinə malik olan (Firdovsinin “Şahnamə”si, Nizaminin “Xəmsə”si və Hafizin

divanı kimi) nəşə artırıcı və həyəcanlandırıcı olub hər kəs tərəfindən bəyənilir” [7, c.2, s. 152].

“Füzuli şair deyil və xəyalatında əsla təsir yoxdur; ancaq nazimi ustaddır” [7, c.2, s. 152]. Bu fikir bir çox tənqidçilərin diqqətini çəkmiş və bu haqda çoxsaylı mülahizələr irəli sürülmüşdür. Bizə görə qəzəlin, qəsidənin bir ədəbi janr kimi köhnəliyini iddia edən, lirik əsərlərdən çox xalq həyatını realist lövhələrlə əks etdirməyə qadir dramatik əsərlərə üstünlük verən M.F.Axundzadənin bu fikri söyləməsi bir o qədər də təəccüb doğurmur. İsa Həbibbəyli qeyd edir ki, *“Axundzadə didaktik-nəsihət ədəbiyyatının zamanının keçdiyini bəyan etmiş, təqlid və nəzirəçiliyin qarşısını almaq, habelə realist ədəbiyyatın yolunu açmaq üçün hətta böyük Füzulini də “nəzmi-ustad” adlandıraraq gözdən salmaqdan çəkinməmişdir”* [57, s. 4]. Bununla yanaşı Füzuli ənənələrinin XIX əsrdə hələ də davam etdiyini “bu tilsimin” uzun əsrlərdir sınımadığını da görürük. *“M.F.Axundzadə bu fikirdə idi ki, orta əsrlərdən gələn aşiqanə qəzəl-qəsidə ədəbiyyatı və nəsihətnamələrlə milləti ayıltmaq, onun gözünü açmaq, ona hüququnu başa salmaq müşkül işdir”* [57, s. 4]. Başqa bir məqaləsində isə İsa Həbibbəyli məsələni belə izah edir: *“Mirzə Fətəli Axundzadənin fikrincə, Məhəmməd Füzuli klassik romantik şeirin ustadı, yeni realist ədəbiyyatın isə nazimidir”* [55, c.2, s. 86].

Görkəmli tənqidçi-ədəbiyyatşünas Kamal Talıbzadə M.F.Axundzadənin Füzuli haqqında dediklərini qəbul etmir. O, bu fikirlərin subyektiv olduğunu yazır. Füzulinin şeirlərinin dərin həyati və fəlsəfi qüdrətə malik olduğunu, şeirlərində mənə zənginliyinin, emosional hissin güclü olduğunu söyləyir. Ancaq Kamal Talıbzadə onun bu mövqeyinin müəyyən mənada başa düşülən olduğunu da qeyd edirdi. Çünki M.F.Axundzadə realizm nəzəriyyəçisi idi, buna görə də o, digər bütün *“fikri-estetik meyillərə, cərəyanlara”* qarşı amansız olmalı idi. Digər tərəfdən bu münasibət M.F.Axundzadənin özünə yox, onun təsirinə, bu təsirin yaratdığı vəziyyətə aid idi [123, s. 63].

Görkəmli ədəbiyyatşünas Təyyar Salamoğlu da M.F.Axundzadənin Füzuli haqqında dedikləri ilə razılaşmır, hətta Yaşar Qarayevin dediyi kimi bu irad Füzuliyə yox, onun bütünə idisə də bu cür yanaşma doğru deyil [32, s. 16].

Professor Zaman Əsgərli “Mirzə Fətəli və Füzuli” [46, s. 1-2] Zəkulla Bayramlı “M.F.Axundzadə və Füzuli” [28, s. 1-2] məqalələrində Axundzadənin Füzuli haqqında dedikləri ilə razılaşmırlar.

Ədəbiyyatşünas Ramin Əhmədova görə isə Axundzadənin əsas iki tənqid hədəfi var idi. Onlardan biri İslam dini, digəri isə klassik ədəbiyyatımızın ən məşhur nümayəndəsi Füzuli idi. Ramin Əhmədovun fikrinə görə, Axundzadənin bu iki obyektə tənqid hədəfi seçməsi boşuna deyildir. O, cəmiyyəti inkişaf etdirmək üçün dini, ədəbiyyatı inkişaf etdirmək üçün isə Füzulini tənqid atəşinə tuturdu. Sanki, Mirzə Fətəli Axundov xalqı tərəqqi etməyə qoymayan cahil din xadimlərinin acığını İslam dinindən, təqlidçilikdən uzaq gedə bilməyən, həyatın ritmini duya bilməyən, ədəbiyyatın idraki və tərbiyəvi əhəmiyyətini dərk etməyən epiqonçu şairlərin acığını isə Məhəmməd Füzulidən çıxmağa çalışırdı [139].

M.F.Axundzadənin ədəbi-tənqidi görüşlərinin yaranmasında, estetik zövqünün formalaşmasında rus, Avropa mütəfəkkirlərinin rolu danılmazdır. Axundzadə gəncliyindən ictimai-siyasi məsələlərlə maraqlanır, ictimai həyatın canlanması yolunda əməli surətdə çalışırdı. O, Avropa, dünya klassiklərinin əsərləri, ədəbi-fəlsəfi görüşləri ilə yaxından tanış idi. M.F.Axundzadə Lermantovu, Şekspiri, Molyeri, Spinozanı, XVIII əsr fransız materialistlərini, Volteri, Boklı, Çernişevskini və s. kimi dövrünün məşhurlarının əsərlərini mütaliə etmişdi. Cəfər Cəfərov bu məsələyə belə yanaşırdı: “Rusiyaya ilhaq tarixindən sonra canlanan yeni Azərbaycan mədəniyyətinin ən görkəmli yaradıcılarından biri olan Axundov milli mədəniyyətimizin mahiyyət və ənənələrinə böyük qayğı göstərməklə bərabər, Avropa mədəniyyəti nümunələrindən çox cəsarətlə istifadə edir və bu yolda öz zəhmət və bacarığını əsirgəməirdi” [35, s. 9]. Kamal Talıbzadə onun Qərb ədəbiyyatı ilə bərabər klassik Şərq ədəbiyyatına da yaxından bələd olduğunu yazır. Ədəbiyyatşünas vurğulayır ki, onun həm Şərq, həm də Qərb

ədəbiyyatına aşinalığı onun ədəbi görüşlərinin formalaşmasına, yeni və orijinal fikirlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur [123, s. 56]. M.F.Axundzadənin klassik ədəbiyyata mənfi münasibətini ədəbiyyatşünas Cavanşir Yusifli bu cür izah edir: *“Axundov yaddaşı deyir ki, klassik sənətdə istənilən fikir onu “ifadə edən”, “onu ötürən” sözlə həll edilir. Klassik təfəkkür bu mənada sistemlilikdən məhrumdur, başqa sözlə, o, ifadənin texniki baxımdan yerinə atılmasına yönəlik fəaliyyətdən başqa bir şey deyil”* [130, s. 10].

M.F.Axundzadənin bədii əsərləri ilə yanaşı onun ədəbi-tənqidi, fəlsəfi əsərlərinin tədqiqi sahəsində də çoxsaylı işlər görülmüşdür. Səməd Vurğun, Yaşar Qarayev, Kamal Talıbzadə, Elçin, Salman Mümtaz, Şıxəli Qurbanov, Qulu Xəlilov, Cəfər Cəfərov, Nadir Məmmədov, Heydər Hüseynov, İsa Həbibbəyli və s. ədəbiyyatşünas və filosoflar Axundzadənin ədəbi tənqidi görüşlərini öyrənmiş, tədqiq etmiş, bu sahədə kitab və monoqrafiyalar, məqalələr çap etdirmişlər.

Görkəmli şairimiz Səməd Vurğun M.F.Axundzadənin tənqidi fikirləri haqqında məqalə yazmış, burada onun məktəb yaratdığı, bir çox davamçılarının formalaşdığını diqqət mərkəzinə çəkmişdir. Onun rus və Avropa ədəbiyyatından təsirləndiyini, tənqidi fikirlərinin rus klassiklərinin fikirləri ilə üst-üstə düşdüyü qənaətini formalaşdıran Səməd Vurğuna görə, M.F.Axundzadənin formalaşdırmaq istədiyi ədəbiyyat öz silahını feodal-patriarxal münasibətlərin hökm sürdüyü ictimai quruluşa və köhnəlmiş qayda-qanunlara yönəlmişdir.

M.F.Axundzadənin ədəbi-tənqidi görüşlərini, fəlsəfi fikirlərini araşdıranlardan biri də görkəmli Azərbaycan filosofu “Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən” əsərinin müəllifi Heydər Hüseynov olmuşdur. O, bu əsərində M.F.Axundzadə haqqında geniş məlumat vermiş, fikirlərinin əhəmiyyətini və orijinallığını nəzərə alaraq M.F.Axundzadənin böyük düşüncə adamı olduğu qənaətinə gəlmişdir. H.Hüseynov “Kəmalüddövlə məktubları”, “Həkim Yuma cavab” əsərlərini fəlsəfi əsərlər hesab edir. Bu əsərdəki fikirlər Qərbin təsiri ilə yazılsa da, burada Şərqi düşüncəsi, əsərlərə bir şərqli kimi yanaşmalar vardır. Əsərin müəllifi M.F.Axundzadə

haqqındakı fikirlərini ümumiləşdirərək yazır: *“Bu böyük humanist şəxsiyyətin bəhs etmədiyi heç bir böyük və ya kiçik məsələ olmamışdır. O, drama, hekayə və şeirdən başlamış fəlsəfə, din, etika, moral, kritika, dil, dövlət, məktəb, tədris və s. bu kimi müxtəlif məsələlərdən bəhs etmiş və hər məsələyə öz dövrünə görə konkret və aydın cavab verə bilmişdir* [67, s. 182].

M.F.Axundzadənin fəlsəfi mühakimələrində, bədii əsərlərində, ədəbi-tənqidi görüşlərində Şərqdə təsadüf edilməyən yeni və orijinal məsələlərə rast gəlinir. Bunun əsas səbəbi M.F.Axundzadəyə kimi dini fəlsəfi fikirlərin, klassik ənənələrə uyğun əsərlərin yazılması, dini motivlərin əsərlərin əsas aparıcı mövzusu olmasıdır. M.F.Axundzadə isə bu ənənlərdən uzaqlaşmış Qərbin təsiri ilə Şərq həyatına uyğun yeni tipli ədəbiyyat formalaşdırmaq üçün çalışmışdır. Görkəmli tənqidçi Kamal Talıbzadəyə görə *“M.F.Axundzadənin ədəbi görüşləri onun fəlsəfi mövqeyinə, materialist dünyagörüşünə söykənir”* [123, s. 23].

Kamal Talıbzadə M.F.Axundzadənin ədəbi-tənqidi, bədii, fəlsəfi əsərlərində tənqidin üç növünü müəyyənləşdirmişdir: 1. Həyata, cəmiyyət hadisələrinə tənqidi münasibət; 2. Ədəbiyyatın tənqidi xarakteri; 3. Tənqid bir elm kimi [123, s. 23].

M.F.Axundzadənin ədəbi-tənqid estetikasının əsas prinsiplərini müasirlik, bədiilik və məzmun gözəlliyi təşkil edir. O, tənqid zamanı müasir dövrün tələblərini, cəmiyyətdəki nöqsanları, problemləri də nəzərə almışdır. M.F.Axundzadə klassik ədəbiyyatın tərkibində pərakəndə olan bəzi tənqidi görüşləri genişləndirmiş, sistemə salmış və tənqidin ilk örnəklərini yaratmışdır. M.F.Axundzadənin tənqidi görüşləri həcm olaraq olduqca əhatəli və genişdir.

M.F.Axundzadənin ədəbi-tənqidi görüşlərini araşdıranlardan biri də Feyzulla Qasımsadə olmuşdur. O, M.F.Axundzadənin tənqidi görüşləri haqqında belə yazır: *“O, özünün zəngin məzmununa malik estetik və tənqidi nəzəri əsərləri ilə yeni məzmunlu materialist estetikasının və elmi bədii tənqidin bünövrəsini yaratmışdır”* [86, s. 355]. Biz M.F.Axundovun ədəbi tənqidin bünövrəsini qoyduğu fikri ilə razıyıq, ancaq Axundova qədər bir çoxları bu işlə məşğul olmuşdur. Doğrudur, onlar ayrıca elmi əsər

yaratmamışlar, yazılan bədii parçalarda bu tənqidi fikirlər müəyyən mənada özünə yer tapmışdır. F.Qasımzadə əsərlərində tənqidi fikirlərə yer verən azərbaycanlı şairlərdən Nizami Gəncəvi, Xəqani Şirvani və Məhəmməd Füzulinin adlarını çəkir. Müəllifə görə Rus-Avropa mədəniyyətindən təsirlənən Axundzadə bu klassiklərin də əsərlərinə müraciət etmiş, ortaya ilk sistemli elmi tənqidi məqalə və fikirlər çıxmışdır [86, s. 340]. Ədəbiyyatşünas Rafiq Yusifogluna görə də Axundov tənqid məsələsində Avropalı müasirlərindən və azərbaycanlı klassiklərdən təsirlənmişdir. *“Axundovun nəzəri-estetik fikirlərinin formalaşmasında sözsüz ki, onun yaşadığı mühitin, tanış və ünsiyyətdə olduğu mütərəqqi ziyalılar, oxuduğu klassik və dünya ədəbiyyatı nümunələrinin çox böyük təsiri olmuşdur”* [44, s. 5]. Akademik İsa Həbibbəyli də klassiklərin şeirlərində rast gəlinən tənqidi fikirlərin *“ciddi elmi xarakterə”* malik olmadığını yazır. Daha sonra Akademik məhz buna görə də tənqidin əsasını M.F.Axundzadənin qoyduğu qənaətinə gəlir. Akademik Azərbaycan ədəbiyyatında ədəbi-nəzəri fikrin tarixinin qədim olduğunu, buna baxmayaraq onun Axundzadəyə kimi sistemləşdirilmədiyini məhz buna görə də Axundzadəni professional ədəbi-tənqidin yaradıcısı adlandırır [136].

M.F.Axundzadənin tənqidi fikirləri bir çox hallarda rus tənqidçilərin fikirləri ilə səsleşir. Bu da ondan irəli gəlir ki, həmin dövrdə Rus ədəbiyyatında tənqid elmi çiçəklənmə dövrünü yaşayır, tənqidin əks sədası ölkə sərhədlərini aşır. Ədəbiyyatşünas, Tokio Universitetinin professoru İran əsilli İrəc Parsinejad ədəbiyyat qəzetində çap olunan bir məqaləsində yazır. *“Əziz Şərif “Aldanmış kəvakibin” rusçaya tərcüməsinə yazdığı girişdə göstərir ki, Axundzadənin ictimai həyatda sənətin rolu barədə görüşləri rus inqilabçı-demokratlarından Belinski, Gertsen, Şernişevski və Dobrolyubovun hələ də əhəmiyyətini itirməyən ideyaları ilə səsleşir”* [76, s. 4-5].

M.F.Axundzadənin dünya ədəbiyyatını dərinləndirən mütaliə etməsi, ədəbi-nəzəri fikirlərlə tanışlığı danılmaz faktdır. Lakin onun tənqidi görüşləri Azərbaycan-Şərqi reallığı, yaşadığı və gördüyü real həyatı faktlar üzərində inkişaf etmiş, bitkinləşmişdir. Onun tənqidi görüşlərində bir məqam da əlamətdardır. Ədib Şərqi mövcud olan klassik ədəbiyyat, nəzirəçilik və təqlidin əleyhinədir. *“Nəzm və nəsr haqqında”, “İrənin*

yüksək milli qəzetəsi haqqında kritka”, “Yek kəlmə haqqında”, “Mirzə ağanın pyesləri haqqında kritka” yazılarından onun tənqidi mövqeyinin orijinallığı aydın şəkildə sezilir. Akademik İsa Həbibbəylinin “Ədəbiyyat” qəzetinin 10 mart 2012-ci il sayında çap edilən “Xoş gördük, Mirzə Fətəli Axundzadə!” məqaləsində Axundovun tənqidi fikirlərinin nəinki yazıldığı dövrün, Şərqi ədəbiyyatı üçün bugünkü- XXI əsr ədəbiyyatı üçün də aktual olduğunu görürük. Akademik yazır: *“Füzuli haqqında deyilən fikirləri kənara qoymaq şərti ilə “Nəzm və nəsr haqqında” məqaləsini XXI əsrin indiki səviyyəsində də müasir şeir nəzəriyyəsinin elmi təlimi kimi qəbul oluna bilər”* [57, s. 4]. Feyzulla Qasımzadə “M.F.Axundovun həyat və yaradıcılığı” kitabında M.F.Axundzadənin tənqidi fikirlərindən bəhs edərkən vurğulayır ki, M.F.Axundzadə dünya və rus ədəbiyyatı ilə tanış olmuş, bir çox dünya klassiklərini mütaliə etmişdir. Bu əsərlər onun bədii zövqünü, fikir dünyasını zənginləşdirmişdir.

M.F.Axundzadənin olduqca maraqlı, orijinallığı ilə seçilən mülahizələri tənqidşünaslığın bazasının formalaşmasında da əhəmiyyətli rol oynamışdır. Onun maraqlı mülahizələrindən biri də əsərin dövrlə səsleşməli, uyğunlaşmalı olduğu fikridir. Yazılan əsər oxucuya təsir etməli, bunun üçün də başlıca şərt əsər oxucu üçün anlaşılıq, başa düşülən olmalıdır. Əsərin yazılması önəmli deyil, əsas məsələ onun oxucuya təsir edib-etməməsidir. “Yek kəlmə haqqında” məqaləsində Axundzadə bu haqda yazır: *“Yek kəlməni başdan-baş oxudum. Misilsiz kitabdır, gözəl yadigardır və faydalı nəsihətdir. Lakin ölmüş millət üçün yazılmışdır. Məgər İranda nəsihətə qulaq asan varmı?”* [7, c.2, s. 144]. Müəllif bu dövrdə nəsihətin təsirsiz olduğunu düşünür, yaxud İranda baş verən sosial-siyasi gerçəkliyə öz münasibətini də bildirir. Mütəfəkkir belə qənaət formalaşdırır ki, nəsihət zalimin təbiətinə qətiyyənlə təsir etmir. Buna görə də müəllif müasirlərinə yeni janr və metodlardan istifadə etməyin vacibliyini başa salır.

M.F.Axundzadənin “Tənqid risaləsi” məqaləsi onun tənqidi görüşlərinin əks olunması baxımından olduqca maraqlıdır. 1867-ci ildə qələmə alınan bu məqalədə M.F.Axundzadə tarixi mövzuda qələmə alınan əsərlərin nəzmlə yazılmasına qarşı çıxır. Çünki şeir şəklində yazılan süjetli əsərlər hadisələrin tam təsvirinə mane olur. İsa

Həbibbəyli bu məqaləni yüksək qiymətləndirir və əlavə edir ki, *“Eyni ilə nəsr əsərlərinin də səs üslubu-“daxili qafiyələnmə” əsasında yazılmasını da M.F.Axundzadə ciddi bir çatışmamazlıqdan çox kök salmış köhnə bir qayda kimi kəskin tənqid etmişdir”* [57, s. 4]. Tokio Universitetinin Professoru İrəc Persinejad da *“Risaleyi-İrad”* (Tənqid risaləsi) əsərini müəllifin öz dövrünün tarixçilərinə, onların tarix yazma metodlarına qarşı harayı, tənqidi görüşləri kimi qiymətləndirir.

M.F.Axundzadə Rzaqulu xanla mübahisəsini əks etdirdiyi *“Tənqid risaləsi”* məqaləsində qafiyə ucbatından sözlərin düzgün seçilmədiyini, bununla da hadisənin yanlış təsvir olunduğunu qeyd edir. *“Rzaquluxan, inan ki, nəsrdə qafiyə kəlamı çiy edir və zəiflədir. Bu qayda bizə ərəblərdən qalmışdır, səkkiz yüz ilə yaxındır ki, İranda işlədilməkdədir; lakin mütləq səhvdir”* [7, c.2, s. 197]. M.F.Axundzadə bu səhv qaydanın davam etdirməməli olduqlarını da söyləyir. Məşhur Türk alim İlbər Ortaylı M.F.Axundzadənin *“Qafiyə düzməkdən, xəyali oxşamaqdan başqa bir işə yaramayan şair və yazıçıları acımadan ələ saldığını”*[108, s. 1] qeyd edir. M.F.Axundzadə tarix yazılarkən qafiyə axtarmağın yaxşı bir iş olmadığını, qafiyə yazmağa, axtarmağa çalışan şəxsin hadisələri unudub ancaq şeirə diqqət etdiyini, bunun da nəticəsində təkrarların və gərəksiz mənaların ortaya çıxdığını da qeyd edir [7, c.2, s. 197].

M.F.Axundzadə məqalələrində tez-tez ədəbiyyatın insana faydalı olması gerçəyi üzərində dayanır. Tənqidçiyə görə ədəbiyyatla bağlı nə varsa insana xidmət etməlidir. Onun *“Yüksək İranın “Millət” qəzeti münşisinə kritika”* əsərində bu məqam xüsusilə qabardılmışdır. Məktub formasında yazılan bu yazıda M.F.Axundzadə qəzet redaktoruna yazılanların hamı tərəfindən anlaşılmasını, hamıya faydalı olmasını əsas götürdüklerini xatırladır. Bəs onların məqsədləri bu qədər alidirsə *““Sürüş” təxəllüslü şairin tərcümeyi-halını bilməyin insanlara nə faydası var?!”* [7, c.2, s. 159]. M.F.Axundzadə onu da qeyd edir ki, əgər Sürüş *“Fazil adam şairi-mümtaz”*, onun şeirləri hikmətli, əsərləri fəlsəfi, fikirləri dərin olsaydı onda bu insan həyatını qəzetdə vermək olardı [7, c.2, s. 159]. Görünən budur ki, M.F.Axundzadə bu şairin nə özünü şair kimi, nə də şeirlərini normal ədəbi parça kimi qəbul etmir. O, Sürüşü ən alçaq

dərəcəli şair adlandırır. Axundzadə əsərləri tənqid etməzdən əvvəl qeyd edir ki, “*dəlilsiz iddiaya qulaq asmaq olmaz*”. Ona görə də M.F.Axundzadə bu əsərləri nə üçün qəbul etmədiyini, nə üçün əsərlərin mənasız olduğunu sübut etməyə çalışır. Ona görə əsəri gözəlləşdirən iki şey var; məzmun və ifadə gözəlliyi. M.F.Axundzadə öz əsərlərində də bu məsələyə xüsusi diqqət ayırmış, o yaxşı əsər deyəndə məzmunu gözəl olan əsərləri nəzərdə tutur. Ola bilsin ki, şair yaxşı nəzm düzə bilmir, ancaq məzmun gözəldirsə onu yaxşı əsər hesab etmək olar. M.F.Axundzadəyə görə, şairin ictimai məfkurəsi başlıca şərtidir. Hətta M.F.Axundzadənin özünü də “*yazıçılığa təhrik edən bədii zövqündən daha artıq ictimai məfkurəsi idi*”. [117, s. 11] Hər iki məsələni özündə cəmləşdirən şeirin müəllifini-“nəzm sahiblərini” Axundzadəyə görə, peyğəmbərlərə bərabər tutmaq olar [7, c.2, s. 168]. Ancaq Süruşun qəsidəsinin nə məzmun gözəlliyi, nə də ifadə gözəlliyi vardır. Hətta bu qəsidənin vəzləri də nöqsanlıdır. M.F.Axundzadə bu məsələlərə görə müəllifi şair adlandırmağın yanlış olduğu qənaətindədir. Süruşun dəbdəbəli, hətta Nəcmi-Saniyə dayanan nəsl-nəcabəti də onu şair etmir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, adı çəkilən Nəcmi-Sani Səfəvilərin vəkili olmuş və 1512-ci ildə “Gijduvan” döyüşündə Qızılbaşlar tərəfindən öldürülmüşdür.

M.F.Axundzadə şeiri bir də ona görə də qəbul etmir ki, şeirdə söylənilən fikirlər minlərcə dəfə mənşüm və mənşür şəkildə söylənmişdir. Dini mövzuda olan bu şeir indiyə kimi bir çox şeylərin fikirlərinin bənzəridir, yaxud şeir təqliddən ibarətdir. “*Şeirdə qətiyyəni yenilik və qəribəlik yoxdur*” [7, c.2, s. 168]. Eyni zamanda şeirdə orijinallıq olmadığı üçün oxucu zövqdən və fərəhdən uzaq qalır. Müəllif şeirində elə söz və ifadələrə yer verib ki, M.F.Axundzadə bu sözlərin şeir üçün məqbul olduğunu düşünmür. M.F.Axundzadə şeirin əruzun müctəs bəhrində olduğunu, ancaq beytlərdə “səktələr”-xətalər olduğunu və bu xətalərin məcburiyyətdən qaynaqlandığını təssüflə bildirir. Şeir sanki xəfif və səqil bəhrlərindədir. M.F.Axundzadə xəfif olan misraların səktəli olduğunu, səqil olan misraların isə nöqsanlarının daha böyük olduğunu nümunələrlə göstərməyə çalışır.

Axundzadə Sürüşə verilən “Şəmsüş-şüəra” (Şairlərin başçısı) tituluna da qarşı çıxır. “–Gör bu İran dövlət rəhbərləri şeir fənnindən nə dərəcədə xəbərsizdirlər ki, belə qətiyyətsiz bir adama “Şəmsüş-şüəra” ləqəbi veriblər!”, deyir [7, c.2, s. 173]. Axundzadənin fikrincə bu ad Nizami və Hafizə verilə bilər. Onlar bu ada layiqdir. Sürüşün və sürüşkilərin bu cür şeirləri Şərqlə Qərbin birləşməyinə, Şərfin Qərb mədəniyyətini, elmini mənimsəməyinə mane olur. Münşi-redaktor isə bunu yayır. Lakin M.F.Axundzadəyə görə münşi daha əhəmiyyətli iş görə bilər ki, bunlardan biri Qərb ədəbiyyatı nümayəndələrinin əsərlərindən parçalar verməkdir. Bu sayədə oxucu Qərb düşüncəsi ilə tanış ola bilər, ədəbi zövqü formalaşar, hazırlıqlı və daha tələbkər bir oxucuya çevrilər. Bu sayədə oxucu Qərbin müsbət keyfiyyətlərini mənimsəyər [7, c.2, s. 173].

M.F.Axundzadənin dramaturgiya haqqında müsbət fikirdə olduğu onun elmi-ədəbi fikirlərində də öz əksini tapmışdır. O, bu janrın “şərəfli fənn” olduğunu qeyd edirdi. Onun “Mirzə Ağanın pyesləri haqqında kritikə” məqaləsində həm bu janra, həm də Mirzə Ağanın pyeslərinə münasibətini görmək mümkündür. Axundzadə əsərdə realist təsvirin əhəmiyyətli olduğunu, bu təsvirin bədii əsərin idraki və tərbiyəvi gücünə müsbət təsir etdiyini ifadə edir. Bu məsələlər isə dram əsərlərində geniş əks olunur. Xalqın mənəvi inkişafı, cəhalətdən qurtulma yolunu məhz dramda, teatrda görəndə ədib Mirzə ağanın drama yazmasını müsbət mənada qarşılayırdı. Ondan sonra Şərqdə drama yazanların olması onu vəcdə gətirir: “*Sizə min təhsin və afərin göndərirəm; sizin qeyrət və zövqünüzdən vəcdə gəlirəm. Ümid edirəm ki, həmişə vaxtınızı fransızların istilahınca “drama” fənni adlanan bu şərəfli fənnə sərf edərək çox tərəqqi edəcəksiniz...*”, deyər sevincini ifadə edirdi [7, c.2, s. 177].

M.F.Axundzadə eyni zamanda Mirzə Ağanın pyeslərində gördüyü nöqsanları da qeyd edirdi. M.F.Axundzadə teatrın hamı tərəfindən izləndiyini Mirzə Ağanın diqqətinə çatdırır, bu səbəbdən də əsərdə kobud, nalayiq sözlərə yer verilməsini məqbul saymırdı. Əsərdə işlədilən “*nəcis*” və “*xəla*” (ayaqyolu) sözləri çıxarılmalı, yerinə başqa sözlər işlədilməlidir, deyən ədib bu kimi halların əsərə və müəllifinə nöqsan gətirəcəyini

təkidlə bildirirdi. Başqa bir nöqsan kimi əsərin obrazlarının “*pyesdə sözü, ya işi olan hər bir iştirakçının*” adları əsərin əvvəlində ətraflıca yazılmalıdır. M.F.Axundzadənin bəhs etdiyi pyesdə (Əşrəfxan pyesi) obrazlarının adları, kim olduqları haqqında məlumat verilmir.

M.F.Axundzadə dramaturgiyanın birinci məqsədini insanların əxlaqını yaxşılaşdırması hesab edir. Buna görə də drama üçün elə mövzular seçilməlidir ki, insanlar ondan ibrət götürsün. Qeyd edək ki, M.F.Axundzadənin öz əsərlərində də bu məsələ hər zaman diqqətdə saxlanılmışdır. O, cəmiyyətin eybəcərliklərini özlərinə göstərməklə onları öz əməlləri ilə tərbiyələndirməyə tərəfdardır. Tamaşaçı gülərək anlayır, əməllərinə nəzər salır. M.F.Axundzadə oxucunu nəzərə almağı Mirzə Ağaya məsləhət görürdü. M.F.Axundzadəyə görə pyesdə obrazlar etdikləri pis əməllərdən peşiman olmalıdır. Xalq bu peşimançılığı duymalı, ibrət almalıdır. Məsələn, Əşrəf xan obrazı elə bir hala düşməlidir ki, onu azadlığa, rahatlığa yalnız tövbə etdikdən, öz guşəsinə çəkildikdən və nəhayət dövlət işlərindən əl çəkdikdən sonra çıxıb bilsin. Tənqidçiyə görə məsələ bu cür qoyulduğu halda insanlar onun bu vəziyyətindən nəticə çıxara bilərlər.

Mirzə Ağa Axundzadəyə göndərdiyi pyesin sonunda əsərə görə dövlət adamlarının onu incidə biləcəyinə işarə etmişdir. M.F.Axundzadə bu məsələnin əlacının asan olduğunu söyləyir. Əsərdəki hadisələrin dövrü, baş verdiyi zaman dəyişdirilə, şərtləşdirilə biləcəyini Axundov əminliklə bildirir. Çünki İran kimi azadlığın olmadığı bir ölkədə bu iş həqiqətən təhlükəlidir. Ona görə də M.F.Axundzadə müəllifə əsəri Şah Sultan Hüseyn Səfəvinin əsrinə uyğunlaşdırmağı, hadisələri o dövrdə olmuş kimi verməyi məsləhət görür [7, c.2, s. 179].

Bu yazıda M.F.Axundzadənin əsər yazarkən nələrə diqqət etməli olduğu fikri ilə qarşılaşırıq. O qeyd edir ki, əsəri yazarkən darıxmaq, tələsmək olmaz, bu zaman əsərdə nöqsanlar çox olar və bir də ona görə ki, əsər uzun əsrlər boyu nəsillərə yadigar qalacaqdır. Digər tərəfdən əsər nə qədər yaxşı yazılırsa alıcısı bir o qədər çox olacaq, daha geniş kütlələrə nüfuz edəcəkdir.

M.F.Axundzadə “Əsrəf xan” pyesində rast gəlinən “*fahişəbazlıq*” kimi bir məsələni drama üçün məqbul saymır, amma iki məsələyə görə bunu lazımlı bilir. Birincisi ona görə ki, “*sizin məmləkətinizdə (İrən nəzərdə tutur) hakimlərin şərşiltaqlığı məhz bu qəbildəndir*”, ikincisi isə “*hələlik İrəndə teatrın yaranması çətin görünür, əsərdə də belə bir məsələnin oxunmasında eyibin olmadığını*” qeyd edir. Məhz bu iki məsələyə görə İrəndə bu məsələnin tənqidini qüdrətli ədib vacib sayırdı [7, c.1 s. 181].

M.F.Axundzadə Mirzə Ağanın “Sərgüzəşti-Şahqulu Mirzə” pyesini bəyənmişdir. Onu başdan ayağa “*pis*” adlandırır. Müəllifə onu atmağı, yandırmağı məsləhət görür. Bəs buna səbəb nədir? M.F.Axundzadə səbəbini belə qeyd edir. “*Eyrəc Mirzə pis hərəkət etmişdir və öz əmisinə rüsvaylıq gətirmişdir. Bu kimi hərəkətlər insanlar arasında ümumi bir şey deyildir*” [7, c.2, s. 184]. M.F.Axundzadə əsərin şit, yersiz və məzəsiz olduğunu da əlavə səbəb kimi göstərir. Burada işlənən “*ümumi bir şey deyil*” ifadəsi bizə M.F.Axundzadənin xüsusi həyat hadisələrini ədəbiyyatda məqbul saymadığını göstərir. Ədəbiyyatşünas Kamal Talıbzadə bu məsələ haqqında yazır: “*Mirzə Fətəli Axundovun realizm nəzəriyyəsində tipiklik problemi mühüm yer tutur. “Xüsusi” həyat hadisələrini əsərə gətirməyi o məsləhət bilmirdi. Belə hadisələr “ümumi” olmadığı üçün qeyri-təbii təsir bağışlayır, oxucuya zövq vermir*” [123, s. 62].

M.F.Axundzadənin ədəbi-tənqidi yaradıcılığının böyük bir qismini klassik ədəbiyyatın tədqiqi məsələləri təşkil edir. Görkəmli ədibin klassiklər haqqında fikirlərinin əks olunduğu tənqidi ruhlu yazılarından biri də “Mollayi-Ruminin və onun təsnifinin babında” məqaləsidir. Bu məqalə Axundzadə tərəfindən Şeyxül-İslama Mollai-Rumini tanıması, onun əsərləri ilə tanış olması üçün göndərilmiş tənqidi bir yazıdır. M.F.Axundzadə özü də bunu işarə edərək yazır: “*Molla-Rumini sizə müşahidətən mərifət etmək üçün mən dəxi üç məsələ türki dilində nəzmə gətirib göndərdim*” [7, c.2, s. 157]. M.F.Axundzadə tərcümə etdiyini söylədiyi məsnəvilərin çox qəliz olduğunu, onu tərcümə etməyin “*ədimül-imkan*” olduğunu söyləyir, buna görə də o tərcüməsinin yaxşı alınmadığını qeyd edir. Bu aspektdən yanaşan professor Təyyar

Salamoğluna görə M.F.Axundzadə məsnəvinə tərcüməyə gəlməyən məzmunuz əsər hesab edir [31, s. 7]. Müəllifin ağıllı, şüurlu və zövqlü olduğuna qənaət gətirən M.F.Axundzadə onun bu məsnəvilərində yüngüllük və cülüklük olduğunu da qeyd edir.

Axundzadənin tənqidi görüşlərinin əks olunduğu yazılarından biri də “Fəhristi-kitab” məqələsidir. Bu məqalə M.F.Axundzadənin öz komediyalarını və “Aldanmış kəvakib” povestini bir kitab halında çap etdirməyə qərar verdikdən sonra kitaba müqəddimə şəklində yazılmışdır. Adı çəkilən müqəddimədə dram janrının faydalarından danışılır. O, dram janrının insanların həyatını “kəma-filvaqe” (həqiqətdə olduğu kimi) əks etdirməyə qadir bir janr kimi qeyd edir. İnsanları bu janrı oxumağa, teatra həvəsləndirir. Özünün əsərlərini nümunə göstərən müqtədir ədib dram janrında yazmaq istəyənlərin onun əsərlərindən nümunə kimi istifadə edə biləcəyini də əlavə edir.

Axundzadənin ədəbi-tənqidi görüşləri onun bədii əsərlərində də əksini tapmışdır. “Kimyagər” komediyasında Hacı Nurunun dilindən verilən dialoq, görkəmli rus şairi Puşkinin ölümü münasibətilə 1837-ci ildə yazılan “Şərq poeması”da M.F.Axundzadənin görkəmli rus ədəbi simalarına qarşı münasibəti və s. də M.F.Axundzadənin ədəbiyyata, sənətə qarşı olan tələbkarlığı və mülahizələrini görmək mümkündür. Molla Nuru üzünü müllələrini, evlərini girov qoyub Molla Xəlilin yanına gümüş almağa gedənlərə tutub deyir: *“Hər kişinin öz peşəsi özü üçün bir iksirdir”*. Bunun cavabında ondan soruşurlar: *“Sən ki şairsən və şairlik də sənənin peşəndir, bəs nə səbəbə bu sənətin sayəsində sənənin dövlətin yoxdur?”*. Şair Nuru cavab verir: *“Bəli, mənim hünerim fil-həqiqə iksirdir. Amma necə ki, siz deyirsiniz, iksirə laməhalə başqa filizat lazımdır ki, onun təsirini qəbul edə. Hələ mənim hünerim üçün dəxi ərbabi-zövq, kamal və mərifət lazımdır ki, dediyim əsrarın qədrini bilələr. Zəmanə ki, mənim bəxtimdən həmsərilərim də ki, sizsiniz, nə kamal var, nə ağıl var, nə beyin var. Bu surətdə mənim hünerimdən nə fayda hasil olacaq, mənim şeirim nəyə məsrəfdir”* [9, c.1, s. 7]. Yazıçı-dramaturq Ə.Haqverdiyev “Mirzə Fətəlinin facisəi” məqələsində də Hacı Nurunun fikirlərinə yer vermiş, bu mülahizələrin M.F.Axundzadənin tənqidi təfəkkürünün ifadəsi olduğunu

diqqət mərkəzinə çəkmişdir [52, c.1, s. 335]. Şair Nuru obrazının dilindən deyilən fikirlər ədəbiyyatın, sözün öz talelərinə boyun bükən, cəhalətə qurşanan bu insanlara heç bir faydasının olmadığı deyilir. Belə insanlara səbəb “ixsir” Hacı Nuruya heç nə qazandırmır. Axundov Nurunun dilindən dövrün bir sıra gerçəklərinə aydınlıq gətirməklə yanaşı sənətə qiymət verən mühitin olmamasından da acı-acı təəssüflənir.

M.F.Axundzadə qələmə aldığı bədii əsərlərin bir nümunə olduğunu təkrar-təkrar vurğulayır. Doğrudur, mütəfəkkir ədib özü yeni janr və üslubda əsərlər yaratmışdı, lakin onu da bilirdi ki, bu işlər hələ olduqca azdır. Mirzə Fətəli ədəbi-tənqidi görüşlərində barışmaz, sözün təsibini çəkən müqtədir ədib kimi ədəbi-tarixi yaddaşda yaşamaqla yanaşı eyni zamanda qüdrətli komediyanəvis idi. Sənətkarın ədəbi mövqeyinin ifadəsini müəyyənləşdirən aşağıdakı mülahizələrində yazdığı bədii nümunələrin dəyərinin də zamanla müəyyənləşəcəyini qəbullanır, bu münasibətlə yazırdı: *“Altı komediya və bir hekayə yazaraq, başqa müəlliflər kimi mən, oxuculardan nöqsanlarımın bağışlanmasını xahiş etmirəm. Mən onlardan xahiş edirəm ki, bu növ ədəbiyyatla tanış olsunlar və bu cür ədəbiyyatın xalq içərisində yayılmasına çalışsınlar. Mən bir təşəbbüskar kimi ancaq bunun nümunəsini verirəm”* [52, c.1, s. 339].

M.F.Axundzadənin ədəbi-nəzəri görüşləri Azərbaycan ədəbiyyat nəzəriyyəsinin ilk sistemli örnəkləridir. Buna görə onun Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrinin banisi də adlandırmaq olar. Görkəmli mütəfəkkirin bu fikirləri Azərbaycanda ədəbiyyatşünaslığın formalaşması üçün ən əhəmiyyətli mənbələrdir.

1.2. Azərbaycan şeirində Mirzə Fətəli obrazı

M.F.Axundzadənin şəxsiyyəti Azərbaycan bədii ədəbiyyatında sənət adamlarının-yazıçı, şair və dramaturqların diqqətini çəkmiş, mütəfəkkir ədibin həyatı və mühitinin bir sıra məqamları bədii planda işlənmişdir. Birinci ona görə ki, o, Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir mərhələnin əsasını qoydu, ikincisi ona görə ki, Axundov maraqlı və ziddiyyətli həyat sürmüşdür. M.F.Axundzadənin istər uşaqlığı, istər gəncliyi, istərsə

də ömrünün sonları olduqca ziddiyyətli və maraqlı hadisələrlə doludur. Bundan başqa Axundzadə Şərqə yenidən nüfuz edən Qərbin ədəbi-bədii fikrinə tez bir müddətdə yiyələnmiş, öz zəngin ədəbi-bədii, fəlsəfi görüşləri ilə XIX əsr ədəbiyyatımıza yeniliklər gətirmişdir. Bu kimi məsələlər şair və yazıçıların diqqətini çəkmiş Axundzadə obrazı bir çox bədii əsərin personajına çevrilmişdir.

M.F.Axundzadə Azərbaycan ədəbiyyatı üçün əvəzsiz bir şəxsiyyətdir. Onun əsərləri, ədəbi-tənqidi və fəlsəfi fikirləri ədəbiyyatımız üçün bir dönüş nöqtəsi olmuşdur. Ümummilli lider Heydər Əliyevin *“M.F.Axundovun yaradıcılıq yolunu səciyyələndirən tarix səhifələrini vərəqləyərkən biz böyük iftixar hissi keçiririk ki, xalqımız ağır zamanlarda, gerilik, dini fanatizm şəraitində belə görkəmli şəxsiyyət, öz dövrünü qabaqlayaraq gözəl əsərlər yaradan bir insan yetişdirmişdir...”* [151] və Cənab prezident İlham Əliyevin *“Mirzə Fətəli Axundzadə bütüən həyatı boyu doğma vətəninin və xalqının tərəqqisi yolunda yorulmadan çalışaraq yeni dövrün irəli sürdüyü mühüm elmi, mədəni və ictimai-siyasi məsələlərə daim fəal münasibət ifadə edən və zamanın qabaqcıl ideyalarından bəhrələnməyə çağıran yaradıcılığı ilə Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı tarixində parlaq səhifə açmışdır”* [12, s. 56] sözləri böyük mütəfəkkir Axundzadənin elmi-ədəbi dəyərini daha da aydın göstərir.

M.F.Axundzadə haqqında yazılan yazıların əksəriyyəti elmi xarakter daşısa da, onun haqqında yazılan bədii əsərlər də olduqca çoxdur. Onun haqqında çoxlu şeirlər, poemalar, hekayələr, povestlər, pyeslər, romanlar yazılmışdır. M.F.Axundzadənin bədii, ədəbi-tənqidi, elmi əsərləri geniş tədqiq olunsa da, onun haqqında yazılan bədii əsərlər sistemli şəkildə araşdırılmamış, tədqiqat mövzusunə çevrilməmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, M.F.Axundzadə öz dövrünün elə möhtəşəm sənətə sahib olmuş, elə böyük şöhrət sahibi olmuşdur ki, nəinki Azərbaycan, eləcə də başqa xalqların nümayəndələri də onun haqqında bədii əsərlər yazmışdır. Gürcü Aleksandr Abaşeli, Qoqoça Zakareişvili, Kontantin Pağava, Vaso Çaçanidze bunlar sırasındadır [104, s. 218].

M.F.Axundzadə haqqında hələ ədibin sağlığında çoxlu bədii əsərlər yazılmışdır. Onun haqqında yazanlardan biri də dostluq etdiyi satirik şeirin banilərindən olan Qasım bəy Zakir olmuşdur. Zakir məktub şəklində yazdığı şeirində Axundova başına gələnlərdən, zəmanədən və dövlət məmurlarından şikayət edir. Q.Zakirin 1953-cü ildə çap edilən kitabında dörd ayrı fəsil şəklində verilən şeirlərinin məzmunu bir-birlərinə olduqca yaxındır.

*Xəbər alsan bu viləlin əhvalın,
Bir özgədir keyfiyyəti-Qarabağ.
Həqdi, bundan əqdəm görübsən sən də
Hanı o qaidə, o qanun səyaq? [132, s. 35]*

Şeirdə Q.Zakir Axundzadəyə Qarabağda gedən prosesləri nəql edir. M.F.Axundzadə obrazının şəxsi keyfiyyətlərinə yer verilmir, lakin Axundzadənin daim bölgələrlə əlaqə saxladığını, ziyalılara və yerli insanlara bacardığı qədər kömək etdiyini görürük. Digər tərəfdən Axundzadə Qarabağa qətiyyənlə yad deyil. Burada onun dostları, əqidə yoldaşları kifayət qədərdir.

*Əgər xəbər alsan Molla Səfəni,
Oğru dürüst qarışdırıb kefini,
O, qələdə biçir ölü kəfəni
Çöldə üç atını soyublar çılpaq [132, s. 39].*

Zakir şeirin sonuna yaxın M.F.Axundzadədən bəzi məsələlərdə kömək istəyir. Birinci məsələ oğlu və qardaşı oğluna kömək etsin ki, haqq da ona kömək olsun, ikincisi bu yazdıqlarını heç kim bilməsin. Zakirin ikinci istəyi onsuz da başı qalmaqalda olan özü və ailəsini müdafiə etmək üçün idi [132, s. 41].

Şeirin son bəndi olduqca maraqlıdır. Zakir Şeyxülislama Fətəli ilə salam göndərir. Bir də onu görüb, görə bilməyəcəyinə arxayın deyil. Axı Tiflisdə oturan Qafqazın Şeyxülislamı Molla Əhməd onun salamını alarmı? Özü də kimdən Axundzadə kimi birindən. Zakir mollaları pisləyir, onlar haqqında həcvlər, satiralar yazırdı, M.F.Axundzadə də bu işdə ondan geri qalmır. M.F.Axundzadə və Şeyxülislamlı bağlı

məsələyə daha geniş izah veriləcək lakin onu qeyd etmək olar ki, Şeyxülislam cəhalətdən, fırıldaqçılıqdan uzaq, alim bir zat olmuşdur. Axundov onunla dostluq etmiş, onu alim, liberal düşüncəli bir şəxs adandırmışdır [7, c.2, s. 255].

Q.Zakirin M.F.Axundzadəyə yazdığı ikinci şeirdə M.F.Axundovun xüsusiyyətlərinə, şəxsi keyfiyyətlərinə, həmçinin baş verməkdə olan ictimai hadisələrə yer verilmişdir. Yerli din xadimlərinin, yerli və rus idarəçilərinin despot idarəçiliyi də şeirdə özünə yer tapır.

İlk bənddə M.F.Axundzadənin cavab məktubunun gecikdiyi üçün Zakirin narahat olduğunu görürük. Daha sonrakı bəndlərdə Axundzadəni tərif və təsvir edir.

Tək yaradıb səni-vahidi yekta,

Əxlaqına, ətvarına mərhəbə,

Neyləmişsən Molla Şəfi, Bəybaba

Məmnundu, əzizim, bu qədər səndən [132, s. 42].

Zakir M.F.Axundzadəni tərifləyir, Allahın onu tək yaratdığını, əxlaqlı, gözəl xasiyyətli olduğunu söyləyir. Zakirin çevrəsində olan hər kəs- Molla Şəfi də, Bəybaba da ondan məmnundur.

Digər bəndlərdə Zakir Tiflisdən, xüsusən də, Tiflisdə onun əziyyətini çəkən Axundzadədən razı olduğunu bədii dillə ifadə edir [132, s. 42].

Zakirin Axundzadəyə yazdığı üçüncü və dördüncü şeirlərdə isə başına gələnləri və düşmənləri, Axundzadənin ona və ailəsinə köməyi haqqında danışır. 1849-1850-ci illərdə təqiblərə məruz qalan, həbsə düşən Zakir və ailəsinə Axundzadə yaxından köməklik göstərir. *“Qasım bəy Zakir çar hakimləri tərəfindən təqib, həbs və sürgün edildikdə M.F.Axundov görkəmli şairimizə və onun, həmçinin uşaqlarının həbs və sürgündən xilas olmasında çox mühüm rol oynamışdır”* [15, c.4, s. 436].

M.F.Axundzadənin yaşadığı dövrdə onun şəxsi keyfiyyətlərindən, ədəbi çəkisindən bəhs edən əsərlərdən biri də Cəfərqulu Xan Nəvanın Axundzadəyə cavab kimi yazdığı şeirdir. Cəfərqulu xan Nəva Axundzadənin əlifba layihəsi ilə bağlı yazdığı şeirə cavab yazmışdır. Burada Axundzadənin parlaq obrazı yaradılmışdır. Şeirdə Axundzadənin adı

çəkilib, Cəfərqulu xan Axundzadənin əlifba layihəsi ilə bağlı öz fikirlərini bu şeirdə ifadə edir. Cəfərqulu xanın bu şeirdə əlifba məsələsini müsbət qarşıladığını görürük.

Yazmışdınız, Mirzə, bir neçə əfrad.

Mollalardan etmişdiniz şikayət.

Guya sizin əlifbaya etina

Etməyi deyirlər – bizə nə hacət [48, s. 225].

Cəfərqulu xan bu bənddə M.F.Axundzadəyə siz, bir neçə məsələdən danışib, fırlıdaqçı mollalardan şikayət edirsiniz, onlar sizin əlifbaya etimad etmək, bu əlifbaya keçməyə ehtiyac olmadığını deyirlər, yazır. Sonra o, bu barədə fikirlərini belə ifadə edir.

Siz ixtira etdiyiniz əlif-bey,

Vacibdür, deyilsin sizə zeyü hey.

Çün Şişənin yeri olubdur quzey.

Eyləmər qarına heç gün kifayət. [48, s. 225]

Cəfərqulu xan yuxarıdakı bənddə və bundan sonrakı bəndlərdə Axundovun əlifba layihəsini bəyəndiyini və onun vasitəsi ilə oxumanın sadələşəcəyini, maarifin inkişaf edəcəyini qeyd edir, bundan sonra insanların “gəl”, “gil”, “gül” üstə savaşmayacağını, buna görə də şagirdlərin xəcalət çəkməyəcəyini düşünür. Şeirdə eyni zamanda M.F.Axundzadə şəxsiyyəti yüksək qiymətləndirilir və onun dahiliyi ön plana gətirilir. Cəfərqulu xanın yazdığı “*sizə irad tutmaq heç dürüst deyil, siz çox yaxşı bir iş qayırıbsınız*” [48, s. 225] misraları M.F.Axundzadə şəxsiyyətinə və onun xidmətlərinə Cəfərqulu xanın münasibətini ortaya qoyur. Axundova münasibətin növbəti ifadəsidir ki, bəndlərin birində Cəfərqulu xan Nəva Axundzadəni “Fəthi-Əli” adlandırır. Bu layihə ilə onu dövrün fatehi adlandırmağı doğru sayır.

Axundzadə obrazının yaradıldığı başqa bir şeir də Fətəlinin doğmaca əmisi oğlu olan, “Aşüftə” təxəllüsü ilə şeirlər yazan Molla Abbas Axundzadənin qələmə aldığı adsız müxəmməsdır. Müxəmməsdə Axundov obrazı canlı və şux təsvir olunmuşdur. Şair Axundzadənin hər cür hiylədən, pislikdən uzaq olduğunu, elmlə məşğul olduğunu,

onun elmdən başqa dostu olmadığını vurğulayır. Müəllif şeirdə həmçinin M.F.Axundzadənin onun haqqında olan söz-söhbətdən cana gəldiyini, dövründən narazı olduğunu ifadə edir:

*Harda görmüşdü gözüm məşğəlei-divani,
Nə bilir hiyləni, təzviri və ya hədyani.
Elmidən qeyri onun yoxdur qəmi-pinhani,
Oldu səd şükr ki, dərdü qəminin payanı,
Qurtarıb canını bu xofu-xətadan Mirzə. [48, s. 243]*

Dürüstlükdə Axundzadəyə tay yoxdur, o, heç nəyə paxıllıq etmir, yaxşı olan hər bir şeyi müdafiə edir. Müəllif Axundzadənin xalqın yanında olmasına baxmayaraq daim qınandığını, allahsız cahillərin bu elm sahibinin elm, ürfanından xəbərdar olmadığını söyləyir. Axundzadənin nə qədər böyük olmasını anlamırlar və bunun əsas səbəbi də Axundzadənin əsri çox pisdir.

*Doğruluqda ona kimdir ola küfvü manənd,
Eləmir bidət olan işlərə bilmərrə pəsənd,
Gahu biga odur xəlqə edir çox rişxənd,
Dəhri-dun xali deyildir ürəfadən hərçənd,
Çox yaman əsrə düşüb leyk qəzadan Mirzə. [48, s. 243]*

İslam aləmi ən pis dövrünü yaşayır, müəllif bu dövrün solğun, əzgin olduğunu düşünür. M.F.Axundzadə nə edir etsin dövrü düzəldə bilmir. Burada bir məsələyə diqqət etmək lazımdır ki, M.F.Axundzadənin müasirlərinin yaratdıqları obraz bizə M.F.Axundzadənin dövrünü, mühitini, həyatını və şəxsiyyətini öyrənməkdə daha müasir-sovet və müstəqillik dövründə yazılan əsərlərdən daha çox kömək olur. Bunun səbəbi də olduqca aydındır. Müasirləri onu şəxsən tanıyır, onunla məktublaşır, ədəbi dərnəklərdə görüşür və eyni əsrin övladlarıdır.

*Əhli-islami görür, çünki o çox pəjmürdə,
Gahi tənə eləyir arvada, gahi mərdə,
İstəyir çarə qıla sağalmaz dərdə,*

*Günün axşam eləmiş, heyf ki, çox pis yerdə,
Gündə bir söz eşidir əhli-riyadən Mirzə. [48, s. 243].*

Cəfakeş ədəbiyyatşünas Salman Mümtaz müxəmməsin yarımçıq olduğunu, ona görə də burada M.F.Axundzadənin başına gələn bədbəxt hadisənin nə olduğunu bilmədiyimizi qeyd edir [48, s. 243].

M.F.Axundzadə obrazını şeirə gətirən müəlliflərdən biri də şair Mirzə Məhəmməd Katib olmuşdur. Salman Mümtaz onun M.F.Axundzadənin həmyerlisi olduğunu, Axundzadə ilə dostluq etdiyini və bir-birlərinə xitabən şeirlər yazdıqlarını diqqət mərkəzinə çəkir. Mirzə Məhəmməd Katib bu qəbildən olan şeirlərindən birində Axundzadə obrazını, şəxsiyyətini yüksək qiymətləndirmiş, onu ədəbi planda canlandırmağa çalışmışdır.

*Şairlərin piri-süxəndanısan,
Ariflərin sərvəri, sultanısan,
Aşıqlərin dərdinin dərmanısan,
Eşq sözü səndən aşkardır.*

*Sənin kimi hanı mədəni-kəmal,
Bir süxənvər məclisərə əhli-hal,
Ey danayı xirəd mənd xoşməqal...[48, s. 245].*

Yuxarıdakı bəndlərdə Mirzə Məhəmməd M.F.Axundzadəni şairlərin piri, ariflərin sultanı, aşıqlərin dərdinin dərmanı kimi görür və qiymətləndirir. Eyni zamanda o, Axundzadənin yaxşı yoldaş olduğunu, ölmədən M.F.Axundzadəni bir daha görmək həsrətində olduğunu şeirində dilə gətirir. Şeirin son bəndlərində müəllif Axundzadə ilə hal-əhval tutur, M.F.Axundzadənin oğlundan xəbər alır, dostluqlarının əbədiliyindən danışır.

Təhlilini verdiyimiz şeirlər Axundzadə obrazını bədii ədəbiyyata gətirən ilk nümunələrdir. Bu şeirlər həm də ona görə böyük dəyərə malikdir ki, onların müəllifləri

M.F.Axundzadəni şəxsən tanıdıqları üçün onun obrazını daha real və obyektivliklə əks etdirməyə nail ola bilmişlər.

“M.F.Axundzadə haqqında şeirlər təkcə onun yaşadığı dövrdə yazıya alınmışdır. Axundzadə obrazı müasir dövrümüzədək bir çox şairlərin şeirlərində canlandırılmışdır. Ə.Cəmil, M.Dilbazi, Ə.Kərim, T.Mahmud, S.Rüstəm, A.Zeynallı, S.T.Qulamrza, B.Azəroğlu, A.Həsənli, Adil Babayev, Ə.Fərzəli, B.Vahabzadə, Hüseyin Razi və s. şairlər öz şeirlərində Axundzadə obrazını müxtəlif cəhətləri ilə qələmə almışlar” [24, s. 65].

Müstəqillik illərində M.F.Axundzadəyə maraq xeyli artır. Bunun səbəbi M.F.Axundzadənin 200 illik yubileyinin Azərbaycanın bütün bölgələrində [120, s. 11] və TÜRKSÖY çərçivəsində qeyd olunması, (həmin il “M.F.Axundzadə ili” elan olunur [142]), Mirzə Fətəli Axundzadə ensklopediyasının hazırlanması [144] və s. idi.

M.F.Axundzadə obrazını ədəbiyyatımıza gətirən şairlərdən biri də Əli Kərimdir. Əli Kərim şeirdə Axundzadənin həyatını və düşüncələrini parlaq lövhələrlə əks etdirmiş, Axundzadənin içində qaynayan Vətən eşqinə xüsusi diqqət çəkmişdir. “Qarlı qış axşamında” şeirində həm də M.F.Axundzadənin ədəbiyyata, müasir həyata, çar Rusiyasına və təbiətə dair olan düşüncələri əks olunmuşdur. Şəri oxuduqca “şərqin dərđini çəkən” Axundzadənin parlaq siması gözümüzün önündə canlanır.

Tiflisdə axşam düşür...

Ağır-ağır

Qar yağır.

Fanarlı fayton keçir,

Ora-bura arabir.

Fətəli asta-asta,

İşdən evinə gedir.

Paqonlu çiyində qar

Bir də qəm yükü Şərqin,

O, qoynunda yeriir,

Ağır düşüncələrin [80, c.1, s. 98].

Gördüyümüz kimi şeirdə M.F.Axundzadənin obrazı maraqlı bədii lövhələrlə canlandırılmışdır. Müəllif Axundzadə obrazının düşüncələri, xəyalları ilə öz oxucusunun gözündə poetikləşmiş obrazın incə detallarını təsvir etmişdir. Şərqin dərdi M.F.Axundzadəni əzir, eyni zamanda təbiət təsvirləri də şeirə xüsusi gözəllik qatır. Şərdə yüksək ovqat, yaradıcılıq iztirabının həzin eyforiyası Axundov obrazının timsalında şəxsiyyəti bitkinləşdirir.

“Nə yaratdım?”

“Nə etdim?”

Yenə deyir o bu gün.

Vurur hər axşamkı tək

Ömrə qısa bir yekun. [80, c.1, s. 98]

Günün yekununda M.F.Axundzadə Vətən üçün nə etdiyini özünə sual edir. Daim Vətənin dərdinə şərik olan bu görkəmli şəxsiyyət Ə. Kərimin qələmində yenidən həyat tapır.

M.F.Axundzadə obrazının yaradıldığı müxtəlif növ janrlarda qələmə alınan əsərlərdə obrazın Şərq üçün xüsusi əhəmiyyəti ön plana çıxarılır, Şərq, türk dünyasının vuran ürəyi kimi mütəfəkkir şəxsiyyət misraların yaddaşına yazılır

Şərqin dərdi ağırdır,

Şərqin çiyində dağlar,

Bu dərd günəşin olsa,

Günəşin özü dağlar..

Zülmün qılıncı iti,

Həm də haçabaşlıdır,

Çarla şahda nə fərq var.

Adlar başqa-başqadır. [80, c.1, s. 98].

Ə.Kərimə görə M.F.Axundzadə daim xalq, millət üçün çalışır, xalq üçün millət üçün nə edə bilib, nə edə bilər? deyər düşünür. Ə. Kərim sənətinin, təəssübünün maraqlı ifadəsidir ki, Axundov haqqında əsər yazır və burada təzad yaradaraq “zülmün”

qılıncını haçabaşlı təqdim etməklə bir tərəfdən zəmanənin zülmə viran olduğuna, digər tərəfdən Axundovun dini dünyagörüşündəki ziddiyyətli məqama poetik tablo yaradır. M.F.Axundzadə dərk edir ki, Şərqi cəhalətin pəncəsindən qurtulmalı, öz müqəddəratını özü həll etməlidir. M.F.Axundzadə Şərqi bu vəziyyətdə olmasında çar hökumətinin də barmağının olduğunu görürdü. Çar hökuməti düşünənləri sıxışdırır, əvəzində kütbein mollalara imtiyazlar verir və bunun qarşılığında da Azərbaycan geriləyir, savadsızlaşır, daha çox idarəolunan hala düşürdü. Bu prosesin Rusiya torpaqlarında başqa şəkildə cərəyan etdiyi tarixdən də bəllidir. Burada çar Rusiyasının “ucqarlar” siyasətini yada salmaq yerinə düşər. Lakin ümumi gediş eyni idi, belə ki, orda da söz danışanlar, düşünənlər sürgünlərlə qarşılaşdılar. Məşhur rus şairi Aleksandr Sergeyeviç Puşkin Qafqaza sürgün olunur, Yuri Mixail Lermantov da onunla eyni taleyi yaşayır, uzun müddət sürgün həyatı keçirir. Əli Kərim şeirdə bu epizodlara da yer verir.

Puşkinlərin döşünə

Medal əvəzinə çar

Güllələr vurduranda

Cavan lermantovları

Sürgünə qovduranda

Ərşə dayaq olanda,

Zülmü, zilləti şahın

Yolu görünməyəndə

Üfüqlərdə sabahın.

...Qəzəblənib Fətəli,

Yeyin-yeyin yeriyir.

Sanki qar üstə düşən

Ləpir deyil.

Xəyalən

Ayaqlayıb keçdiyi

[80, c.1, s. 99].

Zərli paqonlarıdır.

Gedir Mirzə Fətəli

Şərqi mövhumatını,

Şərqi ətalətini,

Şərqi təriqətini,

Müənəccim və müəzzin

Şərqi əzə-əzə,

Dərdlərə dözə-dözə.

Gedir Mirzə Fətəli

Hələbin,

Hindistanın,

Marağanın, Təbrizin

Dərdinə yana-yana

İstəyir ki, bütün Şərqi

Qalxa, dura oyana

Ə. Kərim Axundzadə obrazını yaratdığı şeirində onun çar hökumətinə münasibətini məhz bu cür açıqlayır. Bu məqamda mütəfəkkir şəxsiyyət olan Axundzadə haqqında böyük şairimiz Səməd Vurğunun sözlərini xatırlamaq yerinə düşər. Şair qeyd edirdi ki, Axundov çiyində çar paqonu, sinəsində bütün varlığı ilə Azərbaycanı sevən bir ürək daşıyırdı. Məhz Axundov “Faciə”sinin kökündə də bu məqam dururdu ki, çar siyasətinin iç üzünü görür, kəskin etiraz edə bilmir və həyati planda bu siyasəti yeridən rejimin parçasına çevrilirdi.

M.F.Axundzadənin həyatı haqqında yazılan bioqrafiyaları, obrazının yaradıldığı tarixi roman və digər bədii əsərləri oxuduqca onun çar hökumətinə qarşı mənfi münasibətini daha aydın görmək olur. Ə.Haqverdiyevin “Maarif və mədəniyyət” jurnalının 1928-ci il 3-cü sayında çıxan “Mirzə Fətəli Axundov” məqaləsində də bu fikirə rast gəlirik. Ə.Haqverdiyev qeyd edir ki ”*Epolet, mükafat, xaç ordeni və medallarla bəzədilmiş mündirin altında qəzəb alovu və od tutub yanan coşqun ürək döyünür*” [53, c.2, s. 337]. Bu Azərbaycan xalqının maarifçiliyi uğrunda mübarizə aparan Axundzadə ürəyi idi.

Axundzadə obrazının yaradıldığı şeirlərdən biri də Xalq şairi B.Vahabzadənin “Saray-daxma” şeiridir. Şeir 1980-ci ilin noyabrında çap olunmuşdur. Şeirdə M.F.Axundzadə şəxsiyyətinin və həyatının təsviri verilmişdir. Burada Xanın sarayı və Fətəlinin daxması qarşılaşdırılır. Müəllif Xanın sarayı desə də, yenə də onu Xan tikməyib, sənətkar tikib qənaətinə gəlir. Fətəlinin evi kiçik daxmaya oxşasa da, o, söz sarayına sahibdir. O, dar daxmada yaşasa da, ürəyi genişdir.

Balaca bir daxma... əyri dirəklər

Doğulmuş, yaşamış, Fətəli burda.

Böyüyür çox zaman böyük ürəklər,

Kiçik daxmalarda, dar daxmalarda [127, s. 40].

Şair M.F.Axundzadənin kasıb ailədə doğulmasına nəinki təəssüflənmir hətta sevinir, çünki şairə görə Axundzadənin parlaq fikirləri dar, qaranlıq daxmanın hesabına, yəni çəkdiyi əziyyətin hesabına parlayır.

*Qaranlıq daxmanın dar bacasından
Düşdü el-obaya bir zərrəcik nur.
Qəribə gəlməsin bu da,*

Çox zaman

İşıqlı fikirlər zülmətdən doğur [127, s. 40].

Xanın sarayı nə qədər görkəmli, işıqlı, geniş olsa da şair üstünlüyü M.F.Axundzadənin daxmasına verir. Çünki:

*Xan öz dövrənini sürdü xan kimi,
Fətəli dərd çəkdi gecəbəgündüz
Gələcək illərə əрмаğan kimi,
Xandan saray qaldı, Fətəlidən söz. [127, s. 40]*

Şeirdə Fətəli zülmətə işıq saçan nur kimi təsvir olunur. O, daim xalqın dərini çəkir. Ona görə də onun yaratdığı əsərlər hər zaman işıq saçacaq. M.F.Axundzadənin obrazındakı müsbət keyfiyyətlər xanda yoxdur, çünki xan hər zaman rahatlıq düşkünüdür. Onu narahat edən şeylər vergi və puldursa, M.F.Axundzadəni cəhalət və elmsizlik narahat edir. Digər tərəfdən xan sarayı deyilsə də, bu tikilini xan yox sənətkar tikib. Ona görə də şair “Xan sarayı” sözünə etiraz edir.

*Xandan saray qaldı... Xandanmı qaldı?
Hünər kimin idi, ad kimin oldu?
Dövrən kül üfürür çox zaman gözə
Dedik “Xan sarayı” Mənim bu sözə
etirazım var.*

Tikdirən Xan idi, tikən sənətkar.

Sarayın divarı, daşı xanındı,

Ölməz sənət isə yaradanındır [127, s. 41].

Şeir qısa olsa da, B.Vahabzadə bəzi mətləblərə toxuna bilmiş, M.F.Axundzadənin böyüklüyünü oxucuya çatdırmışdır. Şeri oxuduqca varlı olmaq yox, bilikli olmaq

lazımdır, keflə yaşamaq yox, fikirlə, ağılla yaşamaq lazımdır qənaəti hasil olur. Şair bu fikirləri M.F.Axundzadənin timsalında bizə çatdırır.

M.F.Axundzadə obrazının yaradıldığı şeirlərdən biri də görkəmli şairimiz B.Vahabzadənin “Karvan gedir” şeiridir. Şeir 1962-ci il oktyabr ayının 25-ində “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində dərc olunmuşdur. Burada Axundzadənin həyatının kiçik bir hissəsi təsvir olunur.

Nuxada dünyaya göz açan M.F.Axundzadə 2 il sonra Cənuba-ata yurdu Xamnə kəndinə köçmüş, bir müddət burada yaşadıqdan sonra anasının əmisi Axund Ələsgərin yanına qayıtmışdır [85]. B.Vahabzadənin şeirində Axundzadənin həyatının Xamnədə keçən dövrü qısaca əks olunmuşdur.

Xaminədən əmisi Axund Ələsgərin yanına köçməyə hazırlaşan Nanə xanım oğlunu da aparmaq istəyir, lakin Məmməd Tağı yeganə oğlunu vermək istəmir. Xəstəlikdən və söz-söhbətdən əldən düşən Nanə xanım buralarda qala bilmədiyindən oğlunu qoyub getməyə razılaşmalı olur. Səhər tezdən karvana tərəf gedən ana son dəfə oğlunu verməsi üçün ərinə yalvarır.

*...-Axı ciyərparamdan ayrılıb gizlicə mən
Necə gedim, necə mən?
Ver balamı aparım, dərdimə daşlar ağlar.
Sənin arvadın da var, sənin uşağın da var.
Bəs mən yazıq neyləyim, tək balamı ver mənə,
Onu sənə verməyib, veribdir göylər mənə [126, s. 2].*

Müəllif Məmməd Tağının oğlunu buraxmayacağını düşünüb həyəcan keçirir. Fətəlini verməsə Şərqin halı necə olacaq bəs? Yaxşı ki, Məmməd Tağının kiçik qızı ananın naləsini eşidib qardaşını oyadır. Fətəli oyanır, özünü karvana yetirir. Onun ah-naləsi atasını yumşaldır. Ata Fətəlinin getməsinə izin verir.

Müəllif Axundzadənin ata yurdu Xamnə kəndini tərk etməsini belə təsvir edir.

*Vətəndən vətənə nurlu bir vicdan gedir,
Bu zamanın içindən zamana üsyan gedir.*

Bir dävənin üstündə böyük bir aləm gedir.

Min belə karvanın dərdinə həmdəm gedir [126, s. 2].

Axundzadənin Xamnədən ayrılmasını şair alqışlayır. Ancaq Şərqi oyadacaq, öz əsərləri ilə bütün dünyaya səs salacaqdır. Şeir in son hissəsi Axundzadənin Şərq üçün nə qədər önəmli olduğunu bir daha oxuculara çatdırır:

Qardaşına qızcığaz

“Qalx!” deməklə zamanın

Çağrısına qoşuldu.

Uşaq ilə bərabər

Cəhalət yuxusundan

Şərqi oyatmış oldu... [126, s. 2]

Şair obrazın həyəcanını, arzusunu olduqca poetik şəkildə ifadə edə bilmişdir. Bunun üçün təbiət təsvirlərinə geniş yer vermişdir. Məsələn, o Xamnəni tərk edəndə balaca Fətəlinin keçirdiyi hissələri təsvir edərkən belə bir misra işlədir. “Çayın bəndi qırıldı, aşdı, daşdı, çağladı”.

B.Vahabzadənin “Karvan gedir” şeiri Axundzadənin böyüklüyünü dərk etmək, onun həyatı haqqında məlumat almaq, dövrün ziddiyyətlərini öyrənmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

M.F.Axundzadə obrazının yaradıldığı digər bir şeir də Tiflisdə Mirzə Fətəli Axundzadənin ev muzeyinin açılışı münasibətilə Məhəmmədhüseyn Bəxtiyarın yazdığı “Səbuhi” şeiridir. Şeir Axundzadənin gördüyü işləri, yaratdığı bədii və elmi əsərləri, onun şərqdə mövqeyini, şəxsi keyfiyyətlərini və müasirləri ilə əlaqələrini əks etdirir.

M.F.Axundzadənin gördüyü işlər Şərqə işıq saçır, o, öz ali məqsədi ilə müəyyən kütlələrə yön verir. Onun amalı, məqsədi çeşmə suyu tək təmiz və ölməzdir. M.F.Axundzadə amalı ilə bütün Şərqə səs salır.

Sən ey böyük sənətkar, sən ey şərəfli insan,

Eşidildi Tiflisin hər yanından xoş sədan.

Bulaq suyu tək sən in ölməz amalın,

Şəfəq saçdı yurduma müdrik, ülvi kamalın [96, s. 4].

Müəllif Axundzadəni “Sübhün parlaq günəşi” adlandırır. O, Azərbaycan elinin parlaq günəşidir. Müəllif M.F.Axundzadə ilə Puşkini Qafqazın zirvəsində görür, ikisinin də amalı eynidir. Müəllif onları sovet vətəndaşı adlandırır. Onlar çar dövründə yaşayıb ölsələr də, öz xüsusiyyətləri və niyyətləri ilə sovet vətəndaşıdırlar. Biz M.F.Axundzadənin və Puşkinin çar imperiyası ilə barışmaz mövqelərini bilirik. Ancaq onlar yaşasaydılar sovet ideologiyasını qəbul edərdilərmə, onu bilmirik. Ancaq şair Məhəmmədhüseyn Bəxtiyara görə onlar elə sovet vətəndaşı idilər.

Səni görcək Puşkinlə Qafqazın zirvəsində,

Təbəssümlər görünür ellərin çöhrəsində.

Siz sovetlər elində əsl vətəndaşsınız.

Siz diinən də, bu gün də dostsunuz,

Qardaşsınız [96, s. 4].

Şeir in sonrakı bəndlərində Fətəli sovetin “xalqlar dostluğu, qardaşlığı” ideyasının daşıyıcısı kimi təsvir olunur. Gürcü xalqı Fətəlini saxlamış, bəğrına basmış, onu əsl vətəndaş kimi qiymətləndirmişdir. Şeirdə Axundzadənin münasibətlərinin genişliyi də vurğulanır. Onun evi “dostluq sarayı” nı xatırladır. Hər kəs bu evə toplaşır, iclaslar, məclislər keçirir.

Müəllif M.F.Axundzadəyə müraciət edərək deyir ki, sən in arzuların çiçək açıb, Vətən məhəbbətlə yaşayır.

Dostluq sarayı oldu sən in müqəddəs evin.

Çiçək açdı hər arzun, indi ürəkdən sevin.

Xoş iqballa açılır indi sabahın sən in,

Məhəbbətlə yaşayır doğma ana Vətənin [96, s. 4].

Şeir nə bədii cəhətdən, nə ideya, nə də üslubi cəhətdən güclü əsər hesab oluna bilməz. Onun ruhu sovet ideologiyasının təbliğinə uyğun gəlir. Realizimdən kənar ancaq sovet “romantizminə” əsaslanan şeir fikir cəhətdən də zəifdir. Lakin M.F.Axundzadənin

Tiflisdəki mövqeyini, onun dünyagörüşünü, düşüncələrini, amalını şeirdə görmək mümkündür.

Məmməd Kazımovun M.F.Axundzadənin yubileyi münasibətilə yazdığı “Onun qəlbi” şeiri də maraq doğurur. İki bəndlik şeirdə M.F.Axundzadənin elinə münasibətini göstərməyə çalışan müəllif yazır:

*Əsrin zülmətini o yara-yara,
Gözünüün nurunu illərə verdi.
Çiyinini versə də zər poqonlara,
Qəlbini əzilən ellərə verdi. [78, s. 2]*

M.F.Axundzadə obrazının yaradıldığı şeirlərdən biri də Balaş Azəroğlunun “Şərqi kövakibi” şeiridir. Şeirdə M.F.Axundzadənin doğulması təsvir olunur, onun həyat və yaradıcılıq yoluna nəzər salınır. Şair M.F.Axundzadə doğulanda Şimali Azərbaycanla Cənubi Azərbaycan arasında sərhad olmadığını deyir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, o doğulandan bir il sonra 1813-cü ildə “Gülüstan” sülh müqaviləsi imzalanır. Şair sərhadin olmadığı zamanı təsvir etməklə Azərbaycanın ikiyə bölündüyünə diqqəti yönəldir.

*Xaminə haradadır!
Cənubda bir kənd.
Şəkisə Şimalda gözəl şəhərdir.
Sən doğulanda yox idi sərhad,
Cənubdan Şimala karvan gedərdi [17, s. 4].*

Şair Axundzadəni ustad adlandırır. Yəqin ki, M.F.Axundzadənin Cənubdan Şimala köçdüyünü, yaradıcılığını Şimalda davam etdirdiyi üçün B.Azəroğlu Axundzadəni doğma görür. Şerin ikinci bəndi belə başlayır: “Ustad, Xaminədə dünyaya gəldin”. Lakin, M.F.Axundzadənin tərcümeyi halına baxsaq, o, Xaminədə yox, “Azərbaycanın qədim əyalət şəhərlərindən biri olan Nuxada anadan olmuşdur” [85, s. 239]. Onu da qeyd edək ki, F.Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərində Axundzadənin öz yazdığı

tərcümeyi-halı verilmiş, orada müəllif özü də Nuxada doğulduğunu yazmışdır [81, s. 420].

M.F.Axundzadə əsrin böyük dahisidir. O, Azərbaycan xalqının öndə gedəni, ağsaqqalıdır. Müəllif M.F.Axundzadəni yerə-göyə sığdıra bilmir, illər onu böyüdür, o da yaşayıb-yaratdığı illəri böyüdür, ucaldır.

*Böyüdüün, boy atdın, sən zaman-zaman,
Uşaq böyüyəcək bu adi haldır.
Ancaq böyütmədi səni o dövran,
Dövran da səninlə qalxdı, ucaldı [17, s. 4].*

Fətəli böyüdükcə öz əsrini də böyüdür. Hətta Şərqi də onunla bərabər böyüyür. M.F.Axundzadə Şərqi əlindən tutub ayağa qaldırır. “Əgər özün qalxmasan səni gəlmələr, yadlar qaldıra bilməz”, deyir. Müəllif illərdir Azərbaycan torpaqlarına gələn, Azərbaycan torpaqlarını işğal edən rusları nəzərdə tutur. M.F.Axundzadə obrazı min ildir məhkumluq həyatı yaşayan xalqı itaət etməməyə, azadlığa çağırır. Bizə itaətin heç nə vermədiyini söyləyir. Bu xalqın əlindən hər şey gəlir, lakin özünü elə aparır ki, sanki əlindən yalnız itaət gəlir. Şərin bu bəndində müəllifi sovet rejiminə qarşı görürük. Lakin bu düşüncələri M.F.Axundzadənin dilindən çarlığa ünvanlayır. Bu da olduqca başa düşüləndir. Müəllif M.F.Axundzadənin səhnə əsəri yazmasını alqışlayır, qadınların səhnəyə çıxmasını onların taleyində dönüş kimi qiymətləndirir.

*Sonra sonaları, tükəzbanları
Səhnəyə çıxarıb:-Bax, düşün,-dedin.
Nə olar insantək yaşayıb barı
Bir özün-özünü dərk eyləsəydin [17, s. 4].*

M.F.Axundzadənin əsərlərini və yaratdığı obrazların adını çəkən müəllif falçıya, rəmmala qarşı çıxdığını xatırladır. Müəllif bəndlərindən birində bu nəticəyə gəlir ki, M.F.Axundzadə öz qələmi ilə xalqı diksindirib oyada bildi. O bütün Şərqdə məşhurdur, alimlər onun adını daim hörmətlə anır. Neçə müddət keçsə də nadanlar hələ də onu qınayır, yaxasını buraxmırlar. Müəllifə görə, Axundzadə daim azadlıq arzulamışdır,

ancaq azadlığı görmək ona qismət olmamışdır. Lakin onun xəyallarına hakim kəsilən azadlıq “nəvələrinə qismət olur”. Bu azadlıq məsələsi sovet dövründəki “xalqlar azaddır” şüarını bizə xatırladır. Düşünürük ki, müəllif bunu nəzərdə tutur.

M.F.Axundzadə azadlığın labüdlüyünü hiss etmiş və bu azadlığın gec-tez xalqın olacağına inanmışdır.

*Dünyada hər şeydən müqəddəs, ulu,
Dedin azadlığa inanmışam mən.
Ustad, çaylar axdı, sular duruldu,
Sənin istəyinə qovuşdu nəvən.*

Balaş Azəroğlu yenidən Azərbaycanın parçalanması məsələsinə qayıdır. Şimali Azərbaycan “inkişaf etmiş”, “çiçəklənmiş”, “azadlığa qovuşmuşdur”. Cənubi Azərbaycan isə Fətəlinin gördüyü kimidir. Artıq Cənubdan Şimala, Şimaldan Cənuba getmək o qədər də asan deyil. Artıq arada sərhədlər var. Sərhəddən əlavə elə bir uçurum var ki, bu iki torpaq arasında onu keçmək mümkünsüzdür. Bu uçurum cənubdakı cəhalətdir.

*İkiyə bölünmüş bu qədim torpaq,
Biri sən görəndir elə də qalmış.
İndi bir şərq də var, əlində yaraq
Azadlıq uğrunda ayağa qalxmış.*

Balaş Azəroğlunun “Şərqin kəvakibi” şeiri Axundzadə haqqında yazılmış maraqlı şeirlərdən biridir. Şərdə Axundzadə dövrünün ruhu və bu görkəmli şəxsiyyətin xüsusiyyətləri əks olunmuşdur. Həmçinin burada Axundzadənin dövrü müəllifin dövrü ilə qarşılaşdırılır, müqayisələr aparılır.

M.F.Axundzadə obrazının yaradıldığı şeirlərdən biri də şair, yazıçı Adil Babayevə məxsusdur. “Bakı” qəzetinin 1962-ci il 25 oktyabr tarixli nömrəsində çap olunan “Səbuhinin məzarı” şeri mütəfəkkir şəxsiyyətə ünvanlanan maraqlı bədii nümunədir. Şeir Səbuhinin məzarı başında şairlə torpağın dialoqu şəklində verilmişdir. Şeirdə M.F.Axundzadə haqqında məlumat verilir. Onun gördüyü işlər, bu işlərin əhəmiyyəti

sadalanır. Şair M.F.Axundzadənin məzarının torpağa şöhrət gətirdiyi düşüncəsindədir [18, s. 3]. Şair torpaqdan önündə dayandığı bu məğrur, əzəmətli məzarın kimin olduğunu soruşur. Torpaq deyir:

O sənin babandır, həmvətənidir.

O, tək şair deyil, əsrin səsidir.

Fikir ordumuzun sərkərdəsidir.

Odur səhnəmizə həyat gətirən,

Odur qəlbimizə qanad gətirən,

O, günəş işığı, sübh övladıdır.

Yurdumuzun şöhrəti onun adıdır” [18, s. 3].

Şair torpağın bu təqdimatından sonra məzarda kimin olduğunu anlayır. O, komediyaları ilə ilk səhnə əsərimizin müəllifi, şeirlər, povestlər, ədəbi-tənqidi və elmi məqalələr müəllifi M.F.Axundovdur. Şərdə şair M.F.Axundzadənin öz əsərləri ilə xalqı maarifləndirdiyini, elin dərd-sərini çəkdiyini poetik incəliklə misraların yaddaşına köçürür.

O burdan ucaldı məğrur səsinə

Elinin, yurdunun faciəsini.

O qoynunda hiss etdi, köksündə duydu,

O, haqqın yolunda ömrünü qoydu [18, s. 3].

Şeirinin son bəndində şair Axundzadənin daim öz xalqı ilə fəxr etdiyini, xalqın da öz növbəsində onunla fəxr etməli olduğunu yazır.

Dedim: Gözəl diyar, daima saxla,

Onun istəyini, onun kamını.

Səninlə fəxr etdi sağlığında,

Sən də məzarıyla fəxr elə onun [18, s. 3].

Adil Babayevin tədqiqata cəlb etdiyimiz şeiri nə qədər M.F.Axundzadəni tərənnüm etsə də, sovet idologiyasının izləri olduqca çoxdur. Lakin M.F.Axundzadənin dövrünü,

obrazın xüsusiyyətlərini açması baxımından şeir olduqca maraqlıdır. Digər tərəfdən şeirin poetik səviyyəsi də o qədər də güclü deyil.

M.F.Axundzadə obrazının yaradıldığı şerlərdən biri də görkəmli şair Nəbi Xəzrinin “Səhər oğlu” şeridir. Şeir 1962-ci il 26 oktyabr tarixində “Bakı” qəzetində Axundovun 150 illik yubileyi ərəfəsində çap olunmuşdur. Şeir təsvir və məcazları ilə olduqca maraqlıdır. M.F.Axundzadənin şəxsiyyəti, düşüncələri, məqsədi, xidmətləri, dostları ilə münasibətləri, dərdi və arzuları şerdə qısa da olsa əks olunmuşdur. Şeirdə şair Axundzadənin zülmət əsrdə doğulduğunu, lakin öz güclü iradəsi ilə bu zülmətə qalib gələcəyinə işarə edir. Fətəli bu yurdun oğludur, onun laylasını dağlar özü oxuyur. Laylasını dağlar oxuyan bu uşaq dağlar qədər uca və əzəmətlidir [20, s. 2].

Müəllif M.F.Axundzadənin arzularını səhər yelinə bənzədir. Onun arzuları səhər yeli olub bütün Şərqi dolanır.

*Əsdi səhər yelləriylə
Səbuhinin arzuları.
Qoca Şərqi başdan-başa
Gəzdi səhər yelləriylə,
Səbuhinin arzuları.
O yaşadı... Səhər gördü.
Arzusunda, diləyində.
Qafqaz onun ürəyində
O, Qafqazın ürəyində
Qüssə gördü, kədər gördü [20, s. 2].*

Nəbi Xəzri burada adını qeyd etməsə də, M.F.Axundzadənin “Şərq poeması”na da işarə edir.

*Puşkinin sinəsindən,
Dəyən qatil gülləsindən
Yaralandı... Yaralandı
Səbuhinin arzuları [20, s. 2].*

Müəllif M.F.Axundzadəni Azərbaycan torpağında bitən əzəmətli çınara bənzədir. Bu çınarın sinəsi daim şeiriyyətlə döyünür. O, daim xalq, el üçün çalışır, öz dərdini-sərini hamının anlaması üçün yazılarının əksəriyyətini ana dilində yazır.

*Çinar olub qalxdı göyə,
Azərbaycan torpağında
Ağ günlərin sorağında
Xalqım deyə, elim deyə,
O çınarın xoş səsiylə,
Ölməz həyat nəfəsiylə
Ana dildə elə gəldi
Səbuhinin arzuları [20, s. 2].*

M.F.Axundzadə həm çalışdığı vəzifəsi, həm də savadı, dünyagörüşü sayəsində dünyanın bir çox yerindən olan elm, sənət adamları ilə dostluq etmişdir. Onun həyatının maraqlı cəhətlərindən biri də məhz budur. M.F.Axundzadə obrazının yaradıldığı əsərlərdə müəlliflər bu məsələyə xüsusi diqqət yetirmişdir. Nəbi Xəzri də bu şeirində onun dostu Lermantovun adını çəkir, Səbuhinin arzularının Lermantovun nəğməsində yenidən canlandığını deyir.

*Lermantovun sinəsində,
Lermantovun nəğməsində
Dönə-dönə dilə gəldi
Səbuhinin arzuları [20, s. 2].*

Nəbi Xəzrinin bu şeiri M.F.Axundzadə obrazının yaradıldığı, kamil sayıla biləcək şeirlərdən biridir. Şeir həm üslub cəhətdən, həm də poetik cəhətdən kamildir. Şeirdə təbiət təsvirləri və bu təsvirlərin M.F.Axundzadənin həyatı ilə paralel şəkildə işlənməsi olduqca maraqlıdır.

Xalq şairi Mirvarid Dilbazinin “Səbuhi” və ya “Səbuhinin qəbri yanında” şeirində də M.F.Axundzadənin obrazı yaradılmışdır. Şeiri iki adda təqdim etməyimizin səbəbi

onun “Azərbaycan” jurnalında “Səbuhi” [39, s. 135] Mirvarid Dilbazinin “Seçilmiş əsərləri”ndə isə [38, s. 246] “Səbuhinin qəbri yanında” adlandırılmasıdır.

Şeirin “Seçilmiş əsərləri” variantında bəzi sözlər dəyişdirilmiş, bəzi misralar çıxarılmış, bəziləri isə əlavə olunmuşdur.

Şeirdə Gürcüstanda bir axşamüstündə şairənin Səbuhinin məzarı üstə dayandığını görürük. Şairə bu tarixi şəxsiyyət haqqında oxucuya məlumat verir. Bu, həmin Səbuhidir ki, qocaman Şərqi yükünü öz boynuna götürüb, bu, həmin Səbuhidir ki, Puşkinə şeir yazıb, bu, həmin Səbuhidir ki, onu bütün dünya tanıyır. Onun qəbri tez-tez ziyarət olunur, sağlığında onun işinə dəyər verilməsə də, vəfatından sonra onun qəbri ziyarət yerinə dönüb. Şairə də onun qəbrinə əklil gətirib.

*Fikirləri, xəyalları sərhədlər aşmış,
Qaranlıq Şərq ellərini gəzmiş, dolaşmış.
Nələr olmuş, nələr gəlmiş onun başına,
Bu olanlar yazılmamış məzar daşına,
Ancaq bunu yazısız da oxuyur hamı [38, s. 246].*

Şeir təbiət təsvirləri ilə olduqca zəngindir. Şeirdə M.F.Axundzadənin Şərq üçün olduqca əhəmiyyətli işlər gördüyü, daim xalqın dərdi ilə məşğul olduğu vurğulanır.

M.F.Axundzadə haqqında yazılan şeirlərdən biri də Tofiq Mahmudun “Zülmətdə yanğın” şeiridir. Şeir qısa həcmli olsa da, bədii cəhətdən diqqətəlayiqdir. Şeir məzmunu çox sadədir, Axundzadəyə onun evinin yandırılacağı xəbəri çatır. O, sakitliklə qorxmadığını, bunu gözlədiyini söyləyir. Şair Axundzadənin cavablarını olduqca poetik formada oxucuya çatdırır.

*...Qorxmuram heç kəsdən bir cani kimi,
Qoyun yandırsınlar mənim evimi.
Əgər bacarsalar, razıyam buna,
Bəlkə bir nur düşsün zülmət qoynuna [92, s.10].*

Şeirdə həmçinin M.F.Axundzadənin qısa da olsa təfəkkürünə, dünyagörüşünə şair gözündə yer verilir.

*Yandırсын bütləri, mabədgahları,
Boğsun fəryadları, boğsun ahları.
Qopsun bir yanğın ki, nurlansın aləm,
Bu yanğın içində yansın kədər, qəm [92, s. 10].*

Şeir tarixilikdən uzaq, bədii çalarlarla zəngindir. M.F.Axundzadənin fikirləri onun dünyagörüşünü, hadisələrə münasibətini açmağa imkan verir. Əç çətin hadisələri belə müdrikliklə qarşılaya Axundzadənin bu keyfiyyətinə Mahmud Tofiqin Axundzadə haqqında qələmə aldığı “Oyan, Fətəli, oyan!” poemasında da rast gəlirik. Bu poema da Mirzə Fətəli obrazı yaradılan maraqlı bədii nümunələrdəndir.

M.F.Axundzadə obrazının yaradıldığı şeirlərdən biri də Cənubi Azərbaycan demokratik ədəbiyyatının yaradıcılarından biri olan Əli Tudənin “Məşəl olan qələm” şeiridir. Şeirdə M.F.Axundzadənin həyat yoluna nəzər salınır. Şeirin əvvəlində Xamnədən ayrılmaq üzrə olan uşaq və anası təsvir olunur, arxada qalan atasının düşüncələri də unudulmur. Müəllif uşağından nigaran qalan atanı arxayın edir ki, narahat olmasın, onun oğlu böyük işlərin öhdəsindən gələcəkdir.

*Ata hardan biləydi ki, onun oğlu
Hansı işi, hansı izi seçəcəkdir.
Kür boynunda başladığı sənət yolu
Molyerin də vətəmindən keçəcəkdir [33, s. 3].*

Müəllif ataya müraciət edir, onu narahat olmamağa çağırır və bu arada fürsət tapıb zamanı qabaqlayaraq Axundzadənin xidmətlərini xatırladır. M.F.Axundzadənin Azərbaycan səhnəsinə bəxş etdiyi əsərlər, dramaturgiyamız qarşısındakı xidmətləri Əli Tudənin diqqətini daha çox cəlb etmişdir.

*Ata! Balan dahi oldu! O ilk dəfə
Səhnəmizin pərdəsini açan zaman-
Nəzər saldı neçə qəsrə, neçə evə,
Milyon sirrin pərdəsini açdı, inan [33, s. 3].*

M.F.Axundzadə obrazının yaradıldığı bu şeirdə onun çar imperiyasına münasibətinə də toxunulur, eyni zamanda sovet reallığının təsiri də məhz bu məqamda duyulur. Ümumiyyətlə, M.F.Axundzadənin obrazının yaradıldığı sovet dönəmi bədii əsərlərin əksəriyyətində bu məsələ olduqca qabarıqdır.

Onu görən deyər ki, yaxasında

Nə qədər də naxış vardır, bəzək vardır!

Bilməzdi ki, o bəzəklər arxasında

Padşahlarla barışmayan ürək vardır [33, s. 3].

M.F.Axundzadə obrazının yaradıldığı şeirlərdən biri də Atif Zeynallının “Səbuhinin qəzəbi” şeiridir. Şeirdə müəllif M.F.Axundzadənin dahi rus şairi Puşkinin ölümü ilə bağlı keçirdiyi iztirabları canlandırılmışdır. Bu qəzəb çarizmə qarşı idi, bu qəzəb zamana idi, bu qəzəb istedadla qarşı amansız olan dövrəyə idi. Şeirdə bir misra ilə Azərbaycanın ikiye parçalanmasına da işarə edilmişdir.

...Bəlkə elə bu anda,

Neçə-neçə məmləkət,

İki nəfər arasında

Alınıb satılırdı [134, s. 3].

Şeirdə M.F.Axundzadənin Puşkinin ölümü ilə bağlı sarsıntıları poetik misralarla ifadə olunur. Şeir Axundzadənin həyatını və yaradıcılığını əks etdirmək baxımından məhduddur, bədii cəhətdən isə bir o qədər də güclü deyil.

M.F.Axundzadə obrazının yaradıldığı şeirlərdən biri də Ağacəfər Həsənlinin “Qəflət yuxusundan oyatdın şərqi” şeiridir. Şeir dahi mütəfəkkirə həsr olunan maraqlı bədii nümunələrdən biridir. M.F.Axundzadənin xalq yolunda çəkdiyi əziyyətlərdən danışan müəllif nadanların ona hər zaman əngəl törətdiyini də unutmur. Lakin nə olur olsun, o öz işini görmüş, dövrünün dahi şəxsiyyətinə çevrilmişdir.

Nadanlar dördnala çapdı atını,

Ancaq boşa getdi çoxunun əli.

Cahillər gizlətdi sənin adını,

Aqillər çağırdı: Mirzə Fətəli [58, s. 18].

Şeirin mövzusu M.F.Axundzadənin gördüyü işlər və onun ali məqsədidir. Şeir bədii cəhətdən də, Axundzadənin məqsədini, amalını çatdırmaq cəhətdən də missiyasını yerinə yetirmişdir.

M.F.Axundzadə obrazının yaradıldığı poetik parçalardan biri də şair Dəmir Gədəbəylinin “Səbuhi” şeiridir. Şeirdə Axundzadənin zülmətlə savaştığını, cəhalət və geriliyə qılınc çəkdiyi diqqət mərkəzinə çəkilir. Ümumiyyətlə, “*Axundzadə insan aqlının hər cür ətalətdən, din, cəhalət və mürtəcə quruluşun bütün buxovlardan azad olması ideyasını irəli sürür*” [110, s. 7]. Şeirdə də bu ideaları görmək mümkündür.

Sönmədin alovlu arzular kimi.

Dayandın meydanda ər oğlu, ər tək

Sənin ilk şüarın cəsarət oldu.

Vuruşdun zülmətə qılınc çəkərək

Hədəfin gerilik, cəhalət oldu.

Zəkan, üzərində ana vətənin

Parladı qığılcım parlayan kimi [84, s. 2].

M.F.Axundzadə əsərləri ilə böyük və ziddiyətli bir tarixin ölməz obrazına çevrilmişdir. Onun yubileyləri keçirilmiş, haqqında yüzlərlə bədii və elmi əsərlər yazılmışdır. Dəmir Gədəbəyli bu şeirində bunu mövqeyini nəzərə alaraq yazır.

Sənin gülüşlərin bir güllə kimi

Keçdi xəsislərin yeddi qatından.

Burda söykənən uca Qafqazın

Sən işıq oğlusan, səhər oğlusan.

Dağları qartallı qoca Qafqazın

Azadlıq oğlusan hünər oğlusan [84, s. 2].

M.F.Axundzadə obrazının yaradıldığı şeirlərdən biri də “*Azərbaycan ədəbi mühitində lirik şair kimi tanınan*” [72, s. 116] naxçıvanlı şair Hüseyn Razinin “Təzə

əkil” şeiridir. Şeir M.F.Axundzadənin 150 illik yubileyi münasibətilə 1962-ci ildə “Sovet kəndi” qəzetində çap olunmuşdur.

Şeir Axundzadənin qəbri üstündə dayanan H.Razinin M.F.Axundzadə haqqında düşüncələrini əks etdirir. M.F.Axundzadə Azərbaycanın qocaman oğludur. O, nə zaman ki, Azərbaycan, Bakı sözlərini eşidir, sanki, cuşa gəlir. Şair Axundzadənin öz əsərləri ilə daim cahilliyə, nadanlığa qarşı vuruşduğunu, onun “qılinc zərbələrinin” Şərqi titrətdiyini söyləyir.

O, söz qılincini endirən zaman

Qoca Şərq zərbədən silkələnirdi- [115, s. 4].

M.F.Axundzadənin ölümünü də təsvir edən şair, onun ölümü ilə Qafqazın bütövləşdiyini şərti olaraq qeyd edir.

Elə bil o, dünən həyatdan köçüb,

Qəbrinin torpağı hələ də yaşdır.

O, bütün Qafqazı vətən bilərək

Ölümü Tiflisdə qarşılamışdır [115, s. 4].

H.Razi Axundzadənin obrazını yaratdığı bu kiçik həcmli şeiri ilə ona öz ehtiramını bildirmiş, görkəmli mütəfəkkirin unudulmaz xidmətlərini minnətdarlıqla xatırlamışdır.

Rəfail Zəka da M.F.Axundzadənin 150 illik yubileyinə öz şər töhfəsini verən sənətkarlardandır. 1962-ci ildə “Azərbaycan müəllimi” qəzetində çap etdirdiyi “Səbuhiyə” şeiri bu mənada əlamətdardır. Şeir də Axundzadənin dövrünün ziddiyyətləri, onun şəxsiyyətini və Puşkinin ölümünə münasibətindən bəhs edir. Şeir ruhu Axundzadəyə həsr olunan digər şeirlərə çox yaxındır. M.F.Axundzadənin mübarizəsi, dövrün ziddiyyətləri, obrazın qətiyyəti və onun Şərqə qazandırdığı dəyər qabarıq şəkildə verilmişdir.

Bir anlıq incisə ruhi, uzun zaman sızlar,

Sanar ki, yer alışar, inlər asiman, sızlar.

O gün ki, Puşkinə qəsd eylədi amansızlar,

Könül tarından tellər təlaşla gəldi dilə,

Fəqana başladı Qafqaz Səbuhi şeiri ilə [111, s. 4].

Müəllif M.F.Axundzadənin həyatının çox çətinliklərlə keçdiyini, bu dünyada bir gün görmədiyini dilə gətirir. Yaşadığı dövrdə qiymət görməyən mütəfəkkirin qiyməti yalnız öləndən sonra bilinir.

Cahanda çox yaşadı, etibar görmədi o,

Vətən çəmənlərini laləzar görmədi o,

Baharın aşiqi idi, bahar görmədi o,

Sən ey sevimli Vətən, ömrünün baharında,

Bütün çiçəklərin açsın onun məzarında... [111, s. 4].

M.F.Axundzadə obrazının yaradıldığı şeirlər az da olsa tədqiq olunmuşdur. Bu tədqiqatlar əsasən məlumat xarakterli olmuş, şeirin bəzi bədii xüsusiyyətləri və obrazın özünəməxsus cəhətləri tədqiqatdan kənarda qalmışdır. Belə tədqiqatlardan biri “Sovet kəndi” qəzetinin 20 oktyabr 1962-ci il tarixli nömrəsində “M.F.Axundov oxucularımızın şeirlərində” başlığı ilə verilən məqaləsidir. Məqalədə M.F.Axundovun 150 illik yubileyi münasibətilə çoxlu şeirin gəldiyini bildirilir. Əhədulla Qənbərov, Arif Süleymanov, Sadiq Mürsəl, Yusif Yusifov, Qara Namazov, Ənvər Mustafayev və başqa müəlliflərin redaksiyaya göndərdiyi şeirlərində M.F.Axundzadənin obrazını yaratdıqları oxucuların diqqətinə çatdırılır. Çox maraqlıdır ki, bu müəlliflərin şeirlərinə nə Axundzadənin bibliografiyasında, nə də başqa bir tədqiqatda rast gəlinmir. Ancaq qəzetdə qarşımıza çıxan bu məqalədə verilən şeirlər M.F.Axundovun şəxsiyyətini öyrənmək baxımından əhəmiyyətli, bədii cəhətdən zəngin lirik parçalar kimi qiymətləndirilmişdir.

Əhədulla Qənbərovun “Böyük bir insanın düşüncələri” şeiri haqqında redaksiya yazır: ““Böyük bir insanın düşüncələri” şeirini coşqun ilhamla yazan gənc şair Əhədulla Qənbərov Mirzə Fətəli Axundovun fikirlərini çox gözəl qavramış bu barədə öz düşüncələrini bədii yüksəkliyə qaldırıb poeziyanın malı etməyə çalışmışdır. O, böyük mütəfəkkirin qələminin qüdrətinə bələd olduğu üçün Səbuhinin mübariz gəncliyini xatırlayaraq qətiyyətlə deyir:

Elə yazacaq ki, bir an keçmədən

*Düşməni odlana, dosdu sevinə,
Tamaşa zamanı uğunub gedən
Fikirli-fikirli dönsün evinə.
Zülmətin ucundan keçdisə səhər
Heç kim düşünməsin azasıdır o,
Bir gün mürəkkəbi qurtarsa əgər,
Qəlbinin qanıyla yazasıdır o!” [89, s. 3].*

Daha sonra Arif Süleymanovun böyük müəttəfəkkir M.F.Axundzadənin həyat və yaradıcılığın həsr etdiyi poemadan danışılır. Poema bədii cəhətdən yüksək qiymətləndirilir. Arif Süleymanovun Axundovun keçirdiyi hissləri, həyəcanları həssaslıqla duyan bir şair olduğu vurğulanır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, həqiqətən poemada maraqlı mətləblərə toxunulmuşdur. Belə ki, burada poemadan verilən parçada M.F.Axundzadənin ədəbi-tənqidi görüşləri də poetik formada oxucuya çatdırılır.

*Buraxın təşbehin, baharın, yazın,
Bürkündən danışın, bürkündən yazın,
Bəsdir Leyli öldü, Məcnun ağladı,
Bəsdir bu göz yaşı qəlbi dağladı.
Bəsdir bülbül gülü min dəfə sevdi
Pərvanə şam ilə yandı sevindi [89, s. 3].*

Məqalədə Sadiq Mürsəlin “Dostluq çələngi”, “Səbuhi ilə söhbət”, Yusif Yusifovun “Səbuhi”, Qara Namazovun “Bir anın qiyməti”, Ənvər Mustafayevin “Səbuhinin heykəli önündə” şeirlərinin adları çəkilir. Məqalə belə yekunlaşdırılır: “*Hamı bir şeydən-M.F.Axundovun çiçək açan böyük arzularından, onu ürəkdən sevən oxucuların məhəbbətindən, görkəmli yazıçının ölməzliyindən bəhs edir*” [89, s. 3].

Ədəbiyyatımızda M.F.Axundzadə haqqında yazılan şeirlər onun düşüncəsini, həyatını, yaradıcılığını və şəxsiyyətini öyrənmək üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Adları çəkilən şeirlərdə M.F.Axundzadənin həyatının müxtəlif mərhələləri, müasirləri ilə

münasibətləri, əlifba layihəsi, çar rejiminə və dinə münasibətini də görmək mümkündür. Şeirlərin əksəriyyəti məzmun və bədii məziyyətləri ilə seçilir. Qeyd edək ki, M.F. Axundzadəyə müraciətlə yazılan şer nümunələrinin bir çoxu bədii-sənətkarlıq cəhətdən zəif təsir bağışlasa da, sadəcə Axundzadəyə müraciətlə yazılması bu şerlərin ədəbi dəyərini artırır. Görkəmli sənətkara həsr edilən şer nümunələrinə iki aspektdən yanaşmaq olar. Belə ki bir sıra şerlərdə Axundzadə görünür, onun yaradıcılığından, fəlsəfi-bədii düşüncələrindən bəhrələnilir. Digər qisim şerlərdə isə M.F.Axundzadə daha canlı iştirak edir, bəzən öz müasirləri ilə, bəzən də müəlliflə tərəfi müqabil olur və öz dili ilə məramını ortaya qoyur. Bütün hallarda Axundzadə ədəbi fikrimizin elə nəhəng simasıdır ki, ona poetik ehtiramın ifadəsi olan hər bir bədii əsər ədəbi-tarixi yaddaşımızın mühüm hadisəsinə çevrilir.

1.3. M.F.Axundzadə obrazı poemalarda: epik vüsət və poetik qiymət

Mirzə Fətəli Axundzadə obrazı Azərbaycan ədəbiyyatında çoxsaylı bədii nümunələrdə yaradılmışdır. Ötən əsrdə Axundzadəyə qayıtmaq, onun həyatı, mühiti, yaradıcılığını bədii planda işləmək zərurətindən irəli gələn çoxsaylı nümunələr qələmə alınmışdır. Poema janrında yazılan, M.F.Axundzadə obrazının yaradıldığı əsərlər ümumilikdə ideya-məzmununa, bədii məziyyətlərinə görə ədəbi-tarixi fikrimizi zənginləşdirmiş, Axundzadəni daha geniş oxucu auditoriyasına təqdim etmişdir. Bu mənada Hüseyn Hüseynzadənin “Ürəklər birləşəndə”, Süleyman Rüstəmin “Səbuhini düşünərkən”, Tofiq Mahmudun “Oyan, Fətəli, oyan!” poemaları diqqəti cəlb edir.

Hüseyn Hüseynzadənin “Ürəklər birləşəndə” poeması M.F.Axundzadənin həyatının 1834-1837-ci illərini əhatə edir. Poema proloqla başlayır və Axundzadə obrazının xüsusiyyətləri, dövrün ictimai, mədəni problemləri, M.F.Axundzadənin həyatının bir sıra məqamlarının təsviri baxımından maraqlı doğurur. Əsər orijinallığı ilə yanaşı Axundzadə haqqında yazılan digər bədii əsərlərlə oxşarlıq təşkil edir. Əsərin məzmununu M.F.Axundzadənin Tiflis həyatı, onun cəhalətlə mübarizəsi, yaşadığı

dövrdəki ağır ictimai-siyasi şərait, mövcud çar hökumətinin despot rejimi və Axundzadənin düşüncələri təşkil edir. M.F.Axundzadə xalqın uzaqgörən alimi, ziyalısı idi. O, azadlığa qovuşmaq üçün xalqın savadlanmasını vacib hesab edirdi. Onun müstəqillik haqqındakı fikirləri sovet dövründə fərqli formada təsvir olunurdu.

Poema bədii keyfiyyəti ilə də yüksək qiymətləndirilə bilər. Şair poemada təkcə M.F.Axundzadə ilə bağlı məsələlərə toxunmamış, özünün dövrün ziddiyyətlərinə münasibətini də müəyyən epizodlarda ifadə etmişdir.

Poemada Şərqi-Qərbi münasibətləri, Tiflis şəhərinin tərfi və təsvirinə geniş yer verilmişdir. Poemada həmçinin A.Bakıxanov, Bestujev Marlinski və s. obrazlar da iştirak edir. Bu obrazlar həm dövrün ruhunun qavranılmasına, həm də Axundzadənin şəxsiyyət və sənətkar kimi özünəməxsus cəhətlərinin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur.

H.Hüseynzadə əsərin əvvəlində dahi mütəfəkkir M.F.Axundzadənin məzarını ziyarət etdiyini qeyd edir. Olduqca ağır keçən bu ziyarət iki şairin qəlbən yaxınlığını əks etdirir.

Namərd ölüm hökmünü

Dəyişməyib heç zaman.

Yatır Mirzə Fətəli,

Yatır böyük bir insan [71, s. 169].

Poemada Qafqazın mədəni paytaxtı hesab olunan Tiflis şəhəri lirik lövhələrlə təsvir olunur. Poemanın bir hissəsi məhz “Tiflis” adlandırılıb. Bu hissədə şəhərin gözəlliyi, qonaqpərvərliyi və s. təriflənir, qədim şəhərin M.F.Axundzadəni bağrına basdığı vurğulanır. Hüseyn Hüseynzadə Tiflisin Axundzadənin həyatında çox böyük rol oynadığını vurğulayır. Bu şəhər Şərqlə Qərbin birləşdiyi məkan kimi diqqət mərkəzinə çəkilir. Bir tərəfdə əzan səsi ucalan müsəlman məhəlləsi, digər tərəfdə xristian kilsəsinin zəng səsi poemada tarixi koloriti gücləndirdiyi kimi şəxsiyyətin fəaliyyət göstərdiyi mühitin mənəvi cizgilərinə də diqqəti cəlb edir.

Baxır Mirzə Fətəli

Düşünür dərin-dərin.

Qəribədir Tiflisin

“Müsəlman məhəlləsi” [71, s. 173].

Hüseyn Hüseynzadə M.F.Axundzadənin materialist dünyagörüşünü ən çox qabardan şairlərdən biridir. Hətta o ucalan əzan səsinin Axundzadəni kövrəltdiyini, köhnə çətin günləri xatırlatdığını qeyd edir.

Baxır Mirzə Fətəli,

Yadına nələr düşür:

Mollanın yanındakı

Ağır səhnələr düşür [71, s. 174].

Şair M.F.Axundzadənin xalq sənətinə olan vurğunluğunu da xüsusi həssaslıqla təsvir edir. O, bazardan gələn aşiq havasını duyanda gözləri parlayır, aləm dəyişir, bir anlıq qarışıq fikirlərdən arınır.

Yanaşır Səbuhi, oxuyur aşiq.

Necə ayağını saxlamayasan?!

Bir sənət eşqiylə ürək dinəndə

Sellər–sular kimi çağlayır insan [71, s. 175].

Hüseyn Hüseynzadə M.F.Axundzadənin şeir, sənət, musiqi vurğunu olduğunu da məhz bu epizodda oxucuya çatdırır.

Batır azan səsi gedir qulaqdan,

Əriyib yox zülmət işıqda.

Səbuhi düşünür durub bayaqdan,

Ürəyi sözdədir, gözü aşiqda [71, s. 176].

H.Hüseynzadə aşiq yaradıcılığının vurğunu idi, o, el şairlərinin şeirlərini, xalq dastanlarını, bayatılarını mənimsəmiş və əsərlərində xalq yaddaşından yaradıcı şəkildə bəhrələnmişdi. Onun yaradıcılığının əsas xəttini xalq yaradıcılığından və divan poeziyasından təsirlənərək yaratdığı əsərlər təşkil edir. O, M.F.Axundzadənin bu keyfiyyətini poemada qabardaraq xalq yaradıcılığının, aşiq sənətinin təbliğinə çalışır, böyük ədəbi təsir effekti yarada bilirdi. Ədəbiyyatşünas Yusif Günaydın yazır: “*Hüseyn*

Arifin şeirinin bir qanadı el-aşıq poeziyasından güc alırsa, o biri qanadı divan poeziyasının fəlsəfi məzmunu ilə açılır” [50, s. 23].

Müəllif poemada çar hökumətinə qarşı mənfi münasibətini M.F.Axundzadə obrazının dili ilə ifadə etmişdir. Çar hakimiyyətinin dağılması SSRİ-nin qurulması, çarın öldürülməsi və məqsədli şəkildə çarın tənqidinin ədəbiyyatda yer alması burada bir tərəfdən ədibin istismarçılara etirazının forması idisə, digər tərəfdən də bolşeviklərin çar Rusiyasına baxışının, ideoloji yanaşmasının təkrarı idi. Məhz bu yanaşmanın ifadəsi idi ki, iki başlı qartal Hüseyn Hüseynzadə vəhşilik rəmzi kimi təqdim edirdi.

...Baxır cütbaşlı qartal

Ağzını ayıraraq,

Elə bil dağı-daşı

Udacaq bircə anda,

Əzi parçalayacaq

qaldırıb caynağında [71, s. 177].

Çar hökumətinə mənfi münasibət heç də təkcə H.Hüseynzadənin “Ürəklər birləşəndə” poemasında yox, M.F.Axundzadə obrazının yaradıldığı digər əsərlərdə də olduqca qabarıqdır. Qasım bəy Zakirin “Xəbər alsan bu viləlin əhvalın”, “Gözüm yolda qaldı, könül intizar”, “Tiranəsərlikdə çərxi-kəçrəftar”, “Nə xabi-qəflətdi, divanə könül” şeirlərində, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Xəyalat” bir pərdəli dramında, Ş.Mehdiyevin “Mirzə Fətəli” pyesində Ə.Kərimin “Qarlı qış axşamında”, M.Dilbazinin “Səbuhinin qəbri yanında”, B.Vahabzadənin “Karvan gedir”, “Saray daxma” B.Azəroğlunun “Şərqi kəvakibi” şeirlərində, Çingiz Hüseynovun “Fətəli Fəthi”, Əlisa Nicatın “Mirzə Şəfi”, “Gəncəli müdrək”, Məhərrəm Zamanın “Maxtalı” romanlarında eyni yanaşmanın fərqli təzahürlərini görürük.

Adları çəkilən şair, yazıçı və dramaturqların narazılığı imperyaya qarşı idi, bu imperyanın adının nə olması bir o qədər əhəmiyyətli deyildi. Lakin repressiyaların daim tüğyan etdiyi dövrdə mövcud hökumətin-sovetin əleyhinə bu cür ittihamlar, tənqidlər irəli sürülə bilməzdi. Məsələn, şair Ə.Kərimin “Qarlı qış axşamında” adlı şeirində çar

hökumətinə münasibəti H.Hüseynzadənin “Ürəklər birləşəndə” poemasındakı münasibətindən çox da fərqlənir.

Çarla şahda nə fərq var;

Adlar başqa başqadı

Puşkinlərin döşünə

Medal əvəzinə çar

Güllələr vurduranda

Cavan lermantovları

Sürgünə qovduranda

Ərşə dayaq olanda,

Zülmü, zilləti şahın

Yolu görünməyəndə

Üfüqlərdə sabahın.

Ne eləsin sənətkar?... [80, c.1, s. 109]

Hüseyn Hüseynzadə M.F.Axundzadəyə daim dərin rəğbət bəsləmişdir. Bunun bir səbəbi Axundzadənin Azərbaycan elminə, ədəbiyyatına verdiyi töhfə olsa da, ikinci bir səbəbi M.F.Axundzadənin materialist dünyagörüşü olmuşdur. Hər iki şəxsiyyət fəlsəfi fikirləri ilə olduqca bənzəyirdilər. Digər tərəfdən M.F.Axundzadənin dövrünün siyasi çətinliyi ilə qarşı-qarşıya qalması, insanların cəhalətinə qarşı cəsarətlə mübarizə aparması onu realist maarifçi M.F.Axundzadəyə daha da yaxınlaşdırırdı. M.F.Axundzadənin dövrün ziddiyyətlərinə münasibəti, təmkini, səbri müəllifi heyrətə gətirir. Müəllif poemada Axundzadənin bu cəhətlərini geniş təsvir edir. Həmin bu xüsusiyyətlərə digər bədii əsərlərdəki Axundzadə obrazlarında da rast gəlmək mümkündür.

M.F.Axundzadənin ömrü xalqa həsr olmuşdu, o, həmişə insanların haqqını müdafiə edirdi. “Ürəklər birləşəndə” poemasında da bu məqam bədii planda önə çəkilir. Borçalı mahalından gələn yaşlı bir “ata” obrazı poemada Axundzadənin bu keyfiyyətlərinin açılmasına xidmət edir. Onun oğlu bəyə söz qaytardığı üçün həbsə

düşüb. Axundzadə düşünür ki, bu xalq hələ nə vaxta kimi ağaların, bəylərin, xanların ucbatından zindanlara düşəcək.

M.F.Axundzadə durmadan mütalib edir, rusca öyrənir, gecəsini gündüzünə qatıb əsərlər yaradır:

*Çaya baxan
Bir otaqda yanır şam.
Hara baxsan-
Kitab, dəftər, şeir,
Hekayə, roman.
Taxt üstündə mütəkkəyə
Dirsəklənib nə vaxtdan,
Yazır, pozur-
Səbuhinin yox gecədən xəbəri,
Rus dilində təkrarlayır,
Kəlmələri, sözləri;... [71, s. 183].*

Poemada qısa da olsa M.F.Axundzadənin müasirləri ilə münasibətləri də öz əksini tapmışdır. H.Hüseynzadə “Axundzadə və Bakıxanovu “məslək qardaşı” adlandırır, onların münasibətlərini səmimiyyətlə təsvir edir, onları “Azərbaycanın iki əkiz oğlu” adlandırır” [23, s. 36].

*Ürək sədaqətdən yaz deyir yenə,
Bildikcə qədrini insan-insanın,
Xeyli var bağlanıb biri-birinə
İki əkiz oğlu Azərbaycanın.
Qüdsi! Dağlar qədər ucadır boyu-
Güləriüz, xoşsifət, cəsur, mehriban...
Səbuhi! Qüdsinin məsləkdaşı,
Onunla yanaşı gedir durmadan [71, s. 185].*

M.F.Axundzadə zəmanədən şikayətlənir, gənclərin “qönçətək açmadan solduğunu”, “millətin cəhalətin içində boğulduğunu”, insanların maarifə, elmə, təhsilə ehtiyacı olduğunu qeyd edir. M.F.Axundzadəyə görə cəhalət dövrü amansızlaşdırıb. Heç kim öz işini düzgün görmür, buna görə də “dövrən rəhmsizdir”. Müəllifin təsvir etdiyi Füzulinin “Dust biperəva, fələk birəhm, dövrən bisükun” misrası ilə başlayan qəzəlinde təsvir etdiyi zamana xeyli bənzəyir.

Dust biperəva, fələk birəhm, dövrən bisükun

Dərd çox, həmdəm yox, düşmən qəvi, tale zəbun. [95, c.1, s. 243]

Başqa bir bənddə müəllif qeyd edir ki, natiq hər şeydən danışırsa da, ədalət sözünü dilinə gətirmir, hakimin hökmündə isə qətiyyəən vicdan görünmür.

Səbuhi düşünür... dövrən rəhmsiz,

Başadək çıraqtı yanan görünmür.

Natiqin nitqində ədalət sözü,

Hakimin hökmündə vicdan görünmür [71, s. 185].

M.F.Axundzadə Vətən dərdi çəkir, Şərqi geriliyi onu yandırır, o, dərdlərin içində boğulan Vətən üçün dərman axtarır. Lakin onu da başa düşür ki, bu dərmanın tapılması üçün hələ çox vaxt lazım gələcək. Dövrün acınacaqlılığının bir səbəbi də insanların öz “cəlladları” ilə razılaşması, hətta onu sevməsidir. Oğrular, fırıldaqçılar bu səbəbdən rahatca öz işlərini görə bilirlər.

Oğrular, əyrilər kəshəkəsdədir,

Tale cəllad kimi hər gün qəsdədir.

Ellər! haray çəkin Vətən xəstədir,

Loğman uzaq düşüb, dərman görünmür [71, s. 186].

Poemada M.F.Axundzadə rus şairi Bestujev Marlinskini Axundzadə ilə münasibətlərindən də bəhs olunur. Bestujev Marlinski, Qüdsi və M.F.Axundzadənin söhbətləri oxucuya dialoq formasında təqdim olunmuşdur.

H.Hüseynzadə Bestujev Marlinskini “*Rus torpağının qəhrəman oğlu*” adlandırır, onun təsvirinə geniş yer ayırır. O da Axundzadə kimi öz torpağından, vətənindən uzaq

düşmüşdür. Şairə görə, arlinskinin vətəni SSRİ-nin tərkibində olan Gürcüstan yox, Rusiyadır və o vətənindən uzaqdadır-Tiflisdədir.

*Bestujev-Marlinski-
Böyük rus torpağının
İgid, qəhrəman oğlu;
Qəlbi sevinclə dolu...
...Yenə türki-vətəndir,
Yenə də uzaq düşüb:
Doğma eli-obanı,
Hər kəsdən artıq sevən... [71, s. 187].*

Marlinski ilə M.F.Axundzadəni bir-birlərinə yaxınlaşdıran məsələlərdən biri də məhz qürbətdə yaşamaqlarıdır. Şairə görə məhz bu məsələ iki cavan şairin yaxınlaşmasında, bir birlərinə rəğbət bəsləmələrində böyük rol oynayır. M.F.Axundzadə və Bestujev dərd-sərlərini, fikirlərini bölüşmək üçün görüşür, münasibət qururlar.

*... İsinməkdən ötəri
İnsan od, ocaq deyil,
Yalnız insan axtarır!
Sevincə şərik olub,
Kədəri bölmək üçün;
Bir susub, bir ağlayıb
Bir deyib gülmək üçün
Canı yanan axtarır! [71, s. 189].*

Şair M.F.Axundzadənin Tiflisdə müəllimlik etdiyi dövrdə onun müəllimlik fəaliyyətindən söhbət açır. Axundzadənin məsuliyyətli və qayğıkeş bir müəllim olduğunu vurğulayır. O, şagirdlərinin dərsləri ilə yanaşı həyatları, problemləri ilə də maraqlanır.

*Məktəb...dərs otağı...yazı taxtası...,
Ürəkdə bu eşqin odu sönməyir.*

Yenə öz yerində ayləşib hər kəs,

Bəs Bəhram hardadır? O görünməyir? [71, s. 197].

Bəhram adlı şagirdinin xəstə olduğunu, gözünün tutulmaq üzrə olduğunu öyrənəndə Axundzadə xeyli təsirlənir, gözləri dolur. Şair M.F.Axundzadənin tələbəsini doğma övladı qədər sevdiyini söyləyir.

Cəhalət xalqı tək-cə mənəvi cəhətdən kor etmir, eyni zamanda həkimsiz, müalicəsiz qalan insanlar xəstəliklərdən əziyyət çəkir. İnsanlar xəstələndikdə həkimə getmir, “*imamların qarşısında*” sürünməyə üz tuturlar. Şair M.F.Axundzadənin ümidlərini pirlərə, qəbristanlıqlara, ziyarətgahlara bağlayan xalqı gördükdə çox heyfsləndiyini, ruh düşkünlüyü yaşadığını yazır.

M.F.Axundzadə obrazının yaradıldığı bütün bədii əsərlərdə onun dini fanatizmə qarşı mübarizəsi daim ön plandadır. “*Ürəklər birləşəndə*” poemasında da onun bu məsələyə münasibəti əks olunub. Əsərdə o daha kəskin və qabarıq şəkildə dini fanatizmə qarşı çıxır, bunu insanların cəhalətinə əsas səbəb kimi görür. Ancaq əsl həqiqətdə onun “*mübarizəsi Allahla yox, hər cür inkişafa mane olan, insanları gözləmə mövqeyinə, əzab-əziyyətlə, nadanlığa, müflis həyatı ilə barışmağa, cəhalətə, ətalətə səsləyən, öz mənafeylərini güdən din xadimləri ilə, fanatizmlə idi*” [44, s. 6]. Əsərdə M.F.Axundzadənin ateist görüşlərinin qabardılmasının səbəbi H.Hüseynzadənin materialist dünyagörüşü ilə bağlı idi. Poemanın yazıldığı dövrün-sovet dövrünün tələblərini də nəzərə alan şair onun fikirlərini daha da kəskinləşdirmişdir.

Poemada M.F.Axundzadənin dili ilə məktəbin və təhsilin əhəmiyyəti oxucuya çatdırılır. Axundzadə obrazı düşünür ki, cəmiyyəti məktəb zənginin səsi oyatmalıdır. Bu ən müqəddəs səsdir. Şəhərləri, kəndləri dolaşan bu səs, “yatanları” oyatmalı, insanlara haqlarını müdafiə etməyi öyrətməlidir:

Hanı elə bir zəng ki,

Səsi dağları aşsın,

Şəhərləri, kəndləri

Bircə anda dolaşsın.

*İllərlə gözübağlı
Yatana “oyan” desin,
Təpiklər altında qalıb,
İnləyən zavallıya
“Dur haqqını qan!” -desin [71, s. 202].*

H.Hüseynzadə poemada M.F.Axundzadənin dilindən Vaqifə olan heyranlığını ifadə edir. Axundzadə “Nəzm və nəsr haqqında” məqaləsində Füzulini və onun nəzm əsərlərini pisləsə də, Vaqifi və onun realist səpkili əsərlərini alqışlayır.

*Oxu bu kitabı da,
Vaqifin sözləridir.
Bir qəlbın hədiyyəsi,
Bir ömrün əsəridir.
Gör nələr yaratmayıb
İnsan eşqi, kamalı;
Burada tərənnüm olur
Yer qızının camalı.
Söz açır zamanın
Qəmindən, fərağından [71, s. 203].*

Eyni zamanda M.P.Vaqifin “Görmədim” müxəmməsi M.F.Axundzadə obrazının dilindən səsləndirilir. Müxəmməsin dərin məzmununa sahib olduğu, şeirin dilinin aydın və səliqliyi qeyd olunur.

Poemada Puşkinin ölüm xəbərinin Axundzadəyə çatması epizodu da çox maraqlı formada təsvir olunur. M.F.Axundzadə məclislərin birində xanəndəyə qulaq asarkən Bakıxanov məclisə daxil olur və Puşkinin ölüm xəbərini həyəcanla söyləyir. Məclis dayanır, matəm havası zalı bürüyür. Bu xəbər Axundzadəyə çox pis təsir etdiyi üçün “Şərq poeması”nı qələmə alır.

F.Qasımzadə “XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabında “Şərq poeması”nın yazılma səbəbini belə izah edir. “1837-ci il Puşkinin ölüm xəbəri M.F.Axundovu da bərk sarsıtdı. O, A.S.Puşkinin ölümü haqqında “Şərq poeması”nı yazdı” [85, s. 265].

Onu da qeyd etməliyik ki, H.Hüseynzadə Axundzadənin 1834-1837-ci illər həyat və fəaliyyətini geniş araşdırmışdır. M.F.Axundzadənin ədəbi-tənqidi fikirlərinə bələd olan şair öz poemasında məharətlə bu fikirlərdən yaradıcı şəkildə istifadə etmişdir.

M.F.Axundzadə obrazının yaradıldığı əsərlərdən biri də Süleyman Rüstəmin “Səbuhini düşünərkən” poemasıdır. Poema həcmcə kiçik olsa da M.F.Axundzadənin həyatını, düşüncələrini, ideallarını ifadə etmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Süleyman Rüstəm ədəbiyyatımızda lirik şeirlər, poemalar və çoxlu publisistik məqalələr müəllifi kimi tanınır. O, daim siyasi münaqişələrin, sosial problemlərin içərisində yaşamış, əsərlərində real faktlara üstünlük vermişdir. “Səbuhini düşünərkən” poeması da belə əsərlərdən biridir. Bu poema ilə həm Süleyman Rüstəmin, həm də Axundzadənin imperalizmə qarşı münasibətini öyrənmək mümkündür. Poema belə başlayır:

*Öz masamın arxasında narahatam yenə mən,
Şair kimi Səbuhini düşünürəm səhərdən.
Mən dünən də düşünürəm, düşünürəm bu gün də,
Düşündükcə qələm gəzir ağ vərəqlər üstündə.
Mən bu yolda hər zəhmətə hazırım,
Ürəyimin dediyini yazıram [114, c.2, s. 111].*

“Ürəyimin dediyini yazıram” deyən şair bu ifadəni heç də boşuna işlətmir, poema boyu şair Səbuhiyə minnətdarlığını ifadə edir, ürəyindən keçənləri söyləyir. Səbuhini öz dövrünə görə dəyərləndirir. Uzaqgörənliyi, xalqın dərđini öz dərđi kimi sinəsində gəzdirməsi Səbuhini şair üçün ən ali insana çevirir. Səbuhi dövrün bütün dərđini öz çiyinlərinə almış, xalqın cəhalətdən qurtulması üçün “qələmini qılınca” çevirmişdir.

*Bir millətin dərđlərini ürəyində gəzdirən,
Əsrin ağır yüklərini kürəyində gəzdirən,*

*Uzaqları görən adam,
Sinəsini əzablara gərən adam,
Qatı qara buludların içindən,
Günəş kimi göründü, ... [114, c.2, s. 111].*

Şairin təsəvvüründə M.F.Axundzadənin dövrü qara buludlara bürünmüşdür. Bu qaranlıq mühitin qüvvələrinin biri cəhalət, digəri isə imperialism idi. M.F.Axundzadə hər iki qüvvə ilə döyüşür. Süleyman Rüstəm də “qara buludlar” deyəndə məhz bu məqama köklənir, Axundzadəni qara buludların arasında görünən günəşə bənzədir: “*Narazıydı başdan-başa zəmanənin işindən*” [114, c.2, s. 111].

Şair M.F.Axundzadənin düşmənlərinin çox və güclü olduğunu, dostlarının isə az və zəif olduğunu qeyd edir. Düşmənlər təkcə insanlar deyil, zəmanə də ona qarşı döyüşür, lakin o döyüşdükcə güclənir, mübarizəsi ilə xalqın gələcəyini aydınlığa aparır.

*Düşmənləri çox güclüydü, gətirmədi onunku,
Ürəyindən gəlib keçdi karvan-karvan qəm yükü.
El bağını gündən-günə basdı qara tikanlar,
Səbuhinin əllərində açdı yara tikanlar*

*Davam etdi yoluna –Döyüşdükcə qüvvət gəldi qoluna.
Can verməkçin vətəninin torpağına, daşına,
Gündən, aydan, ulduzlardan qoşun yığıb başına,
Çoxlarının gözlərindən pərdələri götürdü,
Millətə gələcəkdən şad xəbərlər gətirdi [114, c.2, s. 111].*

M.F.Axundzadə haqqında yazılan əsərlərin əksəriyyətində onun imperialismə və dini fanatizmə qarşı mübarizəsi ön plana çıxarılır. Müəlliflər onun dini görüşləri haqqında fərqli mövqələrdə olsalar da, azadlıq haqqındakı düşüncələrini yekdilliklə alqışlamışlar. Bu poemada da onun bircə gün də azadlıq arzulamadan yaşamadığı təsvir olunur. Şair Səbuhini kafir adlandıran “*dindarların*” miskin olduqlarını qeyd edir. O şeirdə Axundzadənin puç və əfasanə hesab etdiyini də açıqca qeyd edir:

*Qara keçdisə də onun günləri,
Düha kimi mətanətlə,
Cəsarətlə,
Hədyan saydı dinləri! [114, c.2, s. 112]*

Şair sonda üzünü M.F.Axundzadəyə tutur, onu ustad, özünü onun kiçik tələbəsi adlandırır. Şair qısa da olsa Axundzadənin Füzuliyə olan münasibətinə də diqqət çəkir. Doğrudur, bu fikir yarımçıqdır, ancaq anlaşılan odur ki, şair Axundzadənin Füzuliyə olan münasibəti ilə razı deyil. Şair düşünür ki, hətta M.F.Axundzadə də bu fikri hansısa məqsədlə deyib. Lakin şeirdə M.F.Axundzadənin nə məqsədlə bu fikirləri söyləməsinə toxunulmayıb.

*Füzulinin haqqındadır söhbətim,
Bax onu da, bax səni də candan sevir millətim.
Kim deyir ki, sevməmişən sən onu,
Vətənimin böyük şair oğlunu?! [114, c.2, s. 113]*

Poemanın sonunda Süleyman Rüstəm kommunist ideologiyanın tərəfdarı kimi çıxış edir, yaşadığı dövrün üstünlüklərindən danışır.

Axundzadə obrazının yaradıldığı poemalardan biri də Tofiq Mahmudun “Oyan, Fətəli, oyan!” poemasıdır. Poemada Axundzadənin uşaqlıq illərinə müraciət olunur. Burada Axundzadənin Xamnədəki həyatı və dayısı Ələsgərin yanına getməsi, Xamnədən çıxdıqdan qırx il sonra bacılarını görmək üçün Xamnəyə gəlməsi epizodlarına yer verilmişdir.

Poemada M.F.Axundzadə uşaq olsa da, ətrafında gedən prosesləri açıq gözlə dərk edir. O, kəndin mənzərəsinə, kənd həyatına vurğundur. Hər gün günəşin doğmasını və batmasını seyr edir. Davarların səs-küylə gedib-gəlməsi, sürünün zınqrovları, qoyunların ayaq səsi musiqi ahəngi yaradır, Axundzadəni xəyyallara aparır. Müəllif qısa da olsa kənd həyatının canlılığını M.F.Axundzadənin gözü ilə oxucuya çatdırır.

Eyni zamanda poemada Fətəlinin hələ uşaq ikən digər yaşlılarından fərqləndiyini görürük. Müəllif M.F.Axundzadənin uşaqlıq illərini bədii lövhələrlə oxucuya çatdırır.

Təbiət hadisələrinə diqqət etsək, bu hadisələrin M.F.Axundzadənin taleyi ilə bir başa bağlı olduğunu görürük.

*Bir uşaq gəlir hər gün,
Durub baxır üfünün
Laləyə dönməsinə,
Günəşin enməsinə,
Günəşin sönməsinə...
...Uşaq baxır çöllərə
Söykənərək çinara,
Baxır azı yüz kərə
Burdan keçən yollara [91, s. 165].*

Fətəli ailəsini çox sevir. Bacılarını və analığını da doğma bilir. Onlar da Fətəlini özlərinə ən əziz adam sayır. Ata da yeganə oğlunu çox istəyir. Düşünür ki, məndən sonra evin dayağı Fətəlidir. Ancaq Fətəlinin anası xəstədir. Xamnənin isti və quru havası yazıq Nanə xanımı əldən salıb. Ağcaqanad yaraları da onu tez-tez qızdırmaya salır. Son zamanlar Məmməd Tağının birinci arvadının da Nanə xanımla münasibətləri korlanıb. Nanə xanım Xamnəni tərk etmək istəyir, lakin Məmməd Tağı Fətəlini buraxacaqmı? Ana getmək haqqında fikrini oğluna dedikdə, oğlu ona “məni də apar”,- deyir. [91, s. 169]

*Mütəkkəyə söykənib
Mirzə Məhəmməd Tağı.
Yenə də yer şumlayır
Onun qaşu, qabağı.
Deyir Nanə xanıma:
-Nə düşmüşən canıma?!
Mənə açıq söylə bir,
Fikrin, məqsədin nədir?
Talağımı ver,- deyir.*

-Yaxşı, razıyam, ancaq

Bircə şərtim olacaq.

-Şərtini söylə görək,

-Fətəli qalsın gərək [91, s. 170].

Məmməd Tağı heç bir halda yeganə oğlunu vermək istəmir. Nanə xanım Fətəlisiz nə edər bəs? Oğlunun burada-Xamnədə qalması fikri ananı çılğına çevirir. Ana ağlayır, fəryad edir. Axı onun Fətəlidən başqa kimi var? Ancaq əlac yoxdur, xəstəlik, söz-söhbət Nanə xanımı bitirib. O, necə olur olsun getməlidir. Nəəlac qalan ana uşağını öpür, qucaqlayır, ayrılığa hazırlaşır.

Səhər açılır Nanə xanım Xamnəni tərk etmək üzrədir. Fətəli dərin yuxudadır, anasının getmək üzrə olduğundan xəbərsiz şirin yuxuya qərq olub. Bəlkə də bir az daha yatsa anasını heç bir zaman görə bilməyəcək.

-Oyan, qardaşım, oyan,

İşıqlanıbdır hər yan,

Dur, dur, açılıb səhər,

Nə qərribə uşaqsan,

Qalxıb durmasan əgər

Anasız qalacaqsan. [91, s. 173]

Nə yaxşı ki, sevimli bacısı Səkinə Fətəlini oyadır. Fətəli mətləbi anlayan kimi anasının arxasınca qaçır. Anası karvana çatmaq üzrədir. Fətəli özünü anasına çatdırır. Onu qucaqlayıb qışqırır, ağlayır, fəryad edir. Ancaq atası yumuşalmır. Məmməd Tağı yeganə oğlunun getməsini qəbul edə bilmir. Axı onun nəslində ondan başqa oğlan uşağı yoxdur. Ancaq gördüyü mənzərə qarşısında acizdir. Dünyada hansı qüvvə ananı övladdan ayıra bilər? Kənardakıların da təsiri ilə Məmməd Tağı Fətəlinin getməsinə razılıq verir.

1814-cü ildə anası və atası ilə Xamnəyə gələn Fətəli təxminən 4 il (2 yaşından 6 yaşınadək) Xamnədə yaşamış, daha sonra buranı anası ilə birlikdə tərk edərək Nanə

xanımın əmisi Axund Ələsgərin yanına gəlmişdir. Daha 7 il Cənubi Azərbaycanda Axund Ələsgərin himayəsində yaşamışdır [85, s. 241].

Elə bil haray çəkir

Tüstülər də bacadan,

Dilə gəlir bütüin kənd

Deyir ona ucadan:

-Qardaş, burax oğlunu,

Anasız qoyma onu.

Ata, o doğma ata,

Dərd qəmə bata, bata

Kədərlə gülümsəyir.

-Yaxşı, qoy getsin-deyir. [91, s. 174]

Müəllif Fətəlinin ata və bacılarından ayrılması səhnəsini olduqca təsirli bir dillə ifadə etmişdir. Fətəli karvanda yol aldıqca Xamnəyə, atasına, bacılarına baxır, getdiyi üçün sevinmə də ailəsindən ayrılmaq ona xeyli çətindir. Qorxu, narahatlıq sevinci kədərinə qarışan uşağın qəlbinin hakiminə çevrilir.

Fətəli uşaq olsa da, qətiyyətlidir. O, öz yoldaşlarını nəyin bahasına olsa müdafiə edir. Molla yanında Quran oxumağı öyrənən Fətəli yoldaşını müdafiə etmək üçün mollaya etiraz edir. Buna görə də cəzalandırılır. Lakin molla Fətəlidəki bu müsbət keyfiyyəti duyur, dilə gətirir. Digər tərəfdən Fətəli oxumağı və hafizəsi ilə də seçilir. Molla tələbəsinin bu qabiliyyətini də qiymətləndirir;

Qulaq asdıqca molla

Fətəlinin səsina,

Baxır heyrət eləyir,

Onun hafizəsinə. [91, s. 167]

Molla Fətəlinin bu keyfiyyətlərini gördükdən sonra onun böyük bir adam olacağını yəqin edir.

Fətəli həm də yangılı bir övladdır. O, anasının dərđini duyur. Qərrib eldə anasının tək sirdaşıdır. Ana da bu qədər əziyyətə oğlu üçün qatlaşır. Ananın vəziyyəti pisləşdikcə getmək məsələsi tez-tez səslənir. Ana oğlunu əmin edir ki, əgər getsək sahibsiz qalmarıq. “*Axund Ələsgərin yanına getsək, o hər ikimizə yiyə durar*”,- deyir.

Gedək, dayın Ələsgər

Sənə qayğı göstərər.

Oğlu tək duyar səni,

Məktəbə qoyar səni. [91, s. 170]

M.F.Axundzadənin bundan sonrakı həyatı Axund Hacı Ələsgərin yanında, onun himayəsində keçir. O, Fətəlini oğulluğa götürür, təhsil almasına və Tiflisdə dövlət qulluğuna girməsinə kömək edir. Lakin poemada M.F.Axundzadənin Xamnədən sonrakı taleyi verilməmişdir.

M.F.Axundzadənin həyatı haqqında istər elmi ədəbiyyatlarda, istər bədii əsərlərdə geniş məlumatlar verilmişdir. Tiflisdə çar zabiti kimi çalışan Axundzadə bir çox tarixi hadisələrin şahidi olmuşdur. Çar ordusunun nümayəndəsi, bəzən tərcüməçisi qismində səfərlərdə iştirak etmişdir. Poemada bunlardan danışılmasa da, M.F.Axundzadənin Xamnədən çıxdıqdan 40 il sonra yenidən bu kəndə gəlməsi təsvir olunur. Axundzadə çar ordusunun generalları ilə bərabər İran şahı ilə diplomatik danışıqlar üçün gəlmişdi. Bu zaman vaxt edib bacılarını və qohumlarını ziyarət edir.

Xoş üzlü, gümüş saçlı

Döşü medallı, xaçlı

Bir nəfər kəndə gəldi

Axşam düşəndə gəldi. [91, s. 175]

Kəndi üçün necə də darıxıb. O tozlu yollar, qoca çinar onun uşaqlığını sanki özündə saxlamışlar. O, bu yolları addımlayaraq bacısı Səkinəni ziyarətə gəlir.

Qardaşına Səkinə

Baxırdı dönə-dönə. [91, s. 175]

Tofiq Mahmudun obrazını yaratdığı M.F.Axundzadə Şərqi ilk dramaturqudur, çoxlu əsərin, məqalələrin, fəlsəfi fikirlərin müəllifidir. Ədəbi-tənqidin ilk nümayəndələrindən, yeni tipli nəsrin yaradıcılarından biridir. M.F.Axundzadə Azərbaycan xalqının əbədiyaşar sənətkarıdır. Bu cür şəxsiyyətin obrazını yaratmaq, bədii cizgilərini oxucuya çatdırmaq olduqca məsuliyyətli işdir. Gənc “Fətəli” obrazı ilə qarşılaşan oxucu bu obrazın gələcəkdə böyük bir sənətkar olacağını duymalıdır. Müəllif bu obraza münasibətini Səkinənin dilindən verir.

Axı doğma Fətəli

Adi insan deyildi

Çox böyükdü əməli,

İşıq dolu fəsildi.

Səhnə üçün bir əsər

Yaratmışdı ilk dəfə,

Onun səsi sorağı

Çatmışdı hər tərəfə.

İşləyib çalışırdı

Gözəl bir xadim kimi,

Həm bir filosof kimi,

Həm bir alim kimi. [91, s. 176]

M.F.Axundzadənin ədəbi və əbədi şöhrətinin adı bir kəndli qadına-Səkinəyə çatması nə qədər ağlabatandır? İranda hökm sürən fanatizim, şəriət qanunları və təriqətlər Axundzadənin əsərlərinin İranda yayılmasına imkan verməzdi. Əlbəttə, Axundzadə iranlı dövlət adamları ilə, sənət dostları ilə (Mirzə Yusif xan, Mirzə Məhəmməd Cəfər və s.) məktublaşmalar aparırdı, lakin onun şöhrətinin sadə adamlar içərisində yayılması ağlabatan deyil. Burada Səkinə obrazının Fətəli haqqında düşüncələri müəllif təxəyyülünün məhsuludur.

M.F.Axundzadə obrazının yaradıldığı “Oyan, Fətəli, oyan!” poeması M.F.Axundzadənin uşaqlıq illərinə həsr olunmuş kiçik həcmli bir əsər olsa da, burada

oxucu Axundzadə obrazının maraqlı xüsusiyyətləri ilə tanış olur, tarixi şəxsiyyətlə ədəbi şəxsiyyətin vəhdəti oxucu gözündə Axundzadə adlı bir ədəbi abidə ucaldır.

Nəriman Həsənzadənin “Zümrüd quşu” poemasında da epizodik olsa da, Axundzadənin obrazı yaradılmışdır. Əsər Qafqaza sürgün edilən böyük rus şairi Puşkinin buradakı insanlarla münasibətini əks etdirir. Hadisələr əsasən Puşkinin və Bakıxanovun ətrafında cərəyan edir. Əsərdə Bakıxanov, Fazil xan Şeyda, Axundzadə kimi şəxslərlə Puşkin arasındakı münasibətlər, dövrün ictimai-siyasi vəziyyəti aparıcı yer tutur.

Poemada M.F.Axundzadə obrazına çox az yer verilmiş, onun şəxsi keyfiyyətlərinə, düşüncələrinə yer ayrılmasa da, Puşkinə yazdığı poema ilə həm yaradıcılığının, həm də düşüncələrinin gücü və aliliyi vurğulanmışdır. Qafqaz Puşkin öldükdən sonra məhz M.F.Axundzadənin şeiri ilə ağlayır.

*Hələ bir işi var, yazmaq yaratmaq,
O hələ yol gedir dağ kəndləriylə.
Qafqaz ağlayacaq şairə bir vaxt,
Səbuhi şeirinin şah bəndləriylə [60, c.2, s. 241].*

Puşkinin ölüm xəbəri gələndə Bakıxanov Fətəlinin ona yas saxladığını vurğulayır. Ümumiyyətlə, burda Fətəli obrazı Puşkinə yazdığı “Şərq poeması” ilə xatırlanır. Onun Puşkinə vurğunluğu, şeirə sənətə ədəbiyyata olan sevgisindən irəli gəlir. O hələ çar Rusiyasının Puşkini qəbul etmədiyi bir zamanda böyük şairin ölümünə poema yazır, yas saxlayır.

*Üzünə dəydikcə dağların yeli,
Sinə dəftərini varaqlayırdı.
Neçə gəcəydi ki, Mirzə Fətəli,
Tiflisdə şairə yas saxlayırdı.*

M.F.Axundzadənin fikrincə Puşkinin ölümünü təkcə rus yox, dünya ədəbiyyatı üçün faciə idi. Ona görə də “Şərq poeması” ilə bu faciəni bütün dünyaya car çəkmək

istəyirdi. Poemada maraqlı bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə olunaraq Puşkinin taleyi təsvir olunmuş, onun böyüklüyü oxucunun diqqətinə çatdırılmışdır.

Nəbi Xəzrinin M.Ş.Vazehin həyatını əks etdirdiyi “Heykəlsiz abidə” mənsur poemasında da M.F.Axundzadənin obrazını görürük. Burada obraz tip səviyyəsinə qaldırılmasa da, müəllifin obraza yüksək münasibəti, obrazın müvafəqiyyətlə əks olunması maraq doğurur. Əsasən Mirzə Şəfi ilə bağlı hadisələrdə qarşımıza çıxan Fətəli obrazı düşüncələri, ağılı və istedadı ilə seçilir. Diqqətlə müəlliminin izləyən Fətəli onun ağılına, biliyinə heyrandır. Buna görə də müəlliminin təklifi ilə molla olmaqdan əl çəkir.

“Sənədli ricət” başlığı ilə verilən başlıqlı mətnə məhz Axundzadə və Vazeh arasında gedən həmin dialoq əks olunur. “Qış vaxtı” başlıqlı hissədə isə müəllif bu dialoqu genişləndirmiş, həm Vazehin, həm də gənc Fətəlinin duyğu və düşüncələrinə yer vermişdir. Maraqlı burasındadır ki, bu hissə Fətəlinin dilindən nəql olunduğu üçün onun həm müəllimi Vazehə, həm də cəmiyyətə olan münasibətini açıq-aydın görmək mümkündür. Məsələn, o müəllimi haqqında düşünür. *“Hər ikimiz susduq. Biz bir-birimizi dinməz başa düşürdük. Onun nə dediyi mənə aydındı. Bu onun həyat inamı, həyat etiqadı idi. Hər şeydə həqiqət axtaran şair məni də həqiqət yoluna çağırırdı”* [19, s. 67].

“Sənədli ricət” başlıqlı hissədə Fətəlinin M.Şəfinin məsləhətini dinlədiyi və nəticədə Tiflisə gedərək şərq dilləri üzrə mürtecim vəzifəsini tutduğu açıqlanır [19, s. 70].

Hadisələr inkişaf etdikcə Vazeh başına gələn müsibətlər səbəbindən Tiflisə getməyi qərara alır. Burada onu Fətəli qarşılayır. Hələ müəllimi Tiflisə gəlməmiş ona iş tapır öz yerinə müəlliminin təyin edilməsinə nail olur. Əsərdə təkə Fətəlinin Vazehlə olan münasibətinə yer verilmir. M.Lermantov, Puşkin, Bartaşvili, Bodenştet və s. şəxsiyyətlərlə əlaqəsi və münasibətləri də əks olunmuşdur. Burada onun Puşkinə yazdığı “Şərq poeması”nı xüsusi qeyd edən müəllif əsəri yüksək qiymətləndirir. Digər obrazların Fətəli haqqında düşüncələri də onun özünəməxsus cəhətlərini açmağa kömək edir. Fətəlini dostları yaxşı zarafat edən, zarafatları ilə düşündürən biri kimi tanıyırlar.

Bunu nəzərə alan dostları ona komediya yazmağı tövsiyə edirlər. Bu epizodda Fətəlinin teatra münasibəti də əks olunmuşdur. *“Gözəl, ya da qeyri-gözəl. Deyə bilmərəm. Amma onu bilirəm ki, teatr vicdan kimi saf bir güzgüdür. Ona nə qədər tez-tez baxsaq öz eybərimizi də o qədər tez görürük”* [19, s. 142].

Mirzə Fətəli obrazı öz əsərlərindəki əhvalatları (Molla İbrahimxəlil Kimyagər) olmuş əhvalat kimi nəql edir. İnsanların Molla İbrahimxəlil Kimyagər kimi fırıldaqçılara inanmasına təsüf edir, öz xalqının avam kütlələrinə acıyır. “Heykəlsiz abidə” mənsur poemasında Axundzadənin yeni əlifba uğrunda apardığı mübarizə qısa şəkildə əks olunur. Bu mübarizədə onun çəkdiyi əziyyətlər əsərdə sadalanır.

Fətəli əsərin qəhrəmanı qaldırılmasa da, bütün düyünlərin açılmasında, keçidlərdə bu obrazı görmək mümkündür. Müəllif sanki bu şəxsin Vazehin həyatında müstəsna rola malik olduğunu cəhdlə göstərməyə çalışır.

Əsərin parçalarından birinin Fətəli obrazının dili ilə verilməsi obrazın daxili aləminə daha yaxşı bələd olmağımıza kömək edir. Əsərdə digər şəxslərin Fətəli haqqında fikirləri də onun dövrünün önəmli şəxslərindən biri olduğunu sübut edir.

Əsəri tədqiq edən ədəbiyyatşünaslar dövrü əhatə etməsinə, təsvir üslublarına, tarixiliyi əks etdirməsinə görə yüksək qiymətləndirmiş, bu haqda dəyərli fikirlər söyləmişlər. Ədəbiyyatşünas Qurban Bayramov əsər və onun müəllifi haqqında qeyd edir ki, keçmişə, tarixi hadisələrə bu günün tələbləri nöqtəyi-nəzərindən yanaşmaq və bu hadisələri ümumləşdirə bilmək, müasirlik Nəbi Xəzri yaradıcılığının əsasını təşkil edir. Ədəbiyyatşünasa görə Nəbi Xəzrinin “Heykəlsiz abidə”, “Miras” əsərləri tarixi dolğun, doğru və dürüst əks etdirmə baxımından diqqəti cəlb edir. Ədəbiyyatşünas qeyd edir. *“Şair tarixi mövzuda yazdığı əsərlərində asan yolla-tarixi əsərə köçürmək yolu ilə getmir; o, keçmişə, olmuş hadisələrə yaradıcı yanaşır, onları müasir həyatın tələbləri ilə həmahəng verməyə çalışır, əsil sənətə məxsus bir yol ilə - bədii ümumiləşdirmə yolu ilə gedir”* [152].

Ədəbiyyatşünas Vaqif Yusifli isə Nəbi Xəzrinin böyük şair olması ilə yanaşı istedadlı yazıçı olduğunu qeyd edir və buna sübut kimi “Heykəlsiz abidə” əsərini göstərir [131, s. 20].

M.F.Axundzadə obrazının yaradıldığı poemalar onun həyat və yaradıcılığını, dövrünü öyrənmək baxımından əhəmiyyətli olduğu kimi, onun düşüncə və ideallarının da öyrənilməsi baxımından olduqca maraqlı və əhəmiyyətlidir.

II FƏSİL

AZƏRBAYCAN BƏDİİ NƏSRİNDƏ MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏ OBRAZI

2.1. M.F.Axundzadə obrazı roman, povest və hekayələrdə

M.F.Axundzadə ömrünü elmə, ədəbiyyata həsr edən bir şəxsiyyətdir. Ömrü boyu yazıb-yaradan mütəfəkkir daim xalqın gələcəyini düşünmüş, bu yolda əlindən gələni əsirgəməmişdir. *“Mənim məqsədim cəhaləti ortadan qaldırmaq, elmləri, sənətləri inkişaf etdirmək, xalqımızın azadlığı rifahı və sərvətinin artması üçün, vətənin abadlaşması üçün ədalətə rəvac verməkdir”* [3, s. 1] deyən mütəfəkkir məhz bu amallar uğrunda çoxlu işlər görmüş, yeniliklərə imza atmışdır. Onun bu kimi işləri alim və yazıçıların diqqətini çəkmiş, M.F.Axundzadə haqqında çoxlu elmi və bədii əsərlər yazılmışdır. Axundzadəyə həsr olunan əsərlər içərisində bədii nəsr nümunələrinin xüsusi yeri vardır.

M.F.Axundzadənin həyatı, yaradıcılığı haqqında yazılan ən möhtəşəm bədii əsərlərdən biri yazıçı Çingiz Hüseynovun “Fətəli fəthi” romanıdır. Romanda Axundzadənin həyatından, ictimai-siyasi fəaliyyətindən, siyasi dünyagörüşündən, keçirdiyi mənəvi sarsıntılardan bəhs olunur. Romanda həmçinin Axundzadənin ailə həyatından, bir ata kimi çəkdiyi əziyyətlərdən də geniş epik lövhələrdə söhbət açılır. Burada Axundzadənin mövcud hökumətin süründürməçilik siyasətinə qarşı sərgilədiyi mövqe, despot idarəetmə üsuluna və köləliyə qarşı mübarizəsi və s. məsələlər də bədii planda canlandırılmışdır.

Bəzi mənbələrdə “Fətəli fəthi” yazıçının istedadının və vətəndaşlıq missiyasının yeni mərhələsi hesab olunur. “Fətəli fəthi”nə kimi Çingiz Hüseynovun “Məhəmməd, Məmməd, məmiş”, “Mənim bacım”, “Ailə sirləri”, “Qızıl”, “Adını demədi” və s. əsərləri çap olunmuşdur. Lakin həqiqətən də “Fətəli fəthi”ni onun yaradıcılığında yeni mərhələ hesab etmək olar. Yazıçı əvvəlki əsərlərində mənəvi-əxlaqi qüsurları təsvir edirdisə, bu romanla o tarixi mövzuya keçir. Bundan sonrakı yaradıcılığında da tarixi

mövzudan uzaqlaşmır. *“Fətəli fəthi” ilə Ç.Hüseynov öz yaradıcılığının əsas mövzusunı tapdı*” [149].

“Fətəli fəthi” romanı Axundzadə haqqında yazılmış ən geniş həcmli və dolğun romandır. Prof. Y.Axundlunun da dediyi kimi Axundzadənin həyatı dövrün ictimai hadisələri ilə paralel şəkildə öyrənilir. Roman tarixi mövzuda yazılmış həm dövrün ziddiyyətlərini, həm də Axundzadənin həyat və yaradıcılıq yolunu oxucu üçün açır.

Tədqiqatçı Təyyar Salamoğlu da “Fətəli fəthi” romanını yüksək qiymətləndirir. Bu əsərin 80-ci illərdə roman janrının parlaq nümunəsi olduğunu qeyd edir. Tənqidçinin roman haqqında ümumiləşmiş fikri belədir: *““Fətəli fəthi” Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində mühüm səhifə açan görkəmli yazıçı-dramaturq M.F.Axundovun dövrü, həyatı, ictimai-siyasi və yaradıcılıq fəaliyyətinin bədii əksini verən bir romandır*” [30, s. 264]. Ədəbiyyatşünas Rüstəm Kamal da bu roman haqqında yazarkən, onu müəyyən qədər tarixi roman təsnifatına daxil etməyin mümkün olduğunu qeyd edir [138].

Ç.Hüseynov romana başlamazdan əvvəl oxucuya kitab haqqında məlumat verir. Romanı oxumaq üçün tələsməməsini məsləhət görür. Daha sonra Axundzadənin qısa bioqrafiyasını bədii cümlələrlə tamamlayır. *“Əsərin qəhrəmanı, Şərqi və Qərbi fəth edən, adı dünyaya yayılmış Fətəlidir: O Mirzə Fətəli ki, ziddiyətli ömür yolu keçmiş, yüksək rütbələrədək ucalmışdır, sinəsi nişanlı, çiyi paqonlu libası altında həmişə xalqın dərdinə qalan, yanar, alovlu ürək döyünmüşdür*” [62, s. 13].

Bu romanda qarşılaşdığımız M.F.Axundzadə obrazı real bir obrazdır. Onun həyatı yaşadığı dövrdəki hadisələrlə vəhdətdə təsvir olunmuşdur. Bununla belə roman təkcə Axundzadənin həyatını geniş təsvir etmir, XVII-XVIII əsr Azərbaycanın taleyini özündə birləşdirir. Xanlıqlar dövrü, Rusiya-İran imperiyalarının hücumları və s. real tarixi faktlar romanda epik lövhələrlə əksini tapır.

Azərbaycan ərazisindəki İran-Rusiya müharibələrinin nəticəsi olaraq bağlanan “Gülüstan”(1813), daha sonra “Türkmənçay (1818) müqavilələri A.Bakıxanov obrazının dilindən geniş şərh olunur. M.F.Axundzadənin cənub və şimala parçalanan bütöv Vətənin dərdini çəkdiyini bilən Bakıxanov bu bölgədə heç kimin haqlı olmadığını

danışaraq, xalqın iradəsinə məhəl qoymadan bağlanan bu dırnaqarası sülh müqaviləsinin heç bir hüquqi tərəfi olmadığını söyləyir. Tənqidçi Təyyar Salamoğlu da bu məsələyə münasibət bildirərək yazır: *“Fətəli fətfi”nin ən uğurlu cəhətlərindən biri XIX əsr Azərbaycanın siyasi həyatını tarixi roman müstəvisində inikas etmək olmuşdur. Bunun zəruriliyi həm də belə cəhətlə müəyyən olunur ki, sovet ideologiyasının birbaşa təsiri ilə yazılan elmi ədəbiyyatşünaslıqda və tarix kitablarında Azərbaycanın ikiyə parçalanması-bir hissəsinin Rusiyaya, o biri hissəsinin İrana birləşdirilməsi həqiqi milli mənafe tələbləri baxımından yox, imperiya siyasəti mövqeyindən şərh edilmişdir. Romanda rus imperiyasının müstəmləkəçilik siyasəti daxili və xarici siyasətinin mahiyyəti, kiçik xalqlara və milli azadlıqlara şovinist münasibət tarixin həqiqətləri prizmasından şərh edilmişdir”* [30, s. 265].

Romanda rast gəldiyimiz M.F.Axundzadə və onun dövrü haqqındakı ətraflı məlumatlar, qeydlər, faktlar, sənədlər və şərhlər əsərin necə gərgin əmək sayəsində ərsəyə gəldiyini göstərir. Ədəbiyyatşünas, mərhum professor Y.Axundlu bu haqda yazır: *“Ədi M.F.Axundzadənin dövrünü, mühitini, həyatını şəxsiyyətini, yaradıcılığını bir daha dərinlən öyrənmiş, bu sətirlərin müəllifinə yazdığı məktubda da etiraf etdiyi kimi “düz on il material toplamış”, arxivlərdə çalışaraq çoxlu rəsmi sənədləri üzə çıxarmış...”* [2, c.2, s. 152].

Çingiz Hüseynovun tarixi roman janrına müraciət etməsi də təsadüfi deyil. Onun əsərinin meydana çıxdığı ərəfədə ədəbiyyatımızda tarixi roman janrının inkişaf etdiyini, bir sıra yeni əsərlərin ortaya çıxdığını görürük. Əzizə Cəfərzadə, İsa Hüseynov, Əlisa Nicat və başqa yazıçılar dəyərli şəxsiyyətlər, tarixi dövrlər haqqında bu janrda olan nümunələr yaradırdılar. Çünki Qulu Xəlilovun da dediyi kimi *“Tarix həmişə canlıdır, müasirdir, maraqlıdır, nümunə və örnəkdir, ənənədir. Öz tarixini öyrənməyən xalqın gələcəyi də yoxdur”* [73, s. 278]. Digər tərəfdən Qulu Xəlilov onu da qeyd edir ki, XX-ci əsrin 50-ci illərindən sonra tarixi mövzuya maraq xeyli artmışdır.

Ədəbiyyatşünas Ədilə Məmmədzadənin sözləri ilə desək *“hər hansı tarixi roman üçün sənədlilik qanunauyğun haldır, yəni sənətkar bu faktora istəsə də biganə qala*

bilməz. Lakin həmin faktları bilmək, sənədi oxumaq çox zaman həqiqəti açmır, əksinə gizlədir. Ona görə də tarixi roman müəllifi bu faktların mahiyyətinə varmalı, təsvir etdiyi dövrün ab-havasını, ictimai-siyasi mənzərəsini düzgün təsvir etməlidir” [101, s. 172-178].

Əsərin əvvəlində müəllifin özü də əsəri yazma üçün çoxlu çalışdığını “*onun düşüncələri ilə düşünüb, onun gözüylə aləmə nəzər saldığını, keçən əsri başdan-başa dolaşdığını, hətta uzaq keçmişlərə çatıb, bu zamanəyə gəlib çıxdığını*” [62, s. 5] qeyd edir.

Romanda tarixi faktlarla yanaşı yazıçı təxəyyülünün ortaya çıxardığı məsələlərə də rast gəlirik. M.F.Axundzadə romanda tez-tez cadugərlə yuxuda, xəyala daldıqda söhbət edir. Bu kimi magik situasiyadan istifadə edən yazıçı bir çox önəmli məsələlərə toxunur. Məsələn, Axundzadənin bütöv Azərbaycan haqqında düşüncələrini oxucuya çatdırmaq üçün müəllif Parisi dağdan, xaraba qoyan cadugərin Azərbaycanın parçalanması məsələsində sinəsinə döydüyünü, lakin iki sahili birləşdirə bilmədiyini qeyd edir [62, s. 14]. Y.Axundlu əsərin bu cəhətini nəzərə alaraq yazır: “*“Məhşər” və “Fətəli fəthi” kimi romanlar tarixi bu günün nöqtəyi-nəzərincə izah etmək, həqiqətin daha doğru, daha real şəkildə təqdiminə çalışmaq baxımından xüsusilə seçilirdilər*” [5, s. 192].

Romanda həmçinin Fətəli dünyaya gəlməmişdən əvvəlki vaxtlarda ailəsinin taleyi, həyat səviyyəsi də bədii təxəyyül gücünə canlandırılır. Onun atası Məmməd Tağının sərbazları döydürdüyü, saçlarını dibindən vurdurduğu üçün kəndxudalıqdan qovulması, kiçik alver üçün (ipək alıb aparmaq) Şəkiyə gəlməsi, Axund Hacı Ələsgərin evində qalması, müharibə nəticəsində geri dönə bilməməsi və nəhayət burda Axund Hacı Ələsgərin qardaşı qızı Nanə xanımla evlənməsi təsvir olunur. Daha sonra Məmməd Tağı öz gənc arvadı və bir yaşlı oğlu Fətəli ilə Xamnəyə geri dönür. Xamnədəki problemlər və Nanə xanımın xəstələnməsi nəticəsində ailə yenidən Şəkiyə qayıdır, ancaq, Məmməd Tağısız.

Gördüyümüz kimi “Fətəli fəthi” romanında həm tarixi şəxsiyyətlər və faktlar, həm də xəyali obrazlar və hadisələr var. Buna görə də “Fətəli fəthi” romanı tarixi roman olub

olmaması baxımından fərqli fikirlər doğurur. Əsərdə tarixilik olduqca çoxdur. Dövrün tarixi hadisələri sənədlər əsasında əhatəli şəkildə açılır. Bu romanı oxuyan oxucu XVIII-XIX əsr Şərqi taleyə haqqında dolğun fikirlərə yiyələnir. Lakin romanı oxuduqca görürük ki, burada elə məsələlər var ki, tarixi əsası yoxdur. Bir neçəsinə nəzər salaq. M.F.Axundovun Şamillə görüşü, Natəvanın anası ilə birgə Axundzadənin evinə qonaq gəlməsi, Axundzadənin çar ilə görüşü və s.

Ç.Hüseynov “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin 1988-ci il 4 noyabr tarixində çıxan nömrəsində romanın janrı haqqında belə deyir: “*M.F.Axundov haqqında demək istədiyimi “Fətəli fətəli” sənədli fantaziya romanında demişəm*” [63, s. 3]. Gördüyümüz kimi müəllif öz əsərini “sənədli fantaziya romanı” adlandırır. Bunun səbəbini romanın əvvəlində müəllifin oxucuya münasibətində görmək olar. “*Olanı olan kimi yazdım, olmayanı da ola biləcək kimi*” [62, s. 5]. Göründüyü kimi müəllif bəzən tarixilikdən kənar çıxdığını etiraf edir.

Y.Axundlu da bu romanın Ç.Hüseynovun dediyi kimi sənədli fantaziya olduğu qənaətindədir. Romanda “*irreal təsvirlərin*” çoxluğuna işarə edən Y.Axundlu yazır: “*Müəllif ola biləcək hadisələri də olmuş hadisələr kimi süjetə daxil edir və onlardan dövrü mənalandırmaq, öz qayəsini daha bitkin nəzərə çatdırmaq məqsədi ilə faydalanır*” [2, c.2, s. 153]. Romanda qarşımıza çıxan bu “*irreal təsvirlər*” nə qədər yazıçı təxəyyülünə əsaslanırsa da, oxucu bu hadisələrin doğruluğuna qətiyyənlə şübhə etmir. Sanki uydurulan hadisələr başqa cür ola bilməzdi.

Tənqidçi Akif Hüseynov da bu məsələyə münasibət bildirmişdir. O, romanda tarixiliyin daha ön planda olduğunu qeyd edir. “*Etiraf etmək lazımdır ki, bizim nəsrimizdə hələ heç bir yazıçı və ya tarixi şəxsiyyət haqqında bu dərəcədə konkret məlumatlar və zəngin sənədlər əsasında söhbət açılmamışdır*” [61, s. 186].

Romanın janrının ən dolğun izahını tənqidçi Təyyar Salamoğlu verir. “*Fətəli fətəli*”nin janr xüsusiyyətləri ilə bağlı söylənilən fikirlərin müxtəlifliyini, ilk növbədə, onun məna-məzmun tutumunun genişliyi, fikir polifonundan yaranırsa, ikinci tərəfdən isə tənqiddə janr probleminə birtərəfli baxışla konseptual yanaşma prinsiplərinin

olmaması ilə bağlıdır” [30, s. 190]. T.Salamoğlu sonda əsərdə piritça xüsusiyyətlərinin olduğunu, lakin bunun əsərin tarixi roman olduğunu inkar etmədiyini söyləyir. Piritça sadəcə romanın mənə qatlarından birini ifadə edir [30, s. 190].

Tənqidçi Yaşar Qarayev də romanın tarixi fakt və hadisələrlə dolu olduğunu, lakin yazıçının yanaşmalarının da romanın və M.F.Axundzadənin mənəviyyatının açılmasında birbaşa rol oynadığını yazır. Yəni sənədləri, faktları, müəllif elə açır ki, oxucu dövrü və hadisələri anlasın. Yaşar Qarayev onu da qeyd edir ki: “*Ç.Hüseynov bədii tədqiqata cəlb etdiyi zəngin tarixi arxiv mövcud axundovşünaslığı yeni ideyalarla zənginləşdirən, tarixin yazıçıya diktə etdiyi həqiqətlər ona Axundovun bədii dünyasına daxil olmağa kömək edir və əksinə, yazıçının bədii təxəyyülü Axundovun yaşadığı tarixi dövr haqqında məlum təsəvvürü dərinləşdirsin*” [83, s. 180].

Romanı oxuduqca tarixi həqiqətlə bədii həqiqətin heç də bir-birini inkar etmədiyini görürük. Ancaq bununla yanaşı müəllif romanın ideyasını açmaq üçün romana xəyali obrazlar da daxil etmişdir. “Cadugər” obrazı romanın ruhunun, Axundzadənin təxəyyülünün ideya və amallarının açılmasında birbaşa rol oynayır. Y.Axundlu “Cadugər” obrazı haqqında “*Cadugərlə danışıqlar böyük yazıçının sənət dünyasına nəzər salmaq üçün düşünülmüş bədii vasitədir*”, deyir [2, c.2, s. 154].

Romanda tez-tez M.F.Axundzadənin müasirləri ilə münasibətinə də toxunulmuş, tarixi şəxsiyyəti xarakter olaraq açmaq üçün yazıçı dövrün fonunda ona baxır. Mirzə Şəfi Vazeh, Xasay Xan Usmiyev, A.Bakıxanov, Bestujev Marlinski, M.Lermantov, Aleksandr Odoyevski və başqa əqidə dostlarının adına romanda rast gəlinir. Onların hər biri Axundzadənin həyatında mühüm rola malikdir.

M.F.Axundzadənin müasirlərindən, dostlarından olan Xasay xan Usmiyev “*Dağıstan xanı Musa xanın oğludur. Atası rus çarına sədaqətini göstərmək üçün onu orduya göndərib. Xasay xan həm də Qarabağ xanı Mehdiqulu xanın qızı şairə Xurşidbanu Natəvanın əridir*” [75, s. 4]. Axundzadə Xasay xanla Tiflisə yeni gəlmiş zamanı dostluq edir, onunla fikirlərini bölüşür. Onlar bəzən azadlıq barədə söhbət edir, bəzən isə bir kitabı müzakirə edirlər. O kitablardan biri İsmayıl bəy Qutqaşının

fransızca yazdığı “Rəşid bəy və Səadət xanım” əsəridir. Bu əsər obrazların dilindən “milli ədəbiyyatda ilk romantik nəsr əsəri” kimi təqdim olunur. Axundzadə əsəri çox bəyənilir. Övladları olsa onlara mütləq Rəşid və Səadət adını qoyacağını bildirir. Elə də olur. Səadət adını verdiyi övladı yaşamasa da, Rəşid yaşayır.

Qeyd olunduğu kimi M.F.Axundzadə obrazı olduqca təbii, real bir obrazdır. Onun da bütün insanlar kimi ləyaqət və hörmətə ehtiyacı var. Cadugərin “-*görək əməyini necə qiymətləndirəcəklər?*” sualına “-*Görəsən qismətimə nə düşəcək? –Mən özüm üçün istəmirəm! Qonum-qonşu var, tanış-biliş, dost-düşmən... Qoy Tubu da görsün ki, mənə və əməyimə qiymət verilir...*” [62, s. 23] şəklində tutarlı cavab verir. Ümumiyyətlə, romanda M.F.Axundzadə ona qarşı çar hökumətinin diqqətsiz olduğunu düşünür.

M.F.Axundzadə mütərcimlik işi ilə əlaqədar olaraq bir çox görkəmli şəxslərlə əməkdaşlıq etmiş, onların tapşırıqlarını həyata keçirmiş, önəmli yazışmalar, məktublaşmalar məhz Axundzadənin iştirakı ilə baş tutmuşdur. M.F.Axundzadənin müasirlərindən Qafqazın baş hakimi Baron Rozen onun əsərlərinə münasibət bildirmiş, irad və təriflər söyləmişdir. Ç.Hüseynov da bu məsələyə toxunmuşdur. Axundzadə öz əsərini (“Şərq poeması”) Baron Rozenə təqdim edir, Rozen onun əsərini müsbət qiymətləndirir. M.F.Axundzadənin başqa məşhur müasirlərindən biri də Qafqazın canişini Vorontsov Daşkovdur. Adı çəkilən bu şəxs M.F.Axundzadənin yaradıcılığına müəyyən istiqamət vermişdir. Tiflisdə teatr təşkil edən Vorontsov Qafqaz xalqlarının nümayəndələrinə teatr üçün səhnə əsəri yazmağı məsləhət görür. Bu hadisə ilə bağlı olaraq M.F.Axundzadə komediyalarını qələmə alır və bununla da Azərbaycan dramaturgiyasının əsası qoyulur.

Ç.Hüseynovun bioqrafik romanına qəhrəman kimi M.F.Axundzadəni seçməsi də təsadüfi deyil. Biz müəllifin və M.F.Axundzadənin taleyində yaxınlıq görürük. Digər tərəfdən M.F.Axundzadənin XIX əsrdəki misyası olduqca böyük, taleyi də bir o qədər maraqlıdır. Y.Axundlu da mövzunun məhz Axundzadəni əhatə etməsi ilə bağlı yazır: “*Məlumdur ki, M.F.Axundzadə mürəkkəb bir dövrdə yaşamış, zaman onun üzərinə böyük məsuliyyət və ciddi vəzifə qoymuşdur. Lakin yazıçının mənəvi təkamülü, bir*

şəxsiyyət kimi təşəkkülü, sənətkar kimi inkişafı, bu yolda axtarışları, mütəfəkkir materialist filosof və yazıçı kimi tanınması heç də asan olmamışdır. Bu çətin proses romanda dramatik məqamların yaranmasını bədii cəhətdən şərtləndirmişdir” [2, c.2, s. 154].

Romanda M.F.Axundzadənin Fridrix Bodenştetlə görüşməsi olduqca maraqlı epizodlardandır. Onları qarşılaşdırmaqla yazıçı Mirzə Fətəli ilə Mirzə Şəfinin tanışlığını, həm də Mirzə Şəfinin şeirlərinin Avropadakı taleyini açır. Fridrix Bodenştetlə M.F.Axundzadə həddindən artıq səmimidirlər. Bir-birlərinə adları ilə müraciət edirlər. Axundzadə Mirzə Şəfini qoruyur, Bodenşteti məzəmmət edir. Mirzə Şəfinin şeirlərinin öz adına çap etdirməsi oğurluqdur. “*Axı, ay Fridrix insafın olsun, Mirzə Şəfi özü oxumuşdu mənə bu şeirini*” [62, s. 78]. Əlbəttə, bu dialoqda faktlarla yanaşı yazıçı tənəyyülünün də əlavəsi çoxdur. Burada M.F.Axundzadənin öz müəllimini-Mirzə Şəfini yuxarı dairələrə xahiş etməklə Tiflisə öz yerinə Şərq dilləri müəllimi kimi gətirməsi də vurğulanır. Qeyd edək ki, bu fakt dövrə aid qaynaqlarda da öz əksini tapmışdır, tarixi gerçəkliyin ədəbi təzahürüdür.

Romanda M.F.Axundzadə ilə daim dostluq edən, bəy nəslinin nümayəndəsi, çar ordusunun polkovniki, şair, filosof A.Bakıxanov və onun M.F.Axundzadə ilə olan dostluğundan geniş danışılır. Bakıxanov M.F.Axundzadəyə deyir ki, sənin gələcəyin mənim bu günümüdür, mənim gələcəyim isə keçmişimdir. Bunu qısaca izah etsək Fətəli rütbələr, medallar alıb onun yerinə gələcək, o özü isə kəndlərinə qayıdacaq. Gənc dostuna məsləhətlər verməsə də, (o, məsləhət verməyi sevmir) onun qulluğu haqqında müsbət fikirdədir. Ona tərcüməçiliyi, fəaliyyəti barədə söhbətlər edir. İranla Rusiya arasında bağlanan müqavilələrdə (Gülüstan, Türkmənçay) iştirakını və müqavilələr haqqında düşüncələrini danışır. Bakıxanov və Puşkinin ailəsinin məktublaşmaları da romanda qısaca əks olunmuşdur.

Bütün problemlərə, sarsıntılara, köç və itkilərə baxmayaraq romanda M.F.Axundzadənin ailəsinə möhkəm bağlarla bağlı olduğunu görürük. Fətəli yaxşı övladdır, yaxşı həyat yoldaşı, yaxşı ata və təmkinli ailə başçısıdır. Ailəsinə qarşı daim

diqqətli olan Mirzə Fətəli sözlərini diqqətlə seçir, böyük kiçiyi daim nəzərə alır. Məsələn, o, molla olmaq istəmədiyini Axund Hacı Ələsgərə necə deyəcəyini “*neçə ay*” düşünür. Təhqir, söyüş, danlaq gözləyən Fətəli atalığının razı olduğunu, hətta sevdiyini görür. M.F.Axundzadə Axund Hacı Ələsgərin uzaqgörənliyi ilə tanış olur. Az sonra Fətəli Axundun başqa müsbət xüsusiyyətləri ilə də rastlaşır ki, bu məsələ M.F.Axundzadənin taleyini dəyişir. Axund Ələsgər Həcc ziyarətinə gedərkən oğulluğunu Gəncəyə aparır və rus dilini öyrənməyi tapşırır. “*Təzə hökumət müvəqqəti deyil, bu dildə mükəmməl danışan müsəlman gənc yox dərəcəsidir, faydalı olar bu dili bilsən*” [62, s. 75].

Ümumiyyətlə, “Fətəli fəthi” romanında hadisələr üç istiqamətdə təsvir olunur: 1. Axundzadənin başına gələn real hadisələrin təsviri, 2. Axundzadənin düşüncələrinin təsviri, 3 qrotesklərdən (yuxu, xəyal və cadugərlə söhbət və s.) istifadə zamanı aparılan təsvir.

Romanda Mirzə Fətəlinin Axund Hacı Ələsgərlə iki dəfə Tiflisə gəlmələri, Bakıxanovla görüşmələri (birinci gəlişlərində Bakıxanov Tiflisdə olmur), Bakıxanovun gənc Fətəlini Baron Rozenə təqdim etməsi konkret faktlar əsasında oxuculara təqdim olunur. Baron Rozen gənc Fətəlini işə götürür. Mürtəcim köməkçisi vəzifəsinə təyin olunan Fətəli ayda 10 manat məvacib alacaqdır. Bu iş Fətəlinin ömür boyu yol yoldaşı olmuşdur.

Yazıçı romanda təkcə Axundovla bağlı məsələlərə toxunmamış, həmçinin, dövrün ab-havasını oxucuya çatdırmışdır. Oxucunu dövrün ictimai-siyasi, mədəni və psixoloji problemləri ilə tanış etmişdir. Bu məqamda müəllifə kömək edən birinci vasitə tarixi faktlar və sənədlər olmuşdur. Ancaq hadisələr bir başa, ya da dolayısı ilə Axundzadə ilə bağlıdır. M.F.Axundzadə XIX əsr azərbaycanlısının tipikləşmiş obrazıdır. “*O, xalqın qabaqcıl ziyalisinin bioqrafiyasını xalqın öz bir əsrlik bioqrafiyası kimi qələmə aldı. M.F.Axundzadənin taleyi onun əsərində Azərbaycanın XIX əsr taleyi ilə qaynayıb qarışdı*” [149]. Professor Y.Axundlu bu haqda belə yazır: “*Romanda elə bir tarixi hadisə tapmaq olmaz ki, bu və ya digər dərəcədə böyük ədibin həyatı və taleyi ilə*

bağlanmasın. XIX əsrin əvvəlində Azərbaycanın şimalı işğal edilib Rusiya tərkibinə qatıldı, Araz çayı vahid vətəni yarıya bölən ağrı və kədər rəmzinə çevrildi. Xalqın müxtəlif təbəqələrinin taleyində, şüurunda bu bölmənin oynadığı faciəli rol, doğurduğu hiss gələcəyə doğru gedən yolun çətinlikləri M.F.Axundzadənin taleyi ilə üzvü surətdə əlaqələndirilir” [2, c.2, s. 155].

M.F.Axundzadənin daxili aləmi və düşüncələrini əks etdirən səhifələr əsərin maraqlı doğuran hissələridir. M.F.Axundzadənin tez-tez cadugərlə söhbət etməsi düşünülmüş bir ədəbi priyom kimi mif yaddaşına söykənir, yaxud dünya romançılığında magiyaya nümunə kimi qiymətləndirilə bilər. Yazıçının bu qroteskdən istifadə etməsi Axundzadə obrazının daxili aləminə və yaradıcılıq düşüncələrinə bələd olmağımıza kömək edir. Onun düşüncələri müxtəlif məsələləri anlamamız üçün olduqca önəmlidir. Məsələn, o, bəzən düşünür ki, cadugər istəsəydi Moskvanı da dağda bilərdi, ancaq buna hələlik ehtiyac yoxdur və yaxud, bəzən “*azadlığı yalnız biz qazana bilərik*” deyərkən keçmişini düşünür, uşaq vaxtı özündən böyük sirkə küplərini balaca daşla necə sındırmışdı. Axı kiçik Fətəlinin buna gücü necə çatmışdı?! İndi də kiçik insanlar böyük imperiyanı dağda bilərmə? və s.

Romanda həmçinin dağlıların rus imperiyasına qarşı mübarizəsi əks olunmuşdur. Axundov isə tərcüməçi kimi sənədləşmələri, məktublaşmaları yaxından görür, hətta bəzilərini Baron üçün özü yazırdı. Çünki o, dağlıları yaxşı tanıyır, onların adət-ənənəsini, dini inanclarını yaxşı bilirdi. Hələ əmisi Axund Ələsgərin dağlı dostlarını uşaqlıqdan tanıyırdı.

Çar Rusiyasında gedən proseslər ciddi hal almışdı, dağlılarla mübarizə ilə yanaşı öz içində başlayan üsyanlarla imperiya sarsılmaqda idi. Bu etirazlar nəticəsində bir çox tanınmış şəxsiyyətlər Qafqaza-Tiflisə sürgün edilirdi. Onlardan biri Dekabr üsyanının iştirakçısı Bestujev Marlinski idi. O, öz siyasi düşüncələrinə, siyasi fəaliyyətinə görə Tiflisə sürgün edilmiş və burada M.F.Axundzadə ilə tanış olmuşdu. O, öz şeirləri və üsyankar fikirləri ilə gənc M.F.Axundzadənin düşüncələrinə təsir etmişdir. Romanda Marlinskinin həyatı qismən açıqlanmışdır. Marlinski ömrü boyu təqiblərə məruz qalmış,

əsərləri senzura tərəfindən ciddi nəzarətdə saxlanılmışdır. O, gənc Axundzadəyə müstəqillik, mübarizlik haqqında, qətiyyətli olmaq haqqında söhbətlər etmiş, Axundzadənin fikirlərinə, yaradıcılığına və həyatına təsir göstərmişdir.

Tiflisə sürgün edilən təkəcə Bestujev Marlinski deyildi. Bir çox şairlər bu dövrdə Qafqaza sürgün olunur ki, onlarla tanış olmaq da M.F.Axundzadəyə qismət olur. Bu şairlərdən daha ikisinin adını romanda görürük. Bunlardan biri Sankt-Peterburqda 1802-ci ildə dünyaya göz açan şair Aleksandr Odoyevski, digəri isə 1814-cü ildə Moskvada dünyaya göz açan Mixail Lermantov idi. Tarixi sənədlərdə də bu iki görkəmli rus şairi ilə Axundzadənin dostluğu əks olunmuşdur. Hətta Lermantov Azərbaycan dilini Axundzadədən öyrənmişdir. Romanda qeyd olunur ki, Aleksandr Odoyevski Tiflisə çatar-çatmaz qızdırmaya tutulmuşdu. Mirzə Fətəli onun üçün həkim gətirmişdi. Romanda göstərildiyi kimi Odoyevski malyariya xəstəliyindən 37 yaşında dünyasını dəyişir [153].

Odoyevski xəstəliyi ucbatından söhbətlərə qoşulmasa da, Lermantov Axundzadə ilə çoxlu söhbət edir. M.F.Axundzadənin “Şərqi poeması”nı bəyənir və şairi cəsarətinə görə təbrik edir. *“Belə pis dövrdə, Puşkinin adının çəkilməsi belə narahatçılıq doğurduğu halda siz Nikolay ilə Puşkinin adını eyni sətirdə çəkirsiniz və s.”* fikirlər söyləyir [62, s. 136].

Odoyevski və Lermantovun fikirləri daha çox üsyankar ruhda olur, Axundzadənin ruhunu qanadlandırır. Şərqi oyatmağa çalışan M.F.Axundzadə cəhalətlə mübarizə ilə yanaşı, çara qarşı da xalqı ayıq salmağa çalışmalı olduğunu dərk edir.

Axundzadənin baş verən ictimai-siyasi hadisələrə münasibəti romanın əsasını təşkil edir. Bu hadisələrin onun təxəyyülündə doğurduğu mənzərə əsərdə öz geniş əksini tapır. Ədəbiyyatşünas T.Salamoğlu “Ən yeni Azərbaycan ədəbiyyat məsələləri” kitabında bu məsələyə toxunaraq yazır: *“Bu romanda hadisə təsviri yox, baş vermiş tarixi hadisələrin mahiyyətinə nüfuz, onu bədii təhlilin süzgəcindən keçirmək keyfiyyəti vardır. Romanda misal üçün, nə Gəncə hadisəsi verilir, nə də Cavad xanın ölümünün təfəsilatlı təsviri.*

Lakin müəllif demək olar ki, bütün çoxsaylı siyasi hadisələri öz qəhrəmanının düşüncəsindən keçirir” [30, s. 266].

Lermantov və Odeyevski haqqında geniş söhbət açılsa da, müəllif bu obrazları tip səviyyəsinə qaldırmır. Ümumiyyətlə, yazıçı M.F.Axundzadədən başqa heç bir obrazı tip səviyyəsinə qaldırmır. Romandakı obrazlar M.F.Axundzadənin düşüncələrini, dövrünün xüsusiyyətlərini açmağa xidmət edir. Bu obrazlar fikirlərini Axundzadə ilə bölüşür, M.F.Axundzadə bu fikirlər haqqında düşünür, nəticə çıxarır.

M.F.Axundzadə obrazı öz ağır təbiəti ilə seçilir. Romanda Axundzadə mümkün qədər az danışır, sözləri aydın, nitqi sərrastdır. Rus şairləri onun bədii yaradıcılığını yüksək qiymətləndirir. Hətta Baron Rozen də Fətəlini əvvəl məzəmmət etsə də, sonra tərifləyir. Lermantov “Şərqi poemasının” farsca yazıldığını biləndə heyfslənir, Azərbaycan dilinin fars dilindən daha zəngin, daha axıcı bir dil olduğunu söyləyir.

M.F.Axundzadə romanda çox nadir hallarda siyasi fikirlərini, mülahizələrini açıq şəkildə ifadə edir. Bəzən Baron Rozenə şərqililərlə münasibətdə hədə-qorxunun mənasız olduğunu desə də, Baron bildiyini edir. Biz əsərdə M.F.Axundzadənin çar Rusiyası haqqında siyasi düşüncələrini obrazın etirazlarında yox, yuxu və fikirlərində görürük. Məsələn, çarı qarşılamaq üçün Baron Rozenlə səfərə çıxan Axundzadənin yolda gördüyü yuxu obrazın bu müstəmləkəçi dövlətə qarşı əsl fikrini ortaya qoyur. Yuxusunda çarla söhbət edən Axundzadə daim cəzalar haqqında maraqsız söhbətlər eşidir. Çar Axundzadəyə ölüm cəzaları haqqında danışır. M.F.Axundzadə də çoxdan soruşmaq istəyir ki, “*Şərqliləri başa düşdük! Bəs özününkilər niyə sənə əleyhinədir?*” [62, s. 173]. Burdan o nəticə çıxır ki, çar nə şərqililərə, nə də rus xalqına qarşı ədalətli, insafli deyil. O, daim cəzalar verməklə “*ona dərs olsun, buna dərs olsun, ibrət olsun*” deməklə dövləti idarə edir. M.F.Axundzadə isə daim bu yarıtılmaz siyasətin əleyhinədir. Bu qədər cəzadansa insanları düşünməklə, üsyanların qarşısını almaq olar. Fərqli adda böyük həcmli vergilər bütün xalqın dizini qırır. Vergilər bölgələrdə daha artıq toplanılır. Bu da bəs deyilmiş kimi ordunun odununu da xalq toplamalıdır. M.F.Axundzadə heç kimə deyə bilmir ki, bu qədər vergi insanları boğaza yığıb. Yazıçı obrazın daxili

mübarizəsini ön plana çəkməklə əslində Axundov haqqındakı tədqiqatlarda səsləndirilən “*iztirabın*” qaynağını göstərmiş olur.

M.F.Axundzadə çar ordusunun tərkibində çalışan şərqsünasdır. Şərqlə bağlı canişin hər hansı bir qərar verdikdə mütləq Mirzə Fətəliyə məsləhət edir, fikirlərini öyrənirdi. O bilirdi ki, verdiyi hər hansı bir qərar şərqlilərin qəzəbinə səbəb ola bilər. Cənubi Qafqazın dini etiqadlarını, adət-ənənələrini bilən Fətəli canişinə tez-tez köməklik göstərir.

M.F.Axundzadənin Müctəhid Ağa Mir Fəttahla söhbətləri, Mir Fəttah öldükdən sonra onun haqqında düşüncələri də romanda diqqəti çəkən maraqlı situativ məqamdır. Təbrizdən Tiflisə gələn bütün Qafqaz müsəlmanlarının başçısı olan Müctəhid Ağa Mir Fəttah Fətəlini özünə dost bilir. Çar Rusiyasının getdikcə azalan diqqət və ehtiramı müctəhidi narazı salır. O, narazılıq edir və bu narazılıqlar onun faciəsinə çevrilir. Mirzə Fətəli bu faciəyə həddən artıq təəssüflənir. O, Müctəhidin maddiyyata hərisliyini pisləyir, ona görə, savadının, dünyagörüşünün ona fayda verməyəcəyini bildirir .

M.F.Axundzadənin çar Rusiyasına qarşı olan mövqeyi açıq və aydındır. O, anlayır ki, xalq əsarət altındadır, hadisələr olduqca mürəkkəbdir. Düşünən kütlə İrandan qaçaq düşüb. Məsələn, Fazil xan Şeyda. O, İranda pis dolanırdı. İran müstəqildir, lakin cəhalət ölkənin axırına çıxır. Ona görə də o şimala-çarın hakimiyyəti altında olan Tiflisə qaçır. Bu haqda M.F.Axundzadə belə düşünür: *“Qiyamlar mənasızdır, dağlıların mübarizəsi də boş şeydir, nə qədər tez sussalar (susdurulacaqlar) o qədər yaxşıdır, çünki, hamıya dinclik lazımdır. Həm də qoy millətlər yetişib bərkisinlər, inkişaf edib elmə-mədəniyyətə yiyələnsinlər”* [62, s. 208].

M.F.Axundzadə obrazının yaradıldığı bədii əsərlərin əksəriyyətində onun çar hökumətinə qarşı münasibətini görmək mümkündür. Bu bədii əsərlərdə ortaq olan məsələ Axundovun çar Rusiyası ilə barışmaması, çarın ordusunun rütbələrinin, sədaqət andının altında əzilməsidir. Ş.Mehdiyevin “Mirzə Fətəli”, Əli Kərimin “Qarlı qış axşamında”, H.Hüseynzadənin “Ürəklər birləşəndə” əsərlərində bu cür epizodlar, bədii poetik parçalar görmək mümkündür. Ancaq *“Fətəli fəthi” çarizmin mədəniyyət yaymaq*

siyasətinin üstündən örtüyü götürür, bu siyasətin arxasında müstəmləkə xalqları üçün dəhşətli bir hörümçək torunun qurulduğunu açıb göstərirdi. Çarizmin maarif və mədəniyyət siyasəti əslində cəmiyyətin bütün qüvvələrinin dövlətin inhisarına, onun əleyhinə çevrilməsinə xidmət edirdi” [149].

M.F.Axundzadə səfərlərindən öncə canişinlikdən icazə alırdı, yazılan ərizələrdə mütəfəkkirin məqsədi açıqlanır, işin önəmi anladılırdı. Canişinlik də istisnasız icazə verirdi. Əlifba islahatı aparmaq çarizmin nəyinə lazım idi? Həqiqətən o Şərqi savadlanmasını istəyirdi? Müəllif əsərdə M.F.Axundzadənin bu ali məqsədi ilə bilmədən çarizmə xidmət etdiyini göstərir. *“İmperiyada nəzərdə tutulan hər hansı bir layihə, ilk növbədə, müstəmləkə torunun möhkəmləndirilməsinə xidmət etməli idi” [149].* Əlifba layihəsi də çarizmin maraqlarına uyğun gəlirdi.

Mirzə Fətəlinin dağlar aşaraq Şeyx Şamillə görüşməsi məqamı da təxəyyülün tarixə müdaxiləsidir. Lakin hadisələr real görünür və inandırıcıdır. Şəkiyə tətillə gələn Mirzə Fətəli köhnə tanış Hacı Yusufun Şeyx Şamilə məktub apardığını görüb ona qoşulur. Bu onun Şeyx Şamillə ikinci görüşüdür. Hacı Yusuf Mirzə Fətəlini süd qardaşı kimi təqdim edir. Vaxtilə çara xidmət etdiyini, daha sonra İstanbula gedib Sultanın himayəsində yaşadığını söyləyir. Şeyx Şamil Mirzə Fətəlini sınağından sonra ona inanır. Axundzadə Şeyx Şamilin yanına getməklə döyüşməyin əbəs olduğunu söyləmək istəyir [62, s. 226].

Romanda Ç.Hüseynov bütövlükdə çar Rusiyasının müstəmləkəçilik mexanizmini açıb göstərir. Əsərdə dövrün ziddiyyətləri açılır. Şərqli Avropalaşa bilər, kostyum da geyinər, şlyapa da qoyar lakin, o, yenə də şərqlidir. Öz mənəvi dəyərlərindən kənara müəyyən hüdudlar çərçivəsində çıxıb bilər. Ç.Hüseynov roman boyu bu məsələyə diqqət ayırır. Xatırladaq ki, ədəbiyyatımızda Şərqlə Qərbin müqayisəsinin verildiyi çoxsaylı nümunələr sırasında M.S.Ordubadinin “İki çocuğun avropaya səyahəti” romanındakı situasiyanın hardasa bənzərini “Fətəli fəthi” romanında da görə bilərik. M.S.Ordubadinin *“İki çocuğun Avropa səyahəti” əsəri 94 günlük Avropa səyahətini canlandıran 10 məktubdan ibarətdir” [140].* Əsərdə müəllif Avropanın fərqli sahələrini təsvir etmiş, onları Şərqlə qarşılaşdırmışdır. Avropada insanların öz dillərinə, insanlara

münasibəti, mədəni inkişafı, elm və texnikanın inkişafı Şərqlə müqayisə edilmişdir [107, s. 280].

M.F.Axundzadə xalqa qarşı çox diqqətlidir. Daim məzlum xalqın yanında olan Axundzadə xalqla hakim dairələr arasında körpü rolunu oynamışdır. Şərqdən gələn şikayətlər canişinliyə yox, məhz Mirzə Fətəliyə yazılırdı. O da bu şikayətləri canişinə çatdırırdı. Şəkidən gələn məktubda ipəkçilər düşdükləri ağır vəziyyətdən narazılıqlarını bildirir, kömək tələb edirdilər [62, s. 245]. Çarizmin yanlış siyasəti, hərc-mərclik, hakimiyyəti “*möhkəmləndirmək*” cəhdləri kəndlilərin vəziyyətini daha da pisləşdirmişdi. Vahid vergi siyasətinin olmaması xalqın bütün təbəqələrini, o cümlədən, ipəkçiləri kölə halına salmışdı. İpəkçilərdən taxıl vergisi, balıq vergisi, orduları saxlamaq üçün odun vergisi və belə adlar altında çoxlu vergilər toplanılırdı. Bu cür fərsiz siyasət isə yerli xalqın narazılığına səbəb olurdu. Buna görə də, şikayətçilər məktublar ünvanlayır, yaxud özləri şikayətə gəlirdilər. Romanda bu məsələ haqqında müəllif yazır. “...*hələ yaxşı ki, qalmağa yer var; Fətəlinin Tiflisdəki evi bəzən karvansarayaya dönür, kim gəlibsə, evində gecələyir, olar-olmazı soruşurlar, özgəsi deyil ki ...*” [62, s. 246].

Bədii əsərlərdə M.F.Axundzadənin mübarizə apardığı iki qüvvə var: birincisi xalqın cəhalətə qapılan kütlələri (mollalar, cadugərlər və başqaları) ikincisi çar müstəmləkəçiliyinə itaət və xidmət edənlər. Ancaq “Fətəli fəthi”nin ilk səhifəsindən etibarən müəllifin bu məsələyə fərqli münasibətini görürük. O, xalq və ziyalı məsələsinə fərqli prizmadan yanaşaraq bütün günahları çarizmin mənfur siyasətində və idarəçiliyində görür. Əlbəttə, xalqın içərisində savadsız, fanatizmə qurşanan kütlələr var, bu kütlələr fərqli yollarla Axundzadə ilə düşmənçilik aparırlar, lakin ““*Fətəli fəthi*” əsərində Mirzə Fətəliyə qarşı duran əsas qüvvə çar üsuli-idarəsidir” [149].

Xalqın psixologiyasına bələd olmayan rus zabidləri, canişinlik, üstəgəl çarizmin despot rejimi, plansız vergi yığımı, yerli məmurların özbaşınalığı əhalini təngə gətirib. Digər tərəfdən xanlıqlarda idarənin yerli tayfalardan olan xanların idarəçiliyinə verilməsi, xanların özbaşınalığı da xalqa ikinci bir yük olmaqdadır. Xanlıqların idarəsi üçün varislər arasında gedən toqquşmalar çar idarəsinin işinə yarası da, yerli əhali

demək olar ki, müflisləşirdi. M.F.Axundzadə bu siyasəti əvvəl anlamasa da, əsərin sonuna yaxın acı həqiqətin onu sarsıtdığını görürük. *“İlk xidmət illərində Axundzadədə hələ romantik ümidlər güclüdür, çarizmin mədəni simasına və siyasətinə inam da çoxdur. Lakin o, özü canişinlikdə öz problemlərini həll etməyə çalışdıqda müstəmləkə rejiminin amansız simasını tanıyır”* [149].

Tiflisə şikayətə gələnlərdən biri də Qarabağ xanlarının nəslindən olan Cəfər Cavanşir idi. O, öz əmisi Mehdiqulu xandan şikayətə gəlib. Başına gələnləri-babasının, atasının ölümü, əmisinin xanlığı ələ keçirməsi haqqında Fətəliyə danışır. Mirzə Fətəli əhvalatı dinlədikcə xanların rütbə üçün nə yollara əl atdıqlarını görür və təəssüflənir. Cəfər Cavanşir iddia edir ki, xanlıq onun haqqıdır. Lakin əslində ortada xanlıq da qalmayıb. Sadəcə xanlığın quru adı qalıb. Onu da az sonra Yermalov ləğv etdirəcək. Xanlığın başında duran genral mayor Mehdiqulu xan İrana qaçacaq, Cəfər Cavanşir isə erməni Mədətovun əli ilə oyuna salınıb Sibirə sürgün olunacaq.

M.F.Axundzadə anlayır ki, yerlərdə xalqı sıxan çar hökuməti nümayəndələri ilə yanaşı yerli *“xanlar”*, *“bəylər”* də çoxdur. Məsələn, Qarabağ xanı Mehdiqulu xan yenidən xan təyin olunmuş və *“şikayət ərizəsi”* yazaraq öz tabeliyində olanların xanlığa qarşı olduqları üçün onlara ləiqli cəza verilməsini tələb etmişdi. Bu ərizə Çar nümayəndələrinin sevincinə səbəb olur.

““Romanda irreal təsvirlər” mühüm yer tutur, yəni bəzi məsələlər əslində olmayıb, lakin ola bilərdi. Müəllif bu ola biləcək hadisələri də olmuş hadisələr kimi süjetə daxil edir və onlardan dövrü mənalandırmaq, öz qayəsini daha da bitkin nəzərə çatdırmaq məqsədi ilə faydalanır” [2, c.2, s. 153]. Belə məsələlərdən biri də Xan qızı Natəvanın və anası Bədircahan bəyimin Axundzadənin Tiflisdəki evində qalmasıdır. Axundzadə bu qonaqları ən əziz qonaq kimi qarşılayır, onların *“başına dolanır”*. Doğrudur, M.F.Axundzadə onlara kömək etmişdir. Hətta Nadir Məmmədov bu haqda yazır: *“M.F.Axundov Qarabağın son xanı Mehdiqulu xanın 1845-ci ildə vəfatından sonra onun irsi ilə əlaqədar çətin vəziyyətə düşmüş arvadına və gənc qızı Natəvana da Tiflisdə əvəzsiz kömək göstərmişdir”* [15, c.4, s. 436]. Ancaq onların Axundzadənin evində

qalması haqqında heç bir məlumat yoxdur. Bu məqamda iki mərkəzli düşünmək gərəyi vardır. Birinci budur ki, Axundzadə sıradan xalqın da, elitar-böy nəslinə mənsub olanların da pənah yeridir, insanlara hər şəkildə xidmət etməyi öz amalının diqtəsi hesab edir. İkinci bu ki, yazıçı bu qəhrəmanını idealizə etməklə yanaşı ayrı-ayrı qaynaqlarda M.F.Axundzadənin bəylərin müdafiəçisi olduğunu, bəylərin yerli idarəçilər kimi istismarçı sinfi təmsil etdiyini göstərməklə “ziddiyyətli” Axundzadəni geniş plana çıxarır.

Müəllif Natəvan obrazını öz ailəsinin taleyi ilə barışmayan, daxili çəkişmələr, hakimiyyət üçün aparılan münaqişələri anlayan, bu kimi hadisələrə nifrət bəsləyən bir obraz kimi qələmə almışdır. Natəvanı Axundzadənin evinə qonaq gətirən müəllif həm Natəvanın xüsusiyyətlərini, həm Fətəlinin bu zərif qadına qarşı mövqeyini, həm də dövrün xanlara, xan nəslindən olanlara münasibətini açır. Müəllif xanlığın kimə çatacağı haqqında oxucunu düşündürür. Bir azdan görünür ki, Natəvan Tiflisə məhz atasından qalan mülkün ona çatmasını tələb etmək üçün gəlmişdir. Ancaq canişinlik də bu haqda söz sahibi deyil. Xanlıqların taleyini bir başa çar həll edə bilər. “*Çar isə intizarla gözləyir ki, bu xan ailələrinin kökü nə zaman kəsiləcəkdir*” [62, s. 262].

Ç.Hüseynov Natəvanı Tiflisə gətirməklə M.F.Axundzadənin savadlı, alicənab, ali təbəqədən olan şairə Natəvana və onun timsalında savadlı Azərbaycan qadınına münasibətini oxucuya çatdırır. Axundzadə demək olar ki, bu qadına heyran qalır. Natəvanı Tiflisə gətirən məsələ üçün də köməyini əsirgəmir. Sanki Ç.Hüseynov Natəvan obrazı ilə Qarabağ xanlığının bir-birinə bənzədiyini deməyə çalışır. Başsız qalan Qarabağ xanlığının taleyi Natəvanın taleyi ilə birbaşa bağlıdır. Müəllif Natəvanı Şuşa qalasına, elçilərini isə Qacarın ordusuna bənzədir. Elçilər qalanın ətrafında dolansalar da, qalanı ala bilmirlər. Natəvanı almaq Qarabağ xanlığının sahibi olmaq demək idi. Buna görə də həm Natəvanın öz qohumları, həm də digər xanlıqlardan elçilər gəlirdi. M.F.Axundzadə xanlığın taleyi barəsində Natəvana kömək etməyi öz üzərinə götürür. Bu məsələ ilə bağlı baş verən hadisələrdə oxucu Axundzadənin yeni keyfiyyətləri ilə qarşılaşır. Artıq o öz işində ustalaşmış dəftərxana işçisidir. Mehdiqulu xandan çara

danışan M.F.Axundzadə onu çarın sadıq zabiti kimi qələmə verir. Məktub elə yazılır ki, məsələnin həllində müstəsna yer alır. Burada general-mayor Mehdiqulu xanın çara xidmətləri şişirdilmiş halda təqdim olunur. Müəllif Axundzadənin bu məktubuna görə öz işində püxtələşdiyini düşünür. M.F.Axundzadə peşəkarlıqla və diqqətlə yazdığı bu məktubda Xan qızının taleyində xüsusi rol oynayıır.

Bölgələrdə hakimiyyətin formal olsa da, hələ də yerli xanların əlində olması çoxlu ziddiyətlər doğururdu. Rus paqonları və medalları xanların yeganə amalına çevrilmişdi. Qarabağda hakimiyyətdə olan Cəlil Cavanşir “Anna” ordeni və genral rütbəsi ala bilmək ümidi ilə öz yerlilərini tələyə salıb bir hissəsini öldürür. Bu adamlar çara qarşı çıxan dəliqanlı cavanlar idi. Xan onları xaincəsinə qonaq edərək, tələyə salır.

M.F.Axundzadə yerli xanlarda yeni yaranan paqon, medal eşqinə təəssüflənir. Onu da unutmaz ki, romanın əvvəllərində qarşılaşdığımız gənc Fətəli də paqon, medal arzusundadır. Lakin artıq obraz kamilləşmiş, fikirləri konkretləşmişdir. Verilən heç bir paqon və ya medalın əhəmiyyətinin olmadığını, çar hökumətinin bu yolla çoxlu cəngavərləri ələ keçirdiyini anlamışdır. M.F.Axundzadə yerli hakimlərin rus məmurlarına bu cür itaətkarlığına heyifsilənir.

M.F.Axundzadə çar zabiti kimi Qafqaz canişinliyində, Tiflisdə rus zabitlərin əhatəsində olsa da, daim Azərbaycan xalqının yanında olmuş, onlara kömək etmişdir. Cəlil Cavanşirin tələyə salıb tutmaq istədiyi Əli bəy həbsdə olan dostlarını azad etmək üçün başqa bir rus zabitindən–Axundovdan kömək istəyir. Bu cür hallarla romanın əvvəlindən sonuna kimi rastlaşmaq mümkündür. M.F.Axundzadə daim öz vəzifəsindən, rütbəsindən istifadə edərək xalqın yanında olmuş, ona yol göstərmişdir. İpəkçilərin şikayətinə, Şamillə çar hökumətinin mübarizəsinə münasibəti, Natəvanın xanlığın başına keçməsi üçün etdiyi səylər, Əli bəyin qaçmasına, daha sonra dostlarının həbsdən azad edilməsinə etdiyi köməklər və s. Axundzadə obrazını qəhrəmanlaşdırır.

M.F.Axundzadə hazır cavab və kamil bir obrazdır. O, mütaliə ilə yanaşı, işi ilə əlaqdar bir çox yerlərə getmiş, çoxlu dəyərli və məşhur insanlarla qarşılaşmışdır. Bəzən əsəbiləşəndə ağzına gələni desə də, çox hallarda təmkinini pozmur. Rus Maarif Naziri

qraf Solluqub onun əsərlərini sərt tənqid etsə də, Axundzadə dinləyir və nəticə çıxarır. Doğru yolda olduğunu, ancaq mümkün qədər deyilənləri də nəzərə almalı olduğunu anlayır.

M.F.Axundzadə Azərbaycan-Şərqi mifologiyasına dərinlən bələddir. Romanda onun dilindən bir çox toponimlərin, hidronimlərin izahını görmək mümkündür. Maraqlıdır ki, onun izahlarının arxasında mütləq bir mifoloji mətn dayanır. Məsələn “Gürcüstan” sözünü Axundzadə bu cür izah edir. “*“Gürcü” adı Pompey dövründən işlədilir, deyilənə görə, bu sözün mənası guya torpaq becərəndir, başqa rəvayətlərə görə bu söz Kür çayından əmələ gəlmişdir, Kür, Kürgü, Kürgə, Kürgistan*” [62, s. 277]. Daha sonra M.F.Axundzadə farsların “Kuqi-Nuh” adlandırdıqları Ağrı dağının adından danışır. “*Guya Nuhun gəmisini qırx gün üzdükdən sonra ilk gördüyü yer Qafqaz sıra dağları oldu, lakin o burada dayanmayıb, Ağrı dağının üzərinə gəlib çıxdı*” [62, s. 278].

Ç.Hüseynova görə Axundzadənin mifoloji mətnlərlə tanışlığı uşaq vaxtına təsadüf edir. Atasını Məmməd Tağı, atası Axund Ələsgər ona nağıllar danışır, müxtəlif yerlərlə bağlı rəvayətlər söyləyərmiş. İlanlı dağ toponimi ilə bağlı romanda verilən əfsanəni ona atası Məmməd Tağı danışmışdır. Bu mifoloji mətn tipik Azərbaycan mifologiyasının bir nümunəsidir. Belə ki, burada dönmə hadisəsinə (insanın quşa, insanın daşa, ilanının insana, insanın ilana və s.) rast gəlinir.

M.F.Axundzadənin çar imperiyasına qarşı fikirləri də ziddiyətlidir. O, çar əleyhinə olan üsyanları lazımsız və mənasız sayır. Bu cür üsyanları vəhşilik adlandırır. Lakin zaman keçdikcə Axundzadə mübarizənin, etirazların vacibliyini anlayır. M.F.Axundzadənin ilkin etirazlara münasibətini Vorontsovla dialoqunda görürük. “*Bəli, mənasızdır! Bəli, gerilikdir! Kiçik və cılız xanlıqların çəkişmələrinə, mənəb və torpaq davalarına, vəhşiliyə, quldurluğa, tüfeyli həyat tərzinə-bütün bunlara əlbəttə son qoyulmalıdır*” [68, s. 281]. Daha sonra Fətəli fikrində yanıldığını anlayır. “*Necə desin ki, onunla qəti razılaşa bilməyəcək? Mübarizə lazımdır, axı tapdalanan ləyaqətini necə qoruyasan?! Zülmələrə necə tab gətirmək olar? Yalvar-yaxarla iş keçərmisən? xahişləri eşidən varmı?*” [62, s. 292].

Ç.Hüseynov M.F.Axundzadənin ədəbi görüşlərinə də əsərdə yer vermişdir. Məsələn, Vorontsov Axundzadəyə “*sizin xalq avropalaşmalıdır, bunun üçün tamaşa əsəri yazın*” deyəndə M.F.Axundzadə düşünür: “*Neçə əsrdir şeir yazırıq amma xalq yenə də savadsızdır, geridə qalmışdır. Artıq dram əsərləri yazmağın vaxtı çatıb*” [62, s. 294]

Romanda M.F.Axundzadənin əsərləri yazarkən həyat təcrübələrinə, eşitdiklərinə və gördüklərinə yer verdiyini görürük. Gənc dramaturq ilk komediyasını yazır və oxuması üçün çar Rusiyasının maarif naziri yazıçı, dramaturq A.V.Solloquba təqdim edir. Solloqubun əsərə münasibəti M.F.Axundzadənin gözlədiyi kimi olmur. Solloqub M.F.Axundzadədən əsərin sonunda edam səhnəsini dəyişməyi tələb edir. Axundzadə ilk əvvəl razılaşmır, ancaq daha sonra dostu Xasay Xan Usmiyev və Mirzə Şəfinin də təkidləri ilə əsərin sonunu edamla yox, xanın dəniz səfərinə çıxıb qayıtmaması və “*Teymurun*” azad olması ilə bitir [62, s. 303].

Ç.Hüseynovun “Fətəli fəthi” romanı M.F.Axundzadə haqqında yazılan ən geniş və dolğun əsərdir. Müəllif sənədlərdən və təxəyyülündən istifadə edərək Axundzadənin canlı və real cizgilərlə müşayiət olunan obrazını yaradıb. Əsər Axundzadə haqqında ən yaxşı süjetli sənədli bioqrafiya da hesab oluna bilər. Roman Axundzadəni və onun yaşadığı yüzilliyi müvəffəqiyyətlə əks etdirir.

Romanı araşdıran tədqiqatçılar əsəri yüksək qiymətləndirmiş, burada Axundzadə və XIX əsr Azərbaycan həyatının təfəsilatı ilə verilməsini xüsusilə diqqətəlayiq hesab etmişlər. Əsər dünya roman praktikasına uyğunlaşan, dünya təcrübəsinə əsaslanan ilk Azərbaycan romanlarından biri hesab olunur. Romanın mənfi cəhətləri də var, məsələn, Y.Axundluya görə Axundzadənin dövrünü, həyatını bilməyən oxucu romanı anlaya bilməz, ya da romanda bir hadisədən digər hadisəyə sıçrama izahsız mətləbə keçmək və s. Amma bunlarla yanaşı roman Azərbaycan tarixi romanının parlaq nümunələri sırasındadır.

Roman əvvəlcə rus dilində çap olunmuşdur. “Фатальный Фатали” əsəri təkcə dil baxımından fərqlənir. Burada müəllifin müəyyən siyasi məsələlərdə yumuşaq ifadələr

işlətdiyi, hadisələri daha çox bədiiləşdirdiyi görünür. Əsərin çap edildiyi dövrü nəzərə alan müəllif bu məsələlərdə yumuşalmaları məqsədli şəkildə aparmışdır. Fətəli obrazının təxəyyülündə az dəyişiklik olsa da, hadisələr məqsəduyğun şəkildə işlənmiş, müəllifin ümumiləşdirmələri daha qabarıq hiss olunmuşdur. Digər tərəfdən müəllif Azərbaycan dilində çap etdirdiyi variant üzərində yenidən işləmiş, tarixiliyi daha qabarıq şəkildə vermişdir. Azərbaycan dilində tarixiliklə yanaşı sənədlərin sıxlığı da olduqca çoxdur.

İki variant arasındakı fərqlərdən biri də Fətəli obrazının məsələlərə münasibətində hiss olunur. Azərbaycan dilində yazılan “Fətəli fəthi” əsərində obraz məsələlərə daha sərt reaksiya verir, azadlığın qaçınılmazlığını anlayır və təbliğ edir. Ancaq rus dilində olan variantda bu kimi məsələlər nisbətən daha çox sətiraltı ifadələr və ya bənzətmələr şəklində verilmişdir. Əlbəttə, Moskvada çap olunacaq əsərin taleyi yazıçının müəyyən güzəştlərinə bağlı olduğundan bu cür mövqeyi bəlkə də qəbul olunandır.

Əlisa Nicatın “Gəncəli müdrik” romanında M.F.Axundzadə obrazı yaradılmışdır. Bu roman həm Şərqdə, həm də Qərbdə olduqca məşhurlaşan M.Şəfinin həyatından, dövrün ictimai vəziyyətindən bəhs edir. Roman fərqli illərdə üç adda çap olunmuşdur. Bu üç fərqli adda təqdim olunan romanlar biri digərinin nisbətən təkmilləşdirilmiş variantlarıdır. *“Əlisa Nicatın tarixi romanı “Gəncəli müdrik” adlanır. Xatırladaq ki, romanın ilk adı “Nəğməyə dönmüş ömür” adı ilə çap olunmuşdur. Sonralar müəllif əsəri “Mirzə Şəfi” adlandırmış və romanın 1994-cü il nəşri məhz bu ad altında oxuculara təqdim olunmuşdur. Əsərin 1990-cı ildə çap olunmuş üçüncü nəşri isə “Gəncəli müdrik” adlandırılmışdır [70, s. 49]. Biz tədqiqatımızda daha dolğun olan bu iki varianta: “Mirzə Şəfi” və “Gəncəli müdrik” adları ilə çap olunanlara nəzər yetirəcəyik.*

“Mirzə Şəfi”, “Gəncəli müdrik” romanları öz mövzu və bədii xüsusiyyətləri ilə bir çox tədqiqatçıların diqqətini çəkmişdir. Yavuz Axundlu, Mirzə İbrahimov, Bəkir Nəbiyev, Elbrus Əhməd, Şahnəzər Hüseynov, Akif Hüseynov, Akif Bayramov və s. ədəbiyyatşünaslar adı çəkilən romanlar haqqında maraqlı fikirlər söyləmişdir.

Əlisa Nicata kimi bu mövzuya müraciət edən olmamışdır. Mirzə Şəfi Vazeh həyatı qaranlıq səhifələrlə dolu olan Azərbaycan ədəbiyyatının simalarından biridir. Professor Y.Axundov əsərin həsr olunduğu Mirzə Şəfi, onun həyatı haqqında olan məlumat azlığı haqqında yazır. *“Azərbaycan, bəlkə də, dünya ədəbiyyatında yaradıcılıq taleyi Mirzə Şəfi qədər qaranlıq olan ikinci qələm sahibi olmamışdır”* [2, c.2, s. 15]. Tədqiqatçı Cəmilə Hüseynova Əlisa Nicatın çox maraqlı və qaranlıq səhifələri özündə birləşdirən bir mövzuya toxunduğu qənaətindədir. Tədqiqatçıya görə Mirzə Şəfi-Fridrix Bodenştet ətrafında gedən mübahisələr davam etməkdədir. Bu kimi məsələlər isə oxucunu bu mövzuya yönəldir. Əlisa Nicat da məhz bu xüsusiyyətlərə görə bu mövzunu seçir [70, s. 49]. Y.Axundov qeyd edir ki, Əlisa Nicatdan sonra başqa yazıçıların bu mövzuya marağı artmış Nəbi Xəzrinin *“Heykəlsiz abidə”* mənsur poeması və Mirzə Şəfiyə həsr etdiyi dramı, F.Mustafayevin *“Mən işığa gedirəm”* povesti (rus dilində) və s. əsərlər meydana çıxmışdır [2, c.2, s. 165].

Mirzə Şəfi Vazeh M.F.Axundzadənin həyatında müstəsna rola malik olmuşdur. *“Mirzə Şəfi cavan Fətəlinin ağılı, fitri zəkavət və fərsətini müşahidə edib və gözlərindən yağan anlaq və mərifət nurunu dərk edib gələcəkdə ondan böyük xidmətlər vücuda gəlməsini Mirzəyə bəsarət verir və onunla bir neçə müddət görüşüb danışandan sonra filosof M.Şəfi cavan Fətəlinin fikir və xəyalatını başqa bir səmtə çevirir. Bundan sonra cavan Fətəli ruhani olmaq fikrindən bilmərrə daşınıb Avropa mədəniyyəti ilə aşina olmaq niyyətinə düşür və dövləti xidmətlərdən birinə daxil olmağa meyil edir”* [81, s. 427]. F.Köçərlinin *“Azərbaycan ədəbiyyatı”* kitabından götürdüyümüz bu parça hər iki şəxsin bir-birlərinin həyatında önəmli yerə malik olduğunu deməyə əsas verir.

“Mirzə Şəfi” romanında M.F.Axundzadə obrazı mərkəzi planda verilməsə də, romanda həlledici məqamlarda özünü göstərir. M.Şəfi keçmiş günləri düşünərkən Fətəlini bu cür xatırlayır. *“Püstədən sonra neçəsinə dərs deyib? Axund Ələsgərin oğlu Fətəliyə, kababçı Əzizin oğlu maymaq Nürəddinə, misgər Xəlilin qızı, adı nəydi, hə, Şərafət... Hamısı unudulmuşdu. Onlar Şəfini, Şəfi də onları unutmuşdu. Bircə Fətəli yaddan çıxmırdı. Deyirlər Tiflisdə qulluqdadır. Zəkali uşaq idi. Yaman bədbəxt*

olacaqdı. Yaxşı ki, sözümə qulaq asdı. Kim bilir, bəlkə də bir vaxt böyük adam oldu. Necə olsa məni yada salar. Bəlkə də yox” [66, s. 17]. Bu parçadan anlayırıq ki, Mirzə Şəfi öz zəkali tələbəsini unutmur. Özünün yaxşı ki, ona istiqamət verdiyini düşünür, Fətəli də onun sözünü nə yaxşı ki eşidib. Digər tərəfdən M.Şəfi Axundzadənin böyük adam olacağına inanır. Ancaq görəsən ona əl tutarmı? Romanı oxuduqca bu sualın da cavabını almaq olur. Başına gələn saysız münasibətlərdən sonra daim Gəncədə yaşayan Mirzə Şəfi gənc tələbəsinin çağırışı ilə Tiflisə gedir. M.Şəfinin monoloqu Axundzadə obrazının keyfiyyətlərini açıb göstərir. *“Əlvida, Hacı Abdulla, Züleyxa, Gülpəri xala, Naci, Əbdülrəzaq, əlvida, Gəncə, əlvida... Nə əcəb dünyada Fətəli varmış... Neçə, neçə adama savad öyrətdim, neçəsinə çörək verdim. Amma heç biri əlimdən tutmadı.Yenə Hacıya rəhmət olsun əlimdən tutdu”* [66, s. 162].

Fətəli sədaqətlidir, öz müəllimini unutmur, onu öz yerinə müəllim kimi çağırır. M.Şəfi Fətəlinin bu yaxşılığını qiymətləndirir. Altı il burada yaşayan M.Şəfi daim Axundovla əlaqə saxlayır. *“1840-cı ildə M.Şəfi Gəncəni tərk edib Tiflisə köçür və həmin ilin noyabrında keçmiş tələbəsi M.F.Axundovun köməyi ilə Tiflis qəza məktəbinə Azərbaycan və fars dilləri müəllimi vəzifəsinə təyin olunur”* [85, s. 152].

Romanda gənc M.F.Axundzadənin digər müasirləri ilə münasibətinə də rast gəlmək mümkündür. A.Bakıxanov M.F.Axundzadənin müasirlərindən biri olmuş, Fətəlinin Tiflisdə işə düzəlməsində, təfəkkürünün inkişafında müstəsna rol oynamışdır, Axundzadə Bakıxanovu özünə müəllim, böyük bilir, daim onun məsləhətlərinə qulaq asardı. Bakıxanov polkovnik, Axundzadə isə podporçik idi. Ancaq onlar arasındakı söhbət olduqca səmimi idi.

-Onə nə kitabdır elə?

-Nə ola bilər?

Fətəlinin gözləri parıldadı: “Gülüstani-İrəm?”

Bakıxanov ah çəkdi:

“Gülüstani-İrəm” çıxsaydı nə dərdim.

-Bəs Nikolaydan icazə gəlmədi?

-Eh, əzizim, hələ bu xəmir çox su aparacaq” [66, s. 205].

M.F.Axundzadə hələ gəncdir, rütbə, vəzifə, medal onun üçün çox əhəmiyyətlidir. Bakıxanovun “çara qulluq etməkdən razısanmı? Sualına-əlbəttə razıyam” cavabını verir. Ç.Hüseynovun “Fətəli fəthi” romanında da Axundzadə müəyyən mənada paqon, medal həvəsindədir. Lakin az sonra o mübarizənin, barışmazlığın vacibliyini duyur [62, s. 289]. Axundzadənin bioqrafiyasına müraciət etdikdə də onun gəncliyində və yaşlandıqda düşüncələri arasındakı fərqi görmək mümkündür. Bu da olduqca normaldır [85, s. 241-245].

Əlisa Nicat bəzi hallarda M.F.Axundzadənin düşüncələrini də bizə çatdırır. O bəzən gənc aşıqdır, sevgilisini düşünür, bəzən dostları üçün narahat olan gənc zabitdir. Fətəli eyni zamanda xalq musiqisinə böyük maraq göstərir. Tiflisdə meydanın ortasında aşıqlar dəyişir. Bakıxanov onu meydandan zorla aparır. *”Gedək, əldəqayırma aşıqdırlar”*. Bakıxanov elə deyir, çünki dəyişənlər erməni aşıqlarıdır. Onlar təqlidlə məşğuldur [66, s. 207].

Bakıxanovun evinə qonaq gedən gənc Fətəli rəfdəki dəri üzvlü kitabları vərəqləyir. Əlinə David Yumun kitabı keçir və deyir: *“Gör millətlər nələr fikirləşir, biz nə fikirləşirik. Gözəllərin qaş-gözlərinin vəsfi beynimizi qurutdu”* [66, s. 207]. Bu sitatda iki məsələ diqqətimizi çəkir. Biri köhnə şeir şəklinin əruzun-qəzəlin pislənməsi, digəri Avropa fikrinə meyil. Hər iki məsələdə Axundovun fikri aydın və qətidir. Artıq yeni fikirlər və yeni ədəbi növlərlə məğul olunmalı, köhnə qəzəlçilik isə unudulmalıdır. Maraqlıdır ki, gənc Fətəli Bakıxanova Yuma cavab verəcəyini desə də, Bakıxanov ona gülür. Ancaq biz bilirik ki, Axundzadənin “Həkimi-ingilis Yuma cavab” adlı kiçik həcmli bir məqaləsi var. Burada “varlığın səbəbi”, “kainat və varlıq” və s. bu kimi məsələlər ön plandadır [7, c.2, s. 139].

M.F.Axundzadə gənc olsa da, xalq təfəkkürünə, fikrinə dərinlən bələddir. O, Bakıxanovun əksinə olaraq millətin gələcəyinə inanır. İnanır ki, Təbrizilər, Şirvanilər doğan, yetişdirən xalq qısır deyil. Yenə də doğacaq, törəyəcək [66, s. 208].

“Mirzə Şəfi” romanında M.F.Axundzadənin müasirləri ilə sıx ünsiyyətdə olduğunu görürük. Onun əlaqə saxladığı insanlar məşhur alimlər, şairlər, zabitlərdir.

Romanda M.F.Axundzadənin ədəbi görüşlərinə də yer verilmişdir. O, Mirzə Şəfinin başçılıq etdiyi ədəbi məclislərin birində söyləyir ki, “-*Mən arzu edirəm ki, əzizim Abbasqulu ağa bir az da xalqımıza yaxın gəlsin, onun dərdlərinin tərcümanı olsun. Poeziya evlərdə, alaçıqlarda, küçələrdə, meydanlarda, xalqın ürəyindədir. Fransada bir şair var ki, şöhrəti Napaleondan artıq olub, nəyə görə? Ona görə ki, nəğmələrində mən dediyim kimi milyonlarla adamın sevincini, kədərini tərənnüm edib* [66, s. 223].

Romanda M.F.Axundzadə obrazının daha bir xüsusiyyətinə rast gəlirik ki, M.F.Axundzadə obrazının yaradıldığı heç bir bədii əsər və ya Axundzadənin bioqrafiyasında bu məsələ əksini tapmayıb. Fətəli saz çalır. O, şeir, musiqi aşiqi olduğu kimi həm də saz çalmağı bacırır [66, s. 225].

“Mirzə Şəfi” romanında M.F.Axundzadənin toy mərasimi haqqında qısaca danışılır ki, bu da rastlaşdığımız maraqlı epizodlardandır. “*Fətəlinin toyu oldu, xeyli adam vardı. Şəkidən də gəlmişdilər. Ancaq çoxu Fətəlinin iş dostları idi... Fətəli isə əsl toybəyi kimi özünü aparmır, deyib gülürdü* [66, s. 229]. Bu qaynaqlardakı Fətəli yox, Əlisa Nicatın görmək istədiyi Fətəlidir, desək yanılmarıq.

Əlisa Nicat romanda M.F.Axundzadənin ailə həyatına da yer vermişdir. İrana səfər edən Fətəli bacılarını görmüş, qohumları ilə vaxt keçirə bilmişdir. İrandakı ögey bacılarının və qohumlarının halına acıyan Fətəli İranın cəhalətin girdabında olduğunu düşünür [66, s. 243]. Səfərdən qayıdan Fətəlini arvadı Tubu və qaynı Mustafa qarşılayır. Bu epizodda görürük ki, Fətəli ailəsinə qarşı mehriban və diqqətlidir. Bu yaxınlarda Tubu ikinci uşağa hamilədir. Birinci uşaqları isə ölüb. Fətəli ikinci uşağın taleyi üçün də narahatdır [66, s. 244]. Elə bu məqam obrazı dolğunlaşdırır. Çünki fərdi talelərdən doğan bəşəri talelər xalqın yaddaş kitabına yazılır.

Romanda M.F.Axundzadənin çar imperiyasına qarşı mövqeyi də birmənalı deyil. O, Çar ordusuna xidmət etsə də, bir çox məsələdə çar imperializminin mənfiliklərini görür. Axundzadənin çar hökumətinə münasibətini İrandan qayıdarkən çar imperiyası və

İran hökumətini qarşılaşdıranda görürük. *“İran rejimi fanatizm və cəhalətlə idarə olunur. Doğrudur, çarizm dil açmağa, nəfəs almağa qoymur, şirəni somurub, sonra səni zibilliyə atır, ancaq yenə yaşamaq mümkündür, nəyəsə bürünüb işıq saçmaq olar, heç olmasa ümid var”* [66, s. 243].

Mirzə Şəfinin Axundov haqqında fikirləri onun obrazının kamilliyini, yaradıcılıq qabiliyyətini oxucuya göstərir. Bu fikirlər M.F.Axundzadənin şəxsiyyət kimi ümumi səciyyəsinə müəyyənləşdirir. *“Fətəli dönməz, qətiyyətli, hər şeyi görən adamdır. Əgər o, yaxın gələcəkdə bütün Şərqi vəlvələyə salan əsərlər yazmasa, mən təəccüb eliyərəm. Bilmirəm nə yazacaq, hər halda şeir olmayacaq. Çünki, o böyüklükdə təfəkkür üçün, idrak üçün qafiyə axtarmaq gülüncüdür”* [66, s. 254].

Romanda yaradılan Axundzadə obrazı daim xalqın maariflənməsi, savadlanması, tərəqqisi üçün çalışır. “Divani-hikmət” ədəbi məclisinin yığıncaqlarında çıxışlar edir, öz mütərəqqi fikirlərini səsləndirir. Bu məclisi yüksək qiymətləndirən Axundzadə onu xalqın tərəqqisi üçün bir vasitə hesab edir. O, məclislərin birində deyir: *“Doğrudur, aparmaq çətindir, dartmaq, sürümək lazım gəlir, çünki xalq ki var, elmin, maarifin işığından daha çox qızılın, sərvətin işığına gedir* [66, s. 259]. M.F.Axundzadə Azərbaycan xalqının müdrikliyinə böyük inam bəsləyir. O, Alman xalqının mədəni inkişafının nisbətən yüksək olduğunu etiraf etsə də, müəyyən ictimai-siyasi hadisələrin xalqın inkişafına təkan verdiyini düşünür [66, s. 259].

Romanda tarixi faktlardan daha çox Vazehin eşq macərələri təsvir olunduğundan bu əsər tarixi roman təsiri bağışlamır. Məhz bu xüsusiyyətinə görə bir çox tədqiqatçılar əsərin tarixi roman olmadığı qənaətindədir [4, s. 182-183]. Romanın ilk variantları Züleyxa ilə Şəfinin sevgi macərəsindən danışır. “Gəncəli müdrik” variantında isə hadisələr daha geniş təsvir olunur. M.Şəfinin fikirləri, düşüncələri də özünə yer tapır. Bu düşüncələrdən aydın görünür ki, qəhrəmanla zaman arasında da xeyli fərq var. M.Şəfi olduqca açıqfikirli bir şəxsiyyətdir. Zaman isə bu fikirlərə hazır deyil. *“Müəllif açıq hiss etdirir ki, Mirzə Şəfinin həyatı faciələrlər doludur, şairlə zaman arasında dərin ziddiyyət vardır. Lakin bu ictimai konfliktə əsərdə az yer verilmişdir”* [2, c.2, s. 166].

Y.Axundlunun da qeyd etdiyi kimi “şairlə zəmanə” arasında olan konflikt onun şəxsiyyətinin açılmasını, obrazın düşüncələrinin qavranılmasını təmin edir. Ədəbiyyatşünas C.Hüseynova məsələyə bu cür yanaşır. *“Əlisa Nicat Mirzə Şəfi ilə öz mühiti arasında ziddiyyəti canlandıra bilmişdir. Aşağı təbəqədən çıxmış Mirzə Şəfinin yoxsulların tərəfini saxlaması, əsərlərinin sosial motivlərlə zənginliyi bu ziddiyyəti dərinləşdirən amillərdəndir”* [70, s. 59].

“Nəğməyə dönmüş ömür” və ya “Gəncəli müdrik” romanları haqqında onu da qeyd etmək lazımdır ki, romanın tarixi mövzuda olması məsələsi ətrafında çoxlu müzakirələr aparılmış, bir çox ədəbiyyatşünaslar əsəri macərəçılıqla ittiham etmişdir. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində Ə.Elbrusun “Bu macərəçılıqdır” məqaləsində həmin məsələyə rast gəlinir. O, əsərin tarixilikdən uzaqlaşdığını qeyd edir. Y.Axundlu da əsərin tarixi mövzudan uzaqlaşdığını, romantik səpkidə yazıldığını qeyd edir. O, əsərdə qarşımıza çıxan tarixi şəxsiyyətin obrazının *“sentimental ruhlu bir şair, məhəbbət divanəsi”* kimi təqdim olunduğunu yazır [2, c.2, s. 167]. Romanın bu cür yazılmasının səbəbləri isə Mirzə Şəfi haqqında məlumatların azlığı ola bilərdi. Yazıçı daha sonra deyilən iradları nəzərə alaraq 1984-cü ildə “Mirzə Şəfi” romanını çap etdirir. Onun ardınca isə roman “Gəncəli müdrik” adı ilə yenidən nəşr olunur. Müəllif “Gəncəli müdrik (1990) romanına yazdığı “Müəllifdən” adlı qeyddə əsərin bioqrafik roman olduğunu qeyd edir və bioqrafik romanın tarixi romandan fərqləndiyini, daha çətin olduğunu göstərir. *“Bioqrafik romanı tarixi romanla eyniləşdirmək olmaz. Tarixi romandakı imkan və sərbəstliklərə burda meydan azdır. Bioqrafik romanın əsas meydanı qəhrəmanın daxili dünyası onun ehtiraslarının analizidir. Bunun isə təsviri çox çətin və mürəkkəbdir”* [65, s. 4].

Romanda Mirzə Şəfinin xalqın taleyinə olan münasibətini professor Y.Axundlu belə qeyd edir: *“Xalqın, bütün insanların səadəti onun həyat idealıdır”* [2, c.2, s. 168]. Lakin az əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi müəllif bu cür bir obrazı ictimai-siyasi məsələlərdən uzaq salmışdır. Ç.Hüseynov “Fətəli fəthi”ndə dövrün məsələlərini aydınlaşdırmaqla yanaşı, Bakıxanov və cadugər obrazlarının dili ilə keçmişə və gələcəyə

nəzər salır, oxucunu əsərə hazırlayır. Mirzə Fətəli obrazının bu hadisələrə münasibəti də əsərdə geniş yer tapır. C.Hüseynova da əsərdə bu çatışmazlığın olduğu qənaətindədir. *“Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal olunması dövrünün senzura imkanları çərçivəsində romanda öz əksini tapması, bunun ölkənin ictimai həyatında təsirinə müəyyən qədər yer verilməli idi. Çünki tarixi roman janrının əsas tələblərindən biri də dövrün, epoxanın ictimai-siyasi mənzərəsini yaratmaqdan ibarətdir ki, “Gəncəli müdrik” romanının birinci hissəsində bu kifayət qədər öz əksini tapmamışdır”* [70, s. 55].

Əlisa Nicatın *“Mirzə Şəfi”* romanı tarixi şəxsiyyət olan Mirzə Şəfi Vazehin həyatının müəyyən bir qismini əks etdirir. Müəllif romanda Mirzə Şəfi ilə bərabər bir çox tarixi şəxsiyyətlərin obrazını da yaratmışdır. Romanın əvvəlində Mirzə Şəfi gənc Fətəlini zəkali bir uşaq kimi xatırlayır. Daha sonra Fətəlinin dəvəti ilə Tiflisə gedir. Tiflisdə Fətəli Mirzə Şəfinin yaxın dostuna, sirdaşına çevrilir. Biz bu romanda şən, qətiyyətli, uzaqgörən və açıqsözlü bir ziyalı, mərhəmətə dostla qarşılaşırıq.

“Mirzə Şəfi” və *“Gəncəli müdrik”* romanlarında hadisələr eyni olsa da, fərqli məsələlərə də rast gəlmək mümkündür. Ona görə də əsərlərdə oxşar və fərqli məqamlara nəzər salmaq lazım gəlir. Hər iki romanda M.F.Axundzadə obrazına rast gəlinir. Əlisa Nicat *“Gəncəli müdrik”* romanının əvvəlində qeyd edir. *“Əsərin ilk adı “Nəğməyə dönmüş ömür” sonrakı daha bir natamam çapına “Mirzə Şəfi” adını qoydum. Nəhayət, belə bir qərara gəldim ki, onu Bodenştetin Mirzə Şəfini adlandırdığı kimi “Gəncəli müdrik” adlandıırım”* [65, s. 4] Burada roman daha geniş variantda olduğu üçün M.F.Axundzadə obrazının fərqli düşüncələrinə, xüsusiyyətlərinə də rast gəlmək mümkündür. Əvvəlcə onu qeyd etmək lazımdır ki, Mirzə Şəfi Axundzadəni daim xatırlayır, onu *“zəkali uşaq”* kimi qiymətləndirir. Gəncədə başına gələn müsibətlər və intiriqalar üzündən oranı tərk etmək istəyəndə birinci Fətəlidən kömək istəyir. Lakin buna o qədər də ümidi yoxdur. O, Gəncəni tərk etmək fikrinə düşəndə tələbəsi Fətəliyə məktub yazsa da, cavabın gəlməyinə inanmır. *“Məktub ona (Fətəliyə) çata, o da Allah bilir cavab yazsa, yazmaya”* [65, s. 132].

Mirzə Şəfinin məktubuna cavab gecikmir. Fətəli müəllimini Tiflisə çağırır. Onu unuduğu üçün üzr istəyir. Fətəli müəlliminin halına acıyır. *“Bir məmləkətdə ki, lotular, şarlatanlar, din pərdəsinə bürünən fırıldaqçılar ağalıq eliyələr, əlbəttə, Şəfi kimilərə yer olmayacaq”* [65, s. 160]. Mirzə Şəfi Tiflisə gəldikdən sonra Fətəli öz işlədiyini Tiflis Qəza məktəbində Şərq dilləri üzrə müəllim vəzifəsini ona təklif edir. Fətəli isə hərbi qulluğa gedir. Bundan sonra o, öz müəllimini tez-tez axtarır, onunla maraqlanır. Qeyd etdiyimiz kimi Mirzə Şəfi və gənc Fətəli güclü dostluq əlaqələri ilə bir-birilərinə bağlı idilər. Şeytanbazarda qəhvə içən *“Mirzə Şəfi bir anda doğma səs eşidir:*

-Gəncəli aşiq hələ də Züleyxanı düşünür, ha-ha-ha” [65, s. 193]

Bu zarafat Şəfini diskindirə də, Fətəli olduğunu görəndə sakitləşir. Gördüyümüz kimi onlar artıq sirdaşə dönüblər. Bir-birləri ilə zarafatlaşır, qucaqlaşır.

Mirzə Şəfi Tiflisə bir tikə çörək və rahatçılıq üçün gəlmişdi. O, vəzifə, rütbə üçün çalışmır. Onun üçün kiçik müəllim rütbəsi də bəs edirdi. Bakıxanov da polkovnik olduqdan sonra onda artıq vəzifə, rütbə həvəsi bitmiş, həccə getmək, dünyanı gəzmək, ya da atasının kəndinə qayıtmaq istəyirdi. M.F.Axundzadə obrazı hər iki obrazın əksinə olaraq paqon, orden və vəzifəni önəmli sayırdı: *“Bilirsənmi, qardaşım, dedi, -səndən nə gizlədim, ordeni lap ürəyimdən dedin. Mənə gələcək üçün çox lazımdır”* [65, s. 194].

Az sonra Şəfi tələbəsinin qulluqda başının qarışdığını və onu unuduğunu düşünür. O həm də Fətəli üçün narahatdır. Onun öz qüvvəsini necə sərf etdiyini düşünüb heyfəsilənir [65, s. 308].

Zaqafqaziya canişini Vorontsovun sarayında çar Nikolayın sifarişi ilə Quba üsyanı ilə əlaqədar *“gözə dəyən azərbaycanlıların”* xarakteristikaları hazırlanırdı [65, s. 320]. Qeyd olunurdu ki, Tiflisdə cəmi üç-dörd gözə dəyən ziyalı var. Bakıxanov, Axundov və Mirzə Şəfi [65, s. 321]. M.F.Axundzadənin xarakteristikasını hazırlayan canişinlik *“bu, tayfanın ən istedadlı və potensial nümayəndəsidir”*, yazır [65, s. 322]. Xarakteristikada onun vəzifəsi, rütbəsi, ordenləri də qeyd olunur. *“Evlidir, iki uşağı olub və hər ikisi ölüb”* [65, s. 322]. Axundovun rus, gürcü və azərbaycanlı şəxsiyyətlərlə-Bestujev Marlinski, Polonki, Bakıxanov və başqa ziyalılarla yaxşı ünsiyyətdə olduğu qeyd olunur

[65, s. 322]. Puşkinin ölümünə yazılan şeir haqqında da çara məlumat verilir. M.F.Axundzadənin şəxsi keyfiyyətləri haqqında isə belə yazılır: *“Çox səylə və bacarıqla işləməsi, müstəqil düşüncə və istedad sahibi olması uzun müddət sədaqətlə xidmət edəcəyinə ümid verir. Ateistdir, xüsusilə islam ehkamlarının qatı düşmənidir. Ümumiyyətlə və əlbəttə, çox yüksəldilməsi və gizli məsələlərdən xəbərdar olması məsləhət deyil”* [65, s. 322].

“Axundzadənin xarakteristikası” adı altında yazılan bu fikirlər Əlisa Nicatın Axundzadə şəxsiyyətinə olan münasibətinin də ifadəsi kimi maraqlıdır. Roman boyu müəllif daim Axundzadə obrazını göylərə qaldırır. Mirzə Şəfi onun müəllimi olsa da, daim Axundzadədən kömək istəyir. Yaşına, rütbəsinə baxmayaraq o məclislərdə söz sahibidir. Bəzən isə o mehriban bir dost, sirdaşə çevrilir. Ömrünün gənc çağları olsa da, Əlisa Nicat bu obrazı əsər boyu xatırlayır, bütün vəziyyətlərdə onun köməyi yada düşür. Gənc Fətəli açıqsözlüdür, onun bütün fikirləri xalqla bağlıdır. O hətta bəzən Bakıxanova da bunu məsləhət görür.

Mirzə Şəfi Tiflisdə görüb aşiq olduğu Hafizə üçün də Fətəlidən kömək istəməyi düşünür. Lakin üzü gəlmir. Hafizə Şəfini istəsə də, atası onu başqasına nişanlayıb. İndi Şəfi Axundova necə desin ki, nişanlı bir qıza onun üçün elçilik etsin [65, s. 327].

Romanın sonunda Hafizənin atası Muxtar əfəndinin ölümü ilə aşiqlər qovuşur. Mirzə Şəfinin taleyi üzünə gülür. O, bu səadətə çatmaqda ona kömək edən dostu Fətəlini xatırlayır və ürəyində ona minnətdardır.

Romanda əvvəldən sona kimi M.F.Axundzadənin insani keyfiyyətlərini ən müxtəlif situasiyalarda müşahidə edirik. Müəllif bir çox hallarda müasirləri ilə M.F.Axundzadənin fikirlərini qarşılaşdırır və üstünlüyü gənc Fətəliyə verir. Mirzə Şəfi filosof, müəllim, şair kimi təqdim olunsada, müəyyən epizodlarda Axundzadədən məsləhət alır. “Gəncəli müdrək” romanında XIX əsr həyatı geniş təfəsilatı ilə təsvir olunmuş, dövrün ziyalıların həmçinin Axundzadənin obrazına yer verilmişdir.

M.F.Axundzadə obrazının yaradıldığı romanlardan biri də yazıçı Məhərrəm Zamanın “Maxtalı” romanıdır. Roman “Maxtalı” ləqəbli Hübətənin çar Rusiyasına qarşı

mübarizəsini əks etdirir. Müəyyən müddət Tiflisdə yaşayan Hümbət öz ağılı və zəkası ilə hamının hörmətini qazanır. O, dərnlər təşkil edir, dərns keçir bir çox azərbaycanlının dünyagörüşünün artmasına, savadlanmasına kömək olur. Onun dərnyinə gələn azərbaycanlılardan biri də rus ordusunun zabiti, canişin dəftərxanasında Şərql dilləri üzrə mürtcim olan Axundzadə idi. M.F.Axundzadə Hümbətin şöhrətini eşitmiş, onun düşüncələrini öyrənmək üçün dərnyə gəlmişdir. İlk dəfə dərnyə gələn M.F.Axundzadə özünü belə təqdim edir: “ *Mən Fətəli bəyəm, Qafqaz canişinliyinin Şərql dilləri üzrə tərçüməçisi. Haqqınızda çox eşitmişəm. Demək olar ki, hər gün olmasa da, günəşırı canişinlikdə pıçapıçla haqqınızda əfsanəvi söz-söhbətlər dolaşır*” [133, s. 103].

M.F.Axundzadə daha sonra dərnyə gəlmək səbəbini söyləyir. O, elm, irfan arzusundadır. “*Mən bu millətin övladı kimi sizin dərnlərinizdə iştirak edib, zəkənizin nurundan azacıql bəhrələnmək fikrinə gəlmişəm. İcazə versəniz, mütəmadi olmasa da, arasıra müsafiriniz olaram*” [133, s. 103]. Maxtalı Fətəlinin dərnyə gəlməyini müsbət qarşılayır, ona mehribanlıqla yer göstərir.

M.F.Axundzadə bədii əsərlərin əsas personajı olsa da, olmasa da daim kilid məsələlərdə yada düşür. O, sanki Qafqazın canişinlikdəki nümayəndəsi vəzifəsindədir. Kimin işi çətinə düşərsə yada birinci Fətəli düşür.

“Mirzə Şəfi”, “Gəncəli müdrük” romanlarında M.F.Axundzadənin Mirzə Şəfinin köməyinə gəldiyini görürüksə, digər əsərlərdə onu Q.Zakirin köməkçisi, “Fətəli fəthi” romanında yerli xanların, o sıradan, Xurşidbanu Natəvan, Cəfər Cavanşir, qaçaql Əli bəyin, Xasay xanın və onlarla adsız şəxsin köməkçisi kimi görürük. Axundzadə haqqında yazılan bədii əsərlərin dəyişməyən epizodlarından biri məhz onun yardımsevər və təəsübkeş olmasıdır.

Romanda daha sonra M.F.Axundzadə ilə Maxtalının münasibətlərinin dəyişdiyini görürük. Müəllif bu haqda belə yazır: “*Daha sonralar Fətəli bəy Hümbət Maxtalı ilə yaxın dost olub, onun mühazirələrini dinləyənlərdən birinə çevrilib. O həm də bir növü Maxtaliya canişinlikdə baş verən bəzi hadisələri öncədən xəbər verməklə Maxtalının ehtiyatlı olmasını tövsiyə edərək onu dəfələrlə təhlükədən xilas etmişdir*” [133, s. 103].

Qafqazın canişini Paskeviç Maxtalıya qarşı nə qədər yumşaq idisə, (əlbəttə, öz planlarını həyata keçirmək üçün) yeni canişin Vorontsov bir o qədər qəddar idi. O hələ Qafqaza gəlməzdən əvvəl Maxtalını vaxtında aradan götürmək lazım idi, deyirdi. Voronçovun təqibləri səbəbilə Maxtalı Tiflisi tərk edirsə də, Fətəli ilə əlaqələri kəsilmir.

Vorontsovun təqibləri üzündən dostu Əbdülü və arvadı Günelbanunu itirən Maxtalı Dağıstana sığınır. Burada da aclıq Maxtalını, ailəsini və kənd camaatını məhv etmək üzrədir. Maxtalının ağına yenə də dostu Fətəli gəlir. Fətəli onu pis vəziyyətdə qoymaz. Maxtalının Tiflisdə olan mülklərindən satar qızıla çevirib ona göndərər. *“Hə, Astana, sən Tiflisə getməlisən, mən dostum Fətəliyə məktub yazacağam, sən məktubu çatdırarsan Fətəli bəyə, ona deyərsən mənim Tiflisdəki mülklərimdən bir neçəsini satdırsın. Pulun yarısını qızıl edib, mənə göndərsin”* [133, s. 186].

Romanda M.F.Axundzadə haqqında çox az məlumat var. O, cəmiyyəti bir neçə epizodda iştirak etsə də, problemlərin həllində önəmli rol oynayır

M.F.Axundzadə obrazının yaradıldığı nisbətən iri həcmli əsərlərdən biri də görkəmli yazıçı Çingiz Hüseynovun “Labüdlük” povestidir. “Fətəli fəthi” romanı üçün çapa icazə ala bilməyən müəllif əsəri ilkin variantda daha yığcam halda “Labüdlük” adı altında çap etdirmişdir. Ancaq burada müəllif müəyyən dəyişikliklər etmişdir. Əsər Axundzadənin həyatının, dövrünün və mühitinin, eyni zamanda düşüncələrinin öyrənilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətli sayıla bilər.

Ç.Hüseynov bu povestdə M.F.Axundzadə obrazının şəxsi cizgiləri ilə yanaşı, onun Şərqi üçün etdiklərini də oxucuya çatdırır. M.F.Axundzadənin dram yazması, əlifbanın sadələşməsi uğrunda, monarxiyaya qarşı mübarizəsi, dini fanatizmin Axundzadənin dili ilə ifşası əsərin əsas məsələlərindəndir. Müəllif əsər boyu bu məsələləri oxucuya çatdırmaqla yanaşı, obrazın xalqın taleyi üçün narahatlığını da daim diqqətdə saxlayır. Ümumiyyətlə, Axundzadə haqqında yazılmış bədii əsərlərdə də, onun həyatını əks etdirən elmi əsərlərdə də bu narahatçılığı görmək mümkündür. Məsələn, ədəbiyyatşünas Y.Qarayev bu haqda yazır: *“Xalqın tarixi və taleyi ilə bağlı sosial problemləri belə global miqyasda qaldıran, öz demokratik və maarifçi islahatlarını Yaxın Şərqi və Asiya*

hüdüdlərində irəli sürən, öz ədəbi və ictimai fəaliyyəti ilə həm rus çarını, həm fars şahını eyni vaxtda narahat edən mütəfəkkirin və sənətkarın Axundov tipinə ikinci nümunəni onun nə yaxın, nə də uzaq müasirləri arasında tapmaq, göstərmək çox çətinidir” [83, s. 179].

Bu əsər zəngin arxiv materialları, sənədlər, faktlar əsasında qələmə alınmış, dövrü, mühiti dolğun əks etdirmişdir. Y.Qarayevin də qeyd etdiyi kimi Ç.Hüseynovun tədqiqata cəlb etdiyi bu sənədlər mövcud axundovşünaslığı yeni ideyalarla zənginləşdirmişdir [83, s. 180]. Ancaq əsərdə yazıçının təxəyyülü də bir çox hadisələrin inkişafında önəmli yer tutur. Müəllif öz təxəyyülünü işlədərək dramatik anlar yaradır, obrazın xüsusiyyətlərini açmaq üçün çətin və ziddiyyətli psixoloji məqamlara üstünlük verir.

Əsəri tədqiqatlar əsasında yazılmış povest adlandırmaq doğru olsa da, müəyyən hadisələrin təsviri onun həm də təxəyyül məhsulu saymağa da əsas verir. Tədqiqatçıların əsəri “povest-tədqiqat”, “povest-düşüncə” adlandırmasının səbəblərindən biri məhz budur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “Fətəli fəthi” romanı haqqında da bu ifadələri işlətmək doğrudur.

Povestdə M.F.Axundzadənin həyatı ilə yanaşı XIX-XX əsr Azərbaycan həyatı-Azərbaycanın ikiyə parçalanması, çarizmin despot rejimi, dini fanatizmin Şərqi bürüməsi, ağa, bəy, xan zülmü, ziyalıların təqib olunması kimi məsələlər də özünə yer tapmışdır. Adları çəkilən bütün məsələlər bir başa M.F.Axundzadə ilə əlaqəli təsvir olunmuş, obraz bütün məsələlərin ya birbaş, ya da dolayısıyla iştirakçısına çevrilmişdir.

Faiq Mustafayevin Mirzə Şəfinin həyatını, dövrünü əks etdiyi “Mən işığa gedirəm” povesti dövrün və mühitin öyrənilməsi baxımından olduqca maraqlı əsərdir. Adı çəkilən əsər həm Mirzə Şəfi Vazehin, həm də M.F.Axundzadə obrazının təsviri baxımından maraqlıdır. Mirzə Şəfi hadisələrin mərkəzində dayanmaqla, filosof, alim, aşiq, müəllim kimi sifətləri ilə seçilir. Əsərdə Axundzadə Mirzə Şəfinin dostu, sırdaşı kimi təqdim olunmaqla bərabər, hörmətli dövlət adamı, xalqın dərdinə yanan ziyalısı kimi təqdim olunur. Ancaq Axundzadə haqqında epizodlar olduqca az verilmiş, obraz tip səviyyəsinə

qaldırılmamışdır. Onun müəyyən çətinliklərin öhdəsindən gəlməsi, müəlliminin çətin situasiyalardan asanlıqla keçməsinə səbəb olur.

Əsər həm dövrün, həm də dövrün nümayəndələrinin həyatlarının və münasibətlərinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətli sayıla bilər.

1988-ci il 28 oktyabr tarixində “Ədəbiyyat və İncəsənət” qəzetində Sadıq Şükürovun “Yox, cənab Axundzadə” sənədli hekayəsi çap olunur. Bu əsər M.F.Axundzadə haqqında yazılan hekayə janrında olan yeganə nümunələrdəndir. Əsər arxiv sənədlərindən istifadə edilərək yazılmışdır. Hekayədən müəllifin dövrü yaxşı araşdırdığını, Axundzadə obrazının müsbət keyfiyyətlərinə və dövrün əsas ictimai-siyasi sferasına bələd olduğunu görürük. Hekayədə baş verən hadisələr dövrün ziddiyyətlərini görməyimizə kömək edir. Çar imperiyasının vassalına çevrilən bütün xalq, o cümlədən, Azərbaycan xalqı despot şəkildə idarə olunur. Xalqın adicə kiçik bir istəyi o böyüklükdə imperiyanı qorxuya salır.

“Bu gün Tiflisdə yerləşən canişinlikdə xüsusi bir təşviş var və heç kim bunun səbəbini bilmir. Heç kim bunu canişindən soruşmağa da cürət etmir” [121, s. 4]. Bu kiçik fakt idarəçiliyin nə dərəcədə bərbad halda olduğunu göstərir. Canişin A.S.Baryatinski əsəb problemləri olan, qətiyyətin dinləməyi bacarmayan bir insandır. Bir azdan aydın olur ki, bu psixi problemlər ona içki düşkünü olan atasından keçib.

Baryatinski canişinliyin dəftərxana işçisi M.F.Axundzadəni yanına çağırır. Bu təşvişə səbəb olan *“ciddi problemi”* danışır. Canişinin verdiyi suallar rəhbərsiz və anlaşılmazdır. Mövzudan xəbəri olmayan Axundzadə nə deyəcəyini bilmir. *“Sizin azərbaycanlılar öz yerlərini tanımırlar?”* [121, s. 4]. Baryatinski heç bir açıqlama etmədən bu sualı verərək bir növ Azərbaycan xalqını ittiham edir. Axundov canişinə nə olduğunu deməsini xahiş edir. *“Naxçıvanın Araz qırağı kəndləri dinc durmurlar”*. Əvvəla, deyək ki, məsələ ordubadlı ziyalıların pul toplayaraq Moskvaya maarif nazirliyinə Puşkinin heykəlinin qoyulması üçün müraciət etməsidir. Hökumət Baryatinskiyə də dediyi kimi xalqın çarın düşməni müdafiə etdiyini düşünür. Canişin öz tabeliyində olan işçinin-Axundzadənin cavabı qarşısında özündən çıxır. Axundzadə

deyir: *“Zati-aliləri, yəqin müdafiə olunan şəxs, görünür, harda və nəyə görə isə onların məhəbbətini qazanıb. Nə deyim, bəlkə də yanılmışlar. Bir də ki, bu qafqazlılar hər adam üçün dinib-danışmazlar”* [121, s. 4]. Bir məqamı da xatırlayaq ki, maarifçi, pedaqoq M.T.Sidqinin Ordubad və Naxçıvan şəhərində yaşayıb fəaliyyət göstərdiyi illərdə Puşkin yaradıcılığına böyük ehtiram bəslədiyi, onunla bağlı araşdırma apardığı, çıxış etdiyi də mənbələrdə öz əksini tapmışdır. Olsun ki, hekayənin müəllifi bu məqamdan agah olduğu üçün faktı bədii planda əsərdə təsvir edir. Belə ki, ordubadlı M.T.Sidqinin məşhur əsərlərindən biri *“Puşkin”* əsəridir. *“Bu kitab müəllim-şairin 26 may 1899-cu il tarixdə Naxçıvanda “Tərbiyə” məktəbində pedaqoji kollektivin və şəhər ictimayətinin nümayəndələri qarşısında oxuduğu məruzənin mətnindən ibarətdir. Əsər Azərbaycanda Puşkinə həsr olunmuş ilk elmi mənbələrdən biri kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir”* [119, s. 14].

M.F.Axundzadə özündən neçə rütbə yuxarı olan, rus hökumətinin-çarın təyin etdiyi canişin qarşısında hansı cürətlə belə danışıq? Az sonra Baryatinski hətta onu sürgünlə də hədələyəcək, ancaq Axundzadənin nitqi sona kimi eyni qətiyyətlə davam edir. Xalqın ruhuna yaxından bələd olan M.F.Axundzadə onları müdafiə etmək üçün də əziyyət çəkmir. Xalqın ona qayğı göstərən, onu düşünən insanların yanında olduğunu deyir. Xalqın qarnı çarın verdiyi manifest və ya qərarlarla doymur. Digər tərəfdən çar incəsənətə, ədəbiyyata da düşman kəsilib. M.F.Axundzadə çarın verdiyi manifesti xalqın *“ölülərə azadlıq, dirilərə zindan”* adlandırdığını deyir. Baryatiskiyə görə Azərbaycan xalqı çarı sevmir, ona hörmət etmir. Əgər belə olmasaydı, Salyan camaatı çarın pişvazına çıxanda nə üçün ona yanı cüceli toyuq bağışladılar. Axundzadə cavab verməkdən yayınır. Azərbaycan xalqının da hörmət etməyi bacardığını deyir. Xurşidbanu Natəvanın çara və çariçaya bağışladığı hədiyyələrini Baryatiskinin yadına salır.

Hekayədə yaradılan M.F.Axundzadə obrazı kamil bir obrazdır. Ona qarşı deyilən ittihamlar, şər və böhtanlar onun qətiyyətli duruşunu pozmur. Xalqını müdafiə edən M.F.Axundzadə xalqın qədərbilən olduğunu düşünür, ancaq çar xalqa düzgün yanaşmır.

Axundzadə milli dəyərlərə, adət-ənənələrə yaxından bələddir, xalqın psixologiyası Axundzadə üçün aydındır. O, öz xalqının münəccimidir. M.F.Axundzadə sənət, söz fədaisidir. O, bu yaxınlarda gözlənilmədən ölən Puşkin üçün “Şərqi Poeması”nı qələmə almışdır.

Baryatiski M.F.Axundzadənin poemasını xatırlayanda lap özündən çıxır. Ordubadlıların məhz Axundzadənin təsiri ilə belə bir işə baş qoyduqlarını deyir. Axundzadə: “*Cənab A.S.Baryatinski, mən böyük və əzəmətli, gəncliyində dünyanı tərk edən dahi bir şairə yas saxlamışam*” [121, s.4].

Canışın Maarif nazirliyinə yazılan həmin məktubu M.F.Axundzadəyə verir ki, oxusun. Məktubda 24 nəfər müəllimin, o cümlədən, şəhər ziyalılarından bir neçə nəfərin pul topladığı yazılır. Bu pul “yaradıcılığı bütün xalqlara məxsus olan A.S.Puşkin”ə heykəl qoyulması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Məktubu oxuyan Axundzadənin bu hadisə lap ürəyincə olur. Belə ziyalıların olması, onların belə bir iş üçün cəhd etməsi, pul göndərməsi Axundzadəni ürəkləndirir.

Puşkinə heykəl qoymaq məsələsi ilk dəfə deyildi səs-küyə səbəb olmuşdu. Çar hökuməti bu işə bir neçə dəfə mane olmaqla bərabər, heykələ pul ayırmaqdan boyun qaçırırdı.

Maraqlı olan bir şey daha vardı Baryatinski üçün bu adamlar kim idi? Harda təhsil almışdılar? Şərqi cəhalət içində idi bəs? Bu adamlarda bu əqidə haradandır, heykələ pul toplayacaq qədər? Canışın Axundzadəyə bu məsələləri öyrənməyi tapşırır.

Bu insanların təşəbbüsü, əlbəttə, Puşkinə olan məhəbbətdən başqa bir şey deyildi. Onların niyəti çara qarşı çıxmaq və ya üsyan etmək, Baryatinskinin dediyi kimi “*çarın düşmənlərini tərifləmək*” də deyildi. M.F.Axundzadə bunu yaxşı bilirdi, canışın isə “*qarşısı alınmalıdır*” deyib durmuşdu.

M.F.Axundzadə öz yaxasını qurtarmaq üçün azərbaycanlı ziyalılarından bu işdən əl çəkmələrini xahiş edə bilərdi. Lakin o bunu etmir. O, bu işin önəmli olduğunu düşünür və nüfuzunu aşağı salmaq istəmir.

Sadiq Şükürovun qələmə aldığı bu sənədli hekayədə M.F.Axundzadənin fikirləri, düşüncələri əks olunmuşdur. Müəyyən faktlar ətrafında Şərqi və Qərbi mübarizəsi, Axundov və Baryatiskinin təmsalında verilmişdir. Hər sözündə iftira, təhdid olan Baryatiski və onun qarşısında qətiyyətli duran Mirzə Fətəli Axundzadə... Rus imperiyasının Şərqi olan münasibətini də bu kiçik hekayədə görmək mümkündür.

2.2. M.F.Axundzadə obrazının bədii təəcəssümü: epoxa və şəxsiyyət

Azərbaycan ədəbi-mədəni fikir tarixinin bir sıra görkəmli simaları öz dövrlərinin ictimai-siyasi proseslərinə biganə qalmamış, ya bilavasitə bu proseslərin iştirakçısı olmuş, yaxud da bu prosesləri yaradıcılıqlarında işıqlandırmışdır. Bu şəxsiyyətlər xalqın rifahı, haqq-ədalətin bərpası üçün çalışmış, bu yolda hətta ölümlə üzləşmişlər. M.F.Axundzadə də bu mənada əlamətdar bir ömür və fəaliyyət yolu keçmişdir. Hətta “*Mirzə Fətəli Yaxın Şərqi təməriyyəlik hərəkatının ilk nümayəndəsi və ideoloqudur*” [141]. Bu səbəbdən də bu dövrdən bəhs edən çoxsaylı tarixi, sənədli bədii nümunələrdə Axundzadənin obrazı yaradılmışdır. Bu əsərlər oxucular və tənqidçilər tərəfindən də maraqla qarşılanmış, ən əsası isə bu əsərlərə zaman öz böyük qiymətini vermişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Axundzadəyə olan bu maraq təsadüfi deyildir. Çünki XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının müasirləşərək yeni bir istiqamət alması dahi mütəfəkkir M.F.Axundzadənin adı ilə bağlıdır. O, ədəbiyyatımızda tənqidin, tənqid nəzəriyyəsinin, yeni tipli realist nəsrin, komediya və dramın, “*liberal ənənələrin, modernizmin yaradıcısı*” [109, s. 5] hesab olunur. O həm də Azərbaycan ədəbiyyatında dram janrının əsasını qoymuş, və beləliklə, Azərbaycan teatrının yaranması və inkişafında da Axundzadənin əvəzsiz rolu olmuşdur. Timuçin Əfəndiyevin qeyd etdiyi kimi “*Axundzadənin həm bədii, həm də estetik görüşlərində yeni ədəbiyyatın prinsipləri*” müəyyənləşməyə başlamışdı [43, s. 20]. Zamanın dəyişdiyi kimi tələblərin də dəyişdiyini duyan dahi mütəfəkkir ədəbi-tənqidi məqalələrində səhnənin vacibliyi və səhnə əsərinin strukturunu da formalaşdırmış, xalqın təməriflənməsində dramaturgiyanın

və teatrın rolunu yüksək qiymətləndirmişdir. Axundzadə obrazının yaradıldığı şeir, poema, pyes, hekayə və ya romanlarda onun həyatı haqqında tarixi materiallara istinad edilmiş, əsərlərindən onun dünyaya baxışını əks etdirən məqamlar seçilərək əsərlərdə yaradıcı şəkildə istifadə edilmişdir.

M.F.Axundzadənin həyatı və mühitini öyrəndiyimiz zaman məlum olur ki, görkəmli ədib müasirləri arasında böyük nüfuza malik olmuş, elmi və bədii fikrimizin zənginləşməsində bu ziyalılarla birgə əməli işlər görmüşdür. M.F.Axundzadə hələ yaşadığı illərdən dünyanın diqqətini çəkmiş, onun haqqında dünyanın fərqli ölkələrində yazılar, məqalələr çap olunmuşdur [137], [14, s. 6].

M.F.Axundzadənin əlaqə saxladığı, yoldaşlıq etdiyi ziyalılardan Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Şəfi Vazeh, Xasay xan Usmiyev, Bestujev Marlinski, Qriqor Orbeli, Mirzə Yusif xan, Şeyx Möhsün xan, Həsən bəy Zərdabi, Mirzə Məhəmməd Cəfər, Rzaqulu xan, Şeyxülislam Molla Əhməd, Cəlaləddin Mirzə, Akademik Dorn, Qasım bəy Zakir, Baron Rozen, Lermantov və s. adlarını çəkmək olar ki, Axundzadə obrazının yaradıldığı əsərlərdə bu şəxsiyyətlərlə olan əlaqələrdən, məktublaşma və yazışmalardan geniş istifadə olunur. Məsələn, Axundzadə obrazının yaradıldığı “Brüsseldən məktublar” (Həsən Həsənov) pyesi demək olar ki, Mirzə Fətəli və oğlu Rəşidin məktubları əsasında ərsəyə gəlmişdir. Tədqiqatçı Aydın Dadaşov haqlı olaraq bu əsəri “*sənədli-publisistik pyes*” adlandırır [37, s. 146]. Axundzadə həmçinin dövrün siyasi proseslərində də mütərəqqi rol oynamış, Tiflis Qəza Məktəbində müəllim, Tiflis dəftərxanasında Şərq dilləri üzrə mütərcim vəzifələrində çalışmış, polkovnik rütbəsinədək yüksəlmişdir.

M.F.Axundzadənin ailə həyatı çox çətin keçmiş, onun bu ızdırablarla dolu günləri, atası və ögey bacılarından uşaqları ayrılması, ardınca anasını itirməsi, anasının əmisi Axund Ələsgərin himayəsində yaşaması, daha sonra Axund Ələsgərin qızı Tubu xanımla evlənməsi və bu izdivacdan 13 övladı dünyaya gəlməsi, onlardan 3-ü sağ qalsa da daha sonra böyük qızı da övladını yetim qoyaraq dünyadan köçməsi, yeganə oğlu Rəşidi oxumaq üçün Brüsselə göndərməsi, Rəşid geri dönmədən Axundzadə dünyasını dəyişməsi Axundzadə şəxsiyyəti ilə bağlı yazılan bədii əsərlərdə özünə yer tapır.

M.F.Axundzadə irsinin tədqiqi, təbliği isitqamətində də çoxsaylı işlər görülmüş, görkəmli ədibin xatirəsinin əbədiləşdirilməsi məqsədi ilə 1911-ci ildə dahi mütəfəkkirin 100, 1962-ci ildə 150, 2012-ci ildə 200 illik yubileyləri qeyd olunmuşdur. Axundzadə haqqında yüzlərlə elmi əsərlər, monoqrafiyalar yazılmış, əsərləri bu günə qədər müxtəlif illərdə tamaşaya qoyulmuş, həyatı haqqında filmlər çəkilmişdi.

Ədəbiyyatımızda M.F.Axundzadə obrazının yaradıldığı onlarla bədii əsərə rast gəlmək mümkündür. Bu əsərlərin əksəriyyətində ortaq və fərqli yanaşmalar olduqca çoxdur. Obrazın təcəssümü sənətkarın yanaşma tərzindən, peşəkarlıq səviyyəsindən asılı olaraq dəyişir. Biz burada Axundzadə obrazının başqa-başqa əsərlərdə oxşar və fərqli cəhətlərinə, obrazın bədii təcəssümünə, tarixilik prinsipinin qorunması səviyyəsinə nəzər salacağıq.

M.F.Axundzadə obrazını bədii ədəbiyyata gətirən ilk sənətkarlardan biri onun dostu, dövrün məşhur şairi Q.Zakir olmuşdur. Q.Zakir “Xəbər alsan bu viləlin əhvalın”, “Gözüm yolda qaldı, könül intizar”, “Tiranəsərlikdə çərxi-kəçrəftar”, “Nə xabi-qəflətdi, divanə könül” şeirlərini məktub formasında yazmış, dövrdən, məmurlardan və taleyindən şikayətlərini, oğlu və qardaşı oğlu üçün də xahişlərini Axundzadəyə bildirmişdir. Şeirlərdə həmçinin Axundzadə haqqında da müəyyən məsələlərə yer verilmiş, M.F.Axundzadənin xarakteri real müstəvidə əks olunmuşdur.

Böyüklik əmirə xoş səadətdir.

Lakin rəvis əddir, ədalətdir,

Yıxılana, qaidədir, adətdir,

Dayaq olan kəsə haqq olar dayaq [132, s. 41].

Burada M.F.Axundzadənin yardımsevərliyi, yıxılana əl uzatması, kasıba kömək etməsi müsbət məziyyət kimi diqqəti cəlb edir. Demək olar ki, bu xüsusiyyət bütün bədii əsərlərdə Axundzadə obrazlarının ortaq xüsusiyyətidir. O, bəzən öz malını kasıblara verən mərhəmətli ev sahibi, bəzən də yeri gələndə xalqın kasıb kütlələrini hətta rus generallarına qarşı müdafiə edən polkovnik kimi qarşımıza çıxır. Bəzən hətta bu xasiyyətinə görə tənqid və təqiblərə də məruz qalmışdır. Tarixdəki M.F.Axundzadənin

əsərdəki Axundzadəyə təsiri faktı kimi dəyərləndirilən məqam obrazın xalq yaddaşından gələn qəhrəmanlıq stixiyasını müəyyənləşdirir. Bir sıra bədii nümunələrdə Axundzadənin tək-cə hakim dairələrin yox, avam kütlələrin də tənqid hədəfinə çevrildiyini görürük. Bədii əsərlərdə, əsasən şer və poemalarda Axundzadəyə qarşı olan pis münasibət öz əksini tapır. Bu pis münasibətin səbəbi M.F.Axundzadənin dini dünyagörüşü və yenilikçi fikirləri ilə bağlı olduğu qeyd olunur. Məsələn, Molla Abbas Axundzadənin M.F.Axundzadəyə həsr etdiyi şerində obraz bədii lövhələrlə, obrazın yaşadığı dövrün abu-havasına uyğun şəkildə təsvir edilir.

*Əhli-islami görür, çünki o çox pəjmürdə,
Gahi tənə eləyir arvada, gahi mərdə,
İstəyir çarə qıla sağalmaz dərdə,
Günün axşam eləmiş, heyf ki, çox pis yerdə,
Gündə bir söz eşidir əhli-riyadən Mirzə. [48, s. 243].*

Sovet dövründə M.F.Axundzadə haqqında yazılan şer və poemalarda əsasən Axundzadənin üç xüsusiyyəti qabardılır: çarizmə, dini xurafatlara, Şərqi geriliyinə qarşı mübarizəsi. Bu üç məsələ sovet dönəmində M.F.Axundzadə haqqında yazılan bədii əsərlərin hamısının ortaq mövzularındandır. Bir məqamı da qeyd edək ki, bu yanaşma “fəhlə-kəndli” hökumətinin, sosialist ideologiyasının şərqi-türk xalqlarına yanaşmasının təzahürü idi və tək-cə bədii nümunələrdə yox, Axundzadə haqqındakı elmi tədqiqatlarda da bu yanaşmanın təsirlərini, izlərini görmək olar. Sovet dönəmində bu məsələlər aktiv şəkildə ədəbiyyatda görünməkdədir. O cümlədən M.F.Axundzadə haqqında yazılan əsərlərdə bu siyasi motivlər olduqca çoxdur. Məsələn, Ə.Kərimin “Qanlı qış axşamında” şerindəki “*Çarla şahda nə fərq var. Adlar başqa-başqadır*”, “*Şərqi dərdi ağırdır*” [80, c.1, s. 98] ifadələri N.Xəzrinin “*O, Qafqazın ürəyində qüssə gördü, kədər gördü*” [20, s. 2] ifadəsi, B.Vahabzadənin “*Cəhalət yuxusundan Şərqi oyatmış oldu*” [126, s. 2] ifadəsi, M.Dilbazinin “*Fikirləri, qaranlıq Şərqi ellərini gəzmiş, dolaşmış*” [38, c.1, s. 246] məlum yanaşmanın poetik təcəssümüdür. Yaxud poemalarda H.Hüseynzadənin “*mollanın yanındakı, ağır səhnələr düşür*”, “*...baxır cütbaşlı qartal ağzını ayıraraq*” [71, s. 174]

ifadəsi, S.Rüstəmin “*Qatı qara buludların içindən, günəş kimi göründü*” [114, c.2, s. 111] ifadələri ya bir başa, ya da dolayısı ilə M.F.Axundzadənin şəxsiyyətini açmaqla bərabər, sovet ideologiyasının bəzi cəhətlərini özündə daşıyır. Ancaq həm adları çəkilən şeir və poemalarda, həm də adları çəkilməyən bu növdəki bədii əsərlərdə M.F.Axundzadə şəxsiyyətinin müxtəlif cəhətləri-uzaqgörənliyi, təmkinli olması, zəhmətsevərliyi, humanistliyi, dürüstlüyü, əlaçlılığı, bədii yaradıcılığı, səhnəmizin yaranmasında rolu və s məsələlər də geniş təsvir olunmuşdur.

M.F.Axundzadə haqqında sovet dövründə yazılan digər janrdan olan əsərlərdə də hər iki məsələ öz əksini geniş şəkildə tapmışdır. Şəfaət Mehdiyevin “Mirzə Fətəli” pyesində evlərinə gələn dilənçini Mirzə Fətəli geri qaytarmır, eyvandan asılan xalçanı Tubu xanımdan gizlin ona verir [90, s. 35]. 1988-ci ildə Sadiq Şükürovun “Yox, Cənab Axundzadə” hekayəsində isə M.F.Axundzadə obrazı daha qətiyyətlə həmin kasıb kütlələrin müdafisinə qalxan bir obrazdır. O, general Baryatiskinin “*Azərbaycanlılar ən çox kimə hörmət bəsləyirlər, çara, yoxsa...?*” sualına xalqın düşüncəsini, mədəni səviyyəsini əks etdirən belə bir cavab verir: “*Xeyrixah, humanist xalqın dərdinə qalan adamlara, hətta şair və musiqçilərə də məhəbbət bəsləyirlər*” [121, s. 4-5]. Axundov deyir ki, əgər çar xalqa qayğı göstərsə ona da məhəbbət bəsləyər. Lakin çarın manifesti (*Ölülərə azadlıq, dirilərə zindan*) bir o qədər humanist səslənmir [121, s. 4-5]. Axundzadənin burada olduqca qətiyyətli və cəsur olduğunu görürük. O, qorxmadan yüksək rütbəli çar zabitini, hətta çarın özünü və ideologiyasını tənqid edir. Tarixi sənədlərin əksəriyyətində onun daha ehtiyatlı, edə bildiyini edən, edə bilmədiyini sabaha saxlayan bir şəxs olduğu görünür. Burada sənədlər əsasında qələmə alınan Ç.Hüseynovun “Fətəli Fətəli” əsərinin adını çəkmək olar ki, bu əsər müəllifinin Axundzadəni daha yaxşı araşdırdığı və real cizgilərlə oxucuya təqdim etdiyi aşkardır.

Əvvəla, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ədəbiyyatının bütün dövrlərində söz adamları şəxsiyyət amili üzərində daim düşünmüş, tarixi şəxsiyyəti real cizgiləri ilə canlandırmağa çalışmışdır. Sovet dönəmində və müstəqillikdən sonra bu iş daha geniş vüsət alır. Ancaq tarixi şəxsiyyətin canlandırılması üçün roman janrı müəllifə daha geniş

imkanlar yaradır. Tarixi roman janrında konkret tarixi şəxsiyyətlər iştirak edir. Bu şəxsiyyətlərin təsviri real həyati faktlara və sənədlərə söykənir. Tarixi romanlardakı bu şəxsiyyətlər tipik və fərdi cəhətlərinin vəhdəti ilə kamil bir obraza çevrilir. Bu şəxsiyyətlər sayəsində tarixin qaranlıq səhifələri işıqlandırılır. Sənətkarlarımız məhz tarixi romanlarda yaratdıqları obrazları daha geniş aspektə təsvir etməyə çalışmış, burada onları mənsub olduqları xalqın tipik nümayəndəsi kimi görmüş və göstərmişdir.

Yuxarıda adı çəkilən (“Fətəli fəthi”) əsərdə obrazların düşüncə və davranışları orijinaldır. İlk öncə 1980-ci ildə rusca (Фатальный фатали) daha sonra Azərbaycanca çap olunan “Fətəli fəthi” əsərində M.F.Axundzadənin mənavi keyfiyyətlərinin necə əks etdirilməsinə fikir verək. Əsər demək olar ki, sənədlərə əsaslanır, lakin yazıçı öz təxəyyül gücündən istifadə edərək tarixi həqiqətləri təhrif etmədən bədii müstəviyə daşıyır. Mirzə Fətəli obrazı romanın əvvəlində hələ cavan, təcrübəsiz, deyilənlə razılaşan, mülayim bir obrazdır, ancaq obraz oxucunun gözləri qarşısında inkişaf edir, kamilləşir. Oxucu da qətiyyənlə bu dəyişikliyə şübhə ilə yanaşmır. Obrazın başına gələnlər onu püxtələşdirir. Ancaq obraz nə qədər kamilləşsə də açıq-aşkar çara və ya rejimə qarşı çıxma bilmir. Əsərin sonunda öz taleyi barədə şikayətlənir, ömrü boyu rejimə sadıq olduğu üçün heyfəsilənir, lakin yenə də ehtiyatlı davranır. Ancaq o bəzən elə işlər görür ki, buna nəinki Qafqazda heç Rusiyada da bir çoxları cəsarət etmir. Fars dilində yazılan “Şərq poeması” qısa müddətdə rus dilində bir çox qəzetlərdə çap olunur. Romanda bir çox rus və azərbaycanlı tədqiqatçıların poemaya görə Axundzadəni təriflədiyini görürük. Bakıxanovun bu məsələyə münasibəti olduqca maraqlıdır. *“Fətəli Puşkinin ölümünə yazdığı “Şərq poemasını” Bakıxanova oxuyanda, Bakıxanov heyrləndi və ürəyindəmi ya Fətəliyəmi: “Ay səni, çoxbilmiş şəkili balası!”- dedi.*

Özün yazaydın da, dəhşətli xəbəri eşidib niyə susdun bəs? -fikirləşdi. Niyə bunu Bakıxanov yox, bir başqası yazdı? Halbuki Puşkinlə yaxından tanış idi, dəfələrlə görüşüb xeyli söhbət etmişdilər, amma Bakıxanov yox Fətəli yazdı poemanı. Hə? Mündür? Amma burası dəhşətlidir ki, Puşkinin adı yuxarılarda çəkilmir, ölümü barədə

danışanlara “Sus!” deyirlər. “Dəhşət!” acı-acı gülümsündü, sonra dərin fikirə getdi” [62, s. 104].

Ədəbiyyatşünas Y.Axundlu, Ç.Hüseynovun “Fətəli fəthi” romanı haqda belə deyir: *“Sənətkar və zaman probleminin bədii-fəlsəfi təqdimində Ç.Hüseynovun “Fətəli fəthi” romanı da əhəmiyyətli yer tutur. Bu əsərdə M.F.Axundzadənin taleyi onun yaşadığı XIX yüzilliyin ən mühüm hadisələri ilə vəhdətdə verilir, daha doğrusu, XIX əsr sənətkar-mütəfəkkir ömründən və xalq taleyindən süzülərək canlandırılır”* [2, c.2, s. 151].

M.F.Axundzadə şəxsiyyətini, mühitini, zamanını, taleyini dərinləndirən Ç.Hüseynov “Fətəli fəthi”ndə macərəçilik və əhvalatçılıqla paralel real hadisələri bədii formada oxucuya təqdim edir. O, Axundzadəni tarixi obraz kimi təqdim edir. Demək olar ki, onun həyatının və taleyinin ən mühüm məqamlarını oxucuya çatdırır. Müəllif bu yolla M.F.Axundzadə barədə geniş təsəvvür yaradır. İndiyə kimi tarixi mənbələrdən, elmi əsərlərdən tanıdığımız Axundzadə burada qarşımıza canlı və dolğun şəxsiyyət kimi çıxır. Doğrudur müəllif M.F.Axundzadəni bəzən bədiiləşdirir, lakin yenə də obrazın öz mühiti ilə mənəvi münasibətləri tarixi həqiqətləri tamamlayır. Görünür ki, romanda müəllifin əsas məqsədi heç də bədii bioqrafiya yaratmaq deyil, dövrün və şəxsiyyətin problemlərini açmaqdır. Ç.Hüseynov Axundzadənin yaşadığı dövrün sosial mənzərəsini canlandırmış, məhz bu dövrdə qəhrəmanın şəxsiyyətini və mühitini, mənəvi dünyasını diqqət mərkəzinə çəkmişdir. Ç.Hüseynovun Axundzadəyə olan münasibəti yüksək bədiiliklə ifadə olunmuşdur.

M.F.Axundzadə əsərin mərkəzi surətidir. Hadisələr ya dolayısı ilə ya da bir başa onunla bağlıdır. Ancaq Axundzadəni sırf müsbət, qüsursuz obraz da saymaq olmaz. Məsələn, romanın əvvəlində gənc Fətəli rütbə, orden, medal həvəsindədir, o düşünür ki, ona rütbə və medal verilməlidir. Təkcə özü üçün yox *“qonum, qonşu var, tanış-biliş, dost düşmən...”* var deyir [62, s. 23]. Yaxud yenə romanın əvvəlində M.F.Axundzadə çara qarşı mübarizələri boş bir iş kimi qiymətləndirir, dağlıları vəhşi adlandırır, Axundzadəyə görə bu pərakəndə qüvvələr onsuz da məhv olacaqlar. Ancaq romanı oxuduqca obraz oxucunun gözləri qarşısında kamilləşir. Bayaq rütbə, medal istəyən

Axundzadə artıq yazıb-pozmaqla məşğuldur, artıq dərk edir ki, nə olur olsun çara qarşı mübarizə aparmaq lazımdır.

Sovet dönəmi illərində ortaya çıxan konfliktsizlik nəzəriyyəsi 30-cu illərdən sonra bir çox romanın bədii estetik dəyərini heçə endirirdi. Bu nəzəriyyəyə görə *“müsbət qəhrəman hər şeyi ilə müsbət olmalı idi”*. Onun nə xarakterində, nə də görünüşündə heç bir ziddiyət olmamalıdır. Bu da həmin illərdə və sonrasında ortaya çıxan romanlarda zəiflik yaradırdı. *“Təqdim olunan obraz yalnız aydan arı, sudan duru”* görmək istəyi ona gətirib çıxarırdı ki, bəzi yazıçılar qəhrəmanın mənəvi aləminin təsvirindən imtina edirdilər” [49, s. 125-133]. Bu cür düşüncəyə misal üçün ədəbiyyatşünas Pənah Xəlilovun *“Nəsrimizin üfüqləri”* adlı əsərində *“Müsbət qəhrəmanın həyatı necə təsvir olunur”* başlığı altında verilən yazıda bu məsələyə münasibət bildirilmişdir. Tədqiqatçıya görə müsbət qəhrəman hər şeyi ilə müsbət olmalı, öz hərəkətləri və müsbət cəhətləri ilə oxucunu tərbiyyələndirməlidir [74, s. 3-20]. Bu da Xatın Güləliyevanın da yazdığı kimi obrazın mənəvi aləminin təsvirinə mane olur.

Yazıçı, tənqidçi Elçin Əfəndiyevə görə obrazı qəti olaraq tam mənfi və ya tam müsbət olaraq ayırmaq yanlışdır. O əlavə edərək yazır: *“Nəsrimizdə bədii xarakter məsələsi ilə əlaqədar məxsusi yazılmış, eləcə də ayrı-ayrı nəsr əsərlərinin təhlilinə həsr olunmuş məqalənin əksəriyyətində qəhrəmanlar süni surətdə iki yerə ayrılmış- mənfi, müsbət surətlər və onların əksər hallarda sosioloji təhlili verilməklə kifayətlənilmişdir. Bu zaman çox maraqlı və xarakterik bir anlaşılmazlıq meydana çıxmışdır: şəxsiyyət və onun ictimai mövqeyi və işi ilə bədii surət, daha doğrusu, surətin səhvlərin müəllifin səhvləri kimi və yaxud təsvir olunan şəxsiyyətin müsbət cəhətləri müəllifin bədii müvəffəqiyyəti kimi başa düşülmüşdür”* [41, s. 86].

Ancaq Ç.Hüseynov *“Fətəli fəthi”*nin bu məsələdən uzaqlaşmış əsas obrazı mənfi və müsbəti ilə oxucuya təqdim etmişdir. Bu sayədə o obrazın daxili aləmini də təsvir edə bilmişdi. Ümumilikdə Çingiz Hüseynovun *“Fətəli fəthi”* romanı Azərbaycan tarixi nəsrinin ən dəyərli bədii nümunələrindən sayılır. Axundov şəxsiyyətinə, mühitinə, yaradıcılığına yenidən qayıtmaq zərurətini yazıçı uğurlu elmi-bədii düşüncəyə

aşılmalıdır. Roman mükəmməl strukturu, dili, üslubi çaları, mövzu və ideyası ilə bitkin bədii nümunədir.

III FƏSİL

M.F.AXUNDZADƏ OBRAZI AZƏRBAYCAN DRAMATURGIYASINDA

3.1. Azərbaycan dramaturgiyasında M.F.Axundzadə obrazının bədii təəcəssümü

M.F.Axundzadənin böyük və zəngin elmi-fəlsəfi və ədəbi irsi içərisində dram əsərləri xüsusi yer tutur. Onun komediyaları hələ sağlığında böyük şöhrət qazanmışdı. Əsərləri tez bir zamanda səhnəyə qoyulmuş, rus, gürcü və Azərbaycan səhnəsində oynanılmışdır. Onun komediyaları, xüsusən *“Müsyö Jordan və Dərvişi-Məstəlişah”* komediyası *“şərq xalqlarının mədəniyyət tarixində xüsusi yer tutur”* [29, s. 1]. Ümumiyyətlə, *“XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində M.F.Axundzadə qədər müstəsna rol oynayan ikinci bir sənətkar olmamışdır”*. [77, s. 1] Demək olar ki o, *“böyük filosof dahiyənə sənətkar fəthiylə Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir mərhələ yaratdı”* [13, s. 6]. Onun komediyaları geniş tədqiq olunur. Tədqiqatçı Cəfər Cəfərov bu haqda belə yazır: *“Axundov yaradıcılığına həsr edilmiş əsərlərdə, təbii, onun dramaturgiyasına böyük yer verilmişdir”* [35, s. 20]. *“Axundzadənin dərin məzmunlu komediyalarının məğzində insan taleləri, ictimai həyatda rast olunan eybəcərliklər, məişət hadisələri əsas yer tutur”* [147].

Zaman keçdikcə komediyaya maraq artmış, M.F.Axundzadənin əsərləri dramaturqlar üçün örnək təşkil etmişdir. Əli Qəhrəmonovun qeyd etdiyi kimi *“Görkəmli ədibin dramaturgiyası Azərbaycan teatrının istiqamətini müəyyən edərək, onun xalqa yaxın bir teatr kimi inkişaf etməsinə əbədi zəmin yaratdı”* [88, s. 11]. Bəzi dramaturqlar onun əsərlərindən bəhrələnməkdən əlavə onun obrazını dram əsərlərinə gətirirlər.

Azərbaycan ədəbiyyatında M.F.Axundzadə obrazı yaradılan bədii əsərlərdən biri məşhur yazıçı, dramaturq, teatr xadimi Ə.Haqqverdiyevin qələmə aldığı *“Xəyalat”* dramıdır. Əsər Azərbaycan ədəbiyyatında Axundzadə obrazının yaradıldığı ilk dramdır.

Ə.Haqqverdiyevin 1911-ci ildə M.F.Axundzadənin yüz illik yubleyi ilə bağlı yazdığı bir pərdəli dram olduqca maraqlıdır. Burada Müəllif Axundzadənin obrazını yeni tip səviyyəsinə qaldırmışdır. Bu tip Azərbaycanda yaşayan və daim nadanlarla, cahillərlə mübarizə aparan və haqsızlıqlar əlindən cana gəlmiş tipik Azərbaycan ziyalısının obrazıdır. Prof. Kamran Əliyevə görə Haqqverdiyevin əsərlərinin əksəriyyətində bu cür tipikləşmiş obrazlara rast gəlmək olar. *“İctimai tip heç də ayrı-ayrı şəxslərin xarakterini özündə cəmləşdirmir, əksinə o, başqa-başqa dövrlərdə yaşamış, bu və ya digər ictimai təbəqələrin əsas xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirir...Ə.Haqqverdiyev də real varlığı, ictimai mühit və insanları əks etdirərkən müxtəlif üsullardan istifadə edir və eyni xarakterli, eyni xasiyyətli adamlardan bir çoxunu öyrənib, onların əsas xüsusiyyətlərini bir nəfərin simasında ümumiləşdirir, tipik şəraitin tipik surətini yaradırdı”* [97, s. 84]. “Xəyalat” dramında da Ə.Haqqverdiyev eyni yolu tutaraq tipik şəraitin, tipik surətini, yəni Axundzadə obrazını yaratmışdır.

Ə.Haqqverdiyev M.F.Axundzadəni öz yaratdığı obrazlarla-Molla İbrahimxəlil, Məstəlişah, Hacı Qara və başqaları ilə qarşılaşdırır. Obrazların qarşılaşması əsərin konfliktini təşkil edir. Yaratdığı obrazların Axundzadə ilə dialoqu obrazların xüsusiyyətlərinin açılmasına, M.F.Axundzadə obrazının müsbət keyfiyyətlərinin oxucu tərəfindən görülməsinə kömək edir, eyni zamanda M.F.Axundzadə irsinin mənimsənilməsinə də xidmət edir.

R.Hüseynov “Xəyalat” dramı haqqında maraqlı fikirlər söyləyir. O, “Xəyalat”da Hacı Qaranın, Hatəmxan ağanın, Dərviş Məstəlişahın, Molla İbrahimxəlil kimyəgərin Mirzə Fətəli ilə eyni səhnədə olduğunu qeyd edir. Digər tərəfdən Əbdürrəhim bəyin Axundzadə şəxsiyyətinə dərinlən bələd olduğunu göstərir. Dramda M.F.Axundzadənin *“bizdən qabaq da kişilər gəliblər və millət yolunda çalışıblar. Onları nə müsibətlərə düşür ediblər! Öldürüblər, oda atıblar, kitablarını mənim kitablarım kimi dolayıblar. İllər keçib, zəmanələr dolanıb o şəxslərin əkdikləri bar verib, indi onların qəbrləri ziyarətqah olubdur. Vaxt olar mənim də toxumlarım bar verər”* [52, c.1, s. 17] fikrini

R.Hüseynov Ə.Haqverdiyevin qələmindən çıxmasına baxmayaraq yüzdə-yüz Mirzə Fətəli də o cür fikirləşirdi deyə yazırdı [68, s. 15-16].

Adları çəkilən obrazlar (Hacı Qara, Hatəmxaan ağa, Dərviş Məstəlişah, Molla İbrahimxəlil kimyagər) nə qədər sərtdirsə Axundzadə obrazı bir o qədər təmkinlidir. Əsərdə M.F.Axundzadə, Rəşid (onun oğlu), kitab paylayan şəxs, Hatəmxaan ağa (mülkədar qarabağlı), Hacı Qara (sövdəgər), Dərvişi Məstəlişah (cadugəri-məşhur), Molla İbrahimxəlil (kimyagər), nökər obrazları iştirak edir. Cəfər Cəfərov əsəri yüksək dəyərləndirməklə bərabər iştirak edən obrazları bu cür qiymətləndirir: *“...bu tamaşada Axundovun özünün, oğlu Rəşidin və komediyalarındakı bir çox personajların səhnədə canlandırılması tamaşaçıların rəğbətini qazanmaqla bərabər aşkar sübut edirdi ki, Axundovun yaratdığı tiplər kitab səhifələrindən çıxaraq Azərbaycan səhnəsi vasitəsilə xalqın məişətinə daxil olmuş, onun oyanmasında, elm, maarif, mədəniyyət, azadlıq və ədalət ideyaları uğrunda mübarizəyə sövq edilməsində təsirli bir rol oynamışdı”* [35, s. 16].

Ədəbiyyatşünas Həsənəli Eyvazlı Axundzadənin öz tipləri ilə qarşılaşdırılmasının səbəbini bu cür izah edir. *“Pyesdəki obrazlar M.F.Axundzadənin öz tipləridir. Müəllif pyesdə Axundzadənin hansı dövrdə, necə çətinliklərlə üzləşərək yazıb-yaratdığını önə çəkməyə çalışmışdır.”* [40, s. 91].

Dramda hadisələr Şərqi mədəni mərkəzi sayılan Tiflisdə baş verir. M.F.Axundzadə Şərqlə Qərbin qovuşağında yerləşən bu şəhərin müsəlman məhəlləsində yaşayır. Axundzadə Tiflisin müsəlman əhalisinin, o cümlədən, bütün Şərqi savadlanması üçün əlindən gələni edir.

Ə.Haqverdiyev Hatəmxaan ağa obrazını M.F.Axundzadə ilə qarşılaşdıraraq bir konflikt yaradır. Bu iki fərqli təcəyyülə malik obrazın xüsusiyyətləri bu epizodda ortaya çıxır: *“Hatəmxaan ağa. Cəmi aləm bilir ki, sən müsəlmanlıqdan çıxıbsan. Oruc bilməzsən, namaz bilməzsən, özün də rus qaydası ilə dolanırsan. Bu sənin öz işindir, özün bilərsən və Allahına da qiyamətdə özün cavab verərsən. Bircə de görüm sair camaatdan nə istəyirsən? Sənsiz də elə camaat Allah yolunu itirib”* [52, c.1, s. 227].

Hatəmxan ağa obrazı öz dili ilə öz cahilliyini büruzə verir. Dayaz düşüncəli bu obraz millətin eyiblərini özü də bilmədən təkrarlayır. O, baş verən hadisələri anlamaq iqtidarında deyil. Ancaq onu da qeyd etmək lazımdır ki, M.F.Axundzadənin “Hekayəti Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəlişah cadukuni məşhur” komediyasında qarşılaşdığımız Hatəmxan ağa obrazı ilə bu əsərdəki Hatəmxan ağa obrazının bədii cizgilərində əsaslı fərqlər var. M.F.Axundzadənin Hatəmxan ağa obrazı savadsız olsa da daha geniş düşüncəli, daha anlayışlıdır. O, öz qardaşı oğlu Şahbaz bəyin Parisə gedib elmini artırmasına qarşı çıxmır, eyni zamanda o, Müyö Jordana da yaxşı münasibət bəsləyir. Parisdə baş verən inqilaba görə üzülən Müsyö Jordana acıyır [8, s. 46]. Lakin “Xəyalat” dramında o fərqli bir obraz kimi qarşımıza çıxır: *“Elə biri mənim özüm. Bir nəfər çör-çöp yığan kafir firəngi neçə vaxt evimdə saxlamışam. Evim-eşiyim olub murdar. Qab-qacağım hamısı səgdəm. Daha bundan artıq məndən nə istəyirsən?”* [52, c.1, s. 240].

Hatəmxan ağanın “Rus adətlərinə” mənfi münasibəti və M.F.Axundzadəni bu adətlərə uyduğu üçün ittiham etməsi də əsərdə olduqca maraq doğurur. Axundzadənin yeniliyə münasibətinin cahil kütlə tərəfindən qəbul edilmədiyini görürük. *“Yoxsa xahiş edirsən ki, bu ağsaqqal vaxtımda övrətin başından yaylığını alım, buraxım küçələrə? Və ya qolunu qoluma keçirib aparım o Müctəhid bağıdır, nə dağılmışdır, orada ona rusun çayını, qəhvəsini içirdim?”* [52, c.1, s. 227].

Hatəmxan ağa obrazı Şərqi xurafat sayıla biləcək adətlərini elə sadalayır ki, sanki o haqlıdır, lakin obrazın “qətiyyəti” sayəsində Axundzadə obrazının özünəməxsus cizgilərini görmək mümkün olur. Müəllifin yaratdığı bu obrazlar həm əsərin mahiyyətinin, həm də M.F.Axundzadənin təxəyyülünün açılmasında birbaşa rol oynayır.

Hatəmxan ağa yeniliyi qəbul etməyən köhnə feodal münasibətlər əsasında yaşayan bir mülkədar obrazıdır. Bu Mirzə Fətəli kimdir ki, onu bu cür biabr etsin. O, öz *“etik”* davranışlarını M.F.Axundzadəyə danışaraq ona dərs verir. *“Və ya bu ki, mən də qardaşım oğlu Şahbaz tək başımın tükünü uzadıb, iki yana darayım? Zəhmət çəkmə, mirzə! Zəhmət çəkmə! Mən heç vaxt ayağıma çəkmə geyib, küçələrin palçığını evimə*

gətirmərəm. Heç vaxt hənadan, rəngdən əl çəkmərəm. Yüz sənin tək Mirzə Fətəli gələ, mən bu gözəl allərimi qoyub qaşıqla xörək yemərəm. Mən dəli deyiləm dörd ağacı birbirinə calayıb adını kürsü qoyub, Məhərrəm bəyin qırğısı tək üstünə qonam. Ayıbdır, əzizim, özün, yenə deyirəm, hər nə bilirsən elə. Daha müsəlmanların əməllərinə toxunma. Bunun axırı xeyir nəticə verməz. Axırda rüsvayi-cahan olarsan” [52, c.1, s. 227].

M.Fətəlinin burada cavabı da olduqca maraqlıdır. *“Hatəmxan ağa! Mən əlimə qələm alanda rüsvayi-cahan olmağı, təkfiri, fəhşü, hətta ölümü qəbul etmişəm. Hər nə deyəcəksən de. Hamısı qəbulumdur və nə səbəbə də qəbul etmişəm, onu sən anlamazsan. Ancaq bir vaxt olar, sənin oğlun və nəvən anlar. Sən mənə söyürsən, amma sənin oğlun və nəvən mənə rəhmət oxuyacaqlar, yəqin bil” [52, c.1, s. 227].*

Əsərlərini yazarkən Mirzə Fətəlinin hər bir şeyi nəzərə aldığı, nə olur olsun yolundan dönməyəcəyini deyən müəllif vaxtı gələndə *“Hatəmxan ağanın oğlunun və nəvəsinin Axundzadəyə rəhmət oxuyacağı”* deməklə M.F.Axundzadənin böyüklüyünə inamını ehtiva edir. Mirzə Fətəli bunu duyur və gələcəyə ümidlidir. Axundzadə sakitcə Hatəmxan ağaya qulaq assa da, ürək yangısı ilə cavab verir: *“Biz sadələvh Hatəmxan ağanın simasında cəhalətə qapılan kütlənin nümayəndəsinin ümumiləşmiş prototipini görürük” [22, s. 179-177].* Digər tərəfdən onu da görürük ki, Həsənəli Eyvazlının da qeyd etdiyi kimi, bütün hallarda Axundzadə obrazı əsərdəki hadisələrin *“dramatik inkişaf mərkəzindədir” [40, s. 93]*.

M.F.Axundzadə Azərbaycan ədəbiyyatının gedişatını dəyişməyə qadir bir şəxsiyyət idi. Ədəbiyyatımızda dram janrının banisi olan görkəmli şəxsiyyət Azərbaycan teatrının da təşəkkülündə əhəmiyyətli mərhələ açdı. Bu işlər ona cəmiyyət içərisində nüfuz qazandırsa da, onun dini-fəlsəfi görüşləri böyük kütlənin xoşuna gəlmirdi. Cəhalətin hökm sürdüyü Şərq hələ bu kimi fikirlərə hazır deyildi. M.F.Axundzadə kor-koranə hər şeyə inanmağın fəlakət olduğunu deyir, *“dindarlar”* isə bunu qəbul etmirdilər. Haqverdiyev əsərdə onun və ailəsinin təqib olunduğunu, rahat buraxılmadığını göstərmək üçün Rəşidin dilindən deyir: *“Ata, yola çıxıram, camaat məni rahat qoymur.*

Şkolaya gedib gəlincə iki min pis-pis sözlər deyirlər. Deyirlər ki, Mirzə Fətəlinin oğludur, bunun atası bütün müsəlmanların kişilərini, övrətlərini həcv edib. Onun evini dağıdıb, özünü də öldürəcəyik. Bir uşaq da dalımca bir daş atdı, dəysə idi, ölmüşdüm. Yaxşı ki, dəymədi. Ata, bəlkə gəldilər bizi qırdılar?” [52, s. 226]

Rəşidin söylədiklərindən aydın görünür ki, nadan kütlələr Axundzadənin fikirlərini qəbul etmir, onun ailəsini təqib edir, təzyiqlər göstərir. M.F.Axundzadənin fikirlərini anlamayan kütlələr onun dinə qarşı olduğunu, dindən xəbərsiz olduğunu iddia edirlər. Ümumiyyətlə, *“Axundzadənin Allaha, İslama, Peyğəmbərə olan münasibətini dar düşüncəli adlandırmaq düzgün olmazdı. “Kəmalüddövlə məktubları” ilə tanış olunca aydınlaşır ki, o, islamın, onun ehkamları, peyğəmbərin həyatı haqqında kifayət qədər bilgisi var”* [145].

M.F.Axundzadə oğluna başa salır ki, narahat olmasın, onun atası düz yoldadır, elə ona görə də onları sıxışdırırlar. Çünki hər zaman belə olub. Tarixdə daim haqq yolunda olan, doğru danışan insanlar təqiblərə, böhtanlara məruz qalıblar.

M.F.Axundzadənin dram boyu cəhətlə mübarizə apardığının şahidi oluruq. Ə.Haqverdiyev ömrünü xalqın savadlanmasına, müasirləşməsinə qurban verən Axundzadənin bu müsbət cəhətini dramda qabarıq şəkildə vermişdir.

Əsərdə M.F.Axundzadə öz əsərlərinin yer aldığı kitabları pulsuz paylamağa çalışır. Kitabpaylayan şəxs isə öz işini görə bilmir, çünki heç kim Axundzadənin kitablarına yaxın durmur. *“Bəli! Deyirlər kitab oxumaq istəsək, o qədər lazımlı kitablar var ki, üstünü toz basa-basa qalıb bu şkaflarda. Oturub hər qaravəllini oxusaq, gərək adımızı dəli qoyaq. Hətta bir bəy var idi, dedi: “Mən Mirzə Fətəlini yaxşı tanıyıram, özü ilə də qədimdən aşnalığım var. Ona deyinən ki, o bir ağıllı adam sayılır, eyib deyilmi ki, belə cəfəngiyata qələmini sərif edib, özünü aləm içində rüsvay edir”* [52, c.1, s. 227]. İnsanların kitablara qarşı münasibəti, dövrün insanların maarifçiliyə münasibətini, eyni zamanda buna zəmin yaradan çar üsul idarəsi və dini zümrənin nümayəndələrinin maraqlarını ortaya qoyur. Əslində burada M.F.Axundzadəyə qarşı olan münasibət həmin dövrdə yaşayan insanların tipik davranışını özündə ehtiva edir. İnsanlar xeyirli olan,

elmlə bağlı olan hər şeyə qarşı bu cür mənfi münasibət bəsləyir, kitabların pulsuz paylanmasını dinsizliyi yaymaq üçün təbliğat hesab edirlər. *“Bu halda bir hacı üzünü camaata tutub dedi: “Camaat, qaçın bu kitablardan. Əgər bunlar mənfəətli kitablar olsaydı, camaata müftə paylamazdılar. Yəqin Mirzə Fətəli, necə ki, özü laməzhəb olub, Allahın yolundan çıxıb, elə də istəyir camaatı laməzhəb etsin”. Xülasə, bir nəfər kitablara yaxın düşmədi”* [52, c.1, s. 227].

Məsələ burasındadır ki, Ə.Haqverdiyevin yanaşması doğru olsa da, M.F.Axundzadə öz dövründə qəbul edilən şəxsiyyətdir. Millət nə qədər cahil olsa da, Axundzadəyə bu cür münasibət göstərməzdi. M.F.Axundzadənin ateist olması götürək ki, doğrudur. Onu oxuyub anlamayan xalq bunu hardan bilir. Digər tərəfdən unutmamaq olmaz ki, Axundzadə Tiflisdə yaşayan azərbaycanlılara daim kömək etmiş, onların əlindən tutmuşdur. Ə.Haqverdiyev əsəri çox bədbin ruhda yazmışdır. Obrazlar cahil və ikiüzlüdür. Heç kim, mollalar daxil Axundzadəyə yaxın durmur onu sıxışdırır. Ancaq bu cür ola bilməzdi. M.F.Axundzadə canişin dəftərxanasında işləyirdi, vəzifəsi və rütbəsi var idi. O, Qafqazın Şeyxülislamı ilə dostluq etmiş, bunu öz məktublarında da qeyd etmişdir. Bu zaman belə bir sual yaranır? Ə.Haqverdiyev nə üçün Axundzadəni bu qədər çarəsiz, heç kimə sözünü deyə bilməyən bir obraz kimi təsvir edir. 1911-ci ildə yazılan bu əsər çar imperyasının son dövrlərinə təsadüf edir. İmperiyanın dağılma ərafəsi, Rusiyada və imperyanın digər ərazilərində baş verən üsyanlar, yerli hakimiyyətlərdə özbaşınalıq və s. Ə.Haqverdiyevə bu cür dram yazmağa imkan verir. Əsəri təhlil etdikcə dövrün bu cür ziddiyyəti məhz elə imperiyanın günahıdır, fikrinin üzərində durmaq gərəyini ortaya qoyur. İmperiya insanların savadlanması üçün heç nə etmir, qəhrəmanımız M.F.Axundzadə isə bunun üçün təkə vurur. Həmin dövrdə yaşayan Haqverdiyev də bu cür hadisələrlə qarşılaşır. Ə.Haqverdiyev yazdığı dram ilə dövrü pisləyərək Axundzadə obrazını daha da parlaq bir şəxsiyyət kimi oxucuya, tamaşaçıya təqdim etməyə çalışır. Eyni zamanda buradakı Axundzadə obrazının başına gələnlər yəqin ki, müəllifin də taleyinə təsir göstərmişdir. Bir məqamı da unutmamaq olmaz ki,

zölmət və cəhalət mühitinin mübarizi olan Axundzadə-baş qəhrəman dövr nə qədər mürəkkəb təsvir olunarsa bir o qədər böyük planda, qəhrəman stixiyasında qəbul olunar.

“Mirzə Fətəli. Bəs kitablar necə oldu?”

Kitab paylayan. Sabahı günü camaat kitabların üstünə bir halətlə töküldü ki, özüm də təəccüb etdim: dedim, aya, bir gecədə bu təğyir bunlarda haradan əmələ gəldi? Sonra eşitdim ki, bir mollaın təhrikinə görə gəlib, məndən kitabları alıb aparıb odlayıblar və bir qədərini də biri bir manatdan ermənilərə satıblar. Heyf olsun sizin zəhmətiniz, səyiniz” [52, c.1, s. 227]. Necə ağır bir mənzərədir. Müəllif nə çətinliklə çapına nail olduğu kitabların yandırıldığını eşidir. Digər tərəfdən insanlar ona pislilik etmək üçün bir-birləri ilə yarışır. Müəllif əvvəldə də dediyimiz kimi həddən artıq təmkinli, sakitdir, bu xəbər ona təsir etsə də sakit qarşılayır. İnsanların korluğu Axundzadənin uzaqgörənliyi qarşısında çarəsizdir. M.F.Axundzadə anlayır ki, onun başına gələnələr çoxlarının başına gəlib, ancaq onların qəbirləri indi ziyarətgaha dönüb: *“Mirzə Fətəli. Eybi yoxdur. Anlayana nəsihət etmək ağılsızlığa dəlalət edər. Nəsihəti avama, qanmayana edərlər. Avam əvvəl sənin nəsihətini anlamayacaq, sənə əziyyət edəcək, fəhş verəcək. Hamısına mütəhəmmil olmalı. Bizdən qabaq da kişilər gəliblər və millət yolunda çalışıbdırlar. Onları nə müsibətlərə düçar ediblər? Öldürüblər, oda atıblar, kitablarını mənim kitablarım kimi odlayıblar. İllər keçib, zəmanələr dolanıb, o şəxslərin əkdikləri toxumlar bar verib. İndi onların qəbirləri ziyarətgah olubdur”* [52, c.1 s. 227].

Müəllifə görə M.F.Axundzadə daim millətin dərđini çəkmiş, el üçün ağlamışdır. Bütün enerjisini millət yolunda xərcləyən M.F.Axundzadənin əziyyətinin qarşılığı isə hələlik yoxdur. Bir qisim insandan başqa onu heç kim anlamır, əslində isə anlaya bilmir. İnsanların ümid yeri M.F.Axundzadə kimi insanlar yox, elm, kitab yox, mollalar və hacılardır. M.F.Axundzadə bu məsələdə çox bədbindir, kaş onu anlasa idilər: *“Mirzə Fətəli. Nə olardı, bizim də sair millətlər tək hər şəhərdə üç-dörd qanan, oxumuş adamlarımız olaydı ki, avama tərbiyə verib tərəqqi yolları göstərəydilər. Bu əyyamda şəhər camaatının ümidgahları axundlar və hacılardır. Kənd əhalisinin ümidgahı bəylərdir. Bunların heç birisi millət üçün çalışmır. Hamısı öz cibləri üçün zəhmət*

çəkirlər. Utanmurlar, həya eləmlər, dindirəndə bir məsəl də çəkirlər, deyirlər: “El üçün ağlayan gözsüz qalar”. Heç kəs onlara demir ki, ağlayın el üçün, ağlayın millət üçün, qoyun gözləriniz kor olsun. O qədər ağlayın, canınız çıxınca və bilin” [52, c.1, s. 226].

1853-cü ildə M.F.Axundzadənin kitabları rus dilinə tərcümə olunduqdan sonra komediyalar öz müəllifini Avropa-Rus məkanında məşurlaşdırır. *“1853-cü ildə komediyaların ruscası kitab şəklində Tiflisdə nəşr olunandan sonra M.F.Axundov daha geniş şöhrətə sahib olur”* [102, s. 14]. Şərqdə də M.F.Axundzadə məşurlaşmışdı. Onun əsərləri artıq Şərdə bir çoxlarına bəlli idi. Axundzadə Şərqi istedadlı şəxsiyyətlərinin istinad etdiyi dahi bir insan idi. Lakin müəyyən kütlələr onu din haqqında fikirlərinə görə qəbul etmək istəmirdi. Əsərdə Axundzadənin ölümü zamanı da bu kütlələrin onu kafir adlandırdığını, ölüsünə sahib çıxmadığını görürük.

Daramda maraqlı epizodlardan biri də Axundzadə surətinin Hacı Qara obrazı ilə qarşılaşmasıdır. Bu maraqlı qarşılaşma ilə hər iki obrazın fərdi cizgiləri ortaya çıxır. Hacı Qara Axundzadəni Axundzadəyə şikayət etmək üçün gəlsə də çox keçmir ki, söhbətin məğzi dəyişir. Hacı Qara yenə öz pulgirliyini göstərir, Mirzə Fətəlidən xahiş edir ki, müsadirə olunmuş malını geri almaq üçün ona köməklik göstərsin. Müəllif həm Axundzadə obrazının xüsusiyyətlərini açır, həm də *“Hekayəti mərdi-xəsis”* komediyasının yazılma səbəbini təqdim edir.

Hacı Qara M.F.Axundzadədən nə üçün onun əhvalatını nağil etdiyini soruşanda Mirzə Fətəli deyir ki, mən sənə başına gələnləri yazdım ki, heç kim sənə yolunla getməsin, halalı qoyub harama üz tutmasın. M.F.Axundzadə Hacı Qaranın xahişini yerə salmır pristava məktub yazacağını və mallarını özünə qaytarması üçün xahiş edəcəyini söyləyir. Mallarının qaytarılacağını eşidən Hacı Qara Mirzə Fətəliyə dua edərək gedir. Burada obrazların xasiyyəti Axundzadənin komediyalarında rast gəldiyimiz eyni adlı obrazlara əsasən oxşayır. Dramda qarşımıza çıxan Hacı Qara obrazının nitqinə, daha sonra da Axundzadənin yaratdığı Hacı Qara obrazının davranış və danışığına diqqət edək: *“Mirzə, bizim qədim haqq-salamımız var və özümüz də çoxdanın müştərisiyik.*

Neçə dəfə gəlib məndən mal alıbsan. Heç bir dəfə səni aldatmışam? Getdiyim Beytə and olsun, sənə həmişə malın arşınıni özgələrdən yarım qəpik aşağı vermişəm. Axır mənim taqsırım nədir ki, sən məni belə məsxərəyə qoyursan? Pulu batan mən, malı tutulan mən, evi yıxılan mən, bəs məsxərədə olan da mən?.. Nə eləyim, a sənə Qurban olum? Rus malı alıram solğun çıxır, qızılbaş malı alıram çürük çıxır. Mal gərək müştərigir olsun. Odur, dükanı doldurmuşam, bir nəfər malın üzünə də baxmır. Guya ələtdən qayıranların sovxasıdır. Əlacım kəsildi, tamah zor elədi, dedim bu bəylərlə gedərəm Təbrizə, bir qədər firəng malı gətirərəm, bəlkə zərərim çıxa. O da belə getdi. Həm pulum əlimdən getdi, həm özüm rüsvay oldum” [52, c.1, s. 229].

M.F.Axundzadənin “Sərgüzəşti mərdi-xəsis” əsərindən bir parçaya nəzər salaq: *“Allah bərəkət versin! Ağrın alım, mal ki, yaxşı oldu, bazar heç vaxt kasad olmaz. Özün bilirsən ki, mən dükana pis mal qoymanam. Günbəgün satılır. Dünən dükan lap boşalmışdı. Qalaya sifariş etmişdim, qulbeçəniz bu malı təzə göndəribdir. Elə bu gün yığıb doldurmuşam” [8, s. 103].*

Hər iki nümunə anlaşılıqdır. İşlənən sözlər əsasən öz sözlərimizdir. Ərəb, fars mənşəli sözlər də kifayət qədərdir, lakin bu mətnləri anlamağımız üçün əngəl törətmir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hər iki nümunədə sadə və mürəkkəb cümlədən istifadə olunmuşdur. Müəllif Axundzadənin dili ilə əsərin yazılma səbəbini bu cür açıqlayır: *“Bilirsən, Hacı, sən bir ağıl başında kişisən. Özün görürsən ki, xatalı yola gedənin başına nə bəlalar gəlir. O səbəbə mən də sənənin keyfiyyətini kitabımda yazmışam ki, xalq oxuyub ibrət edib, halal alış-verişi qoyub haramın dalınca getməsin” [52, c.1, s. 229].*

Dramda maraqlı epizodlardan biri də Mirzə Fətəli obrazının Dərvişi Məstəlişah obrazı ilə görüşmə səhnəsidir. Məstəlişah qışqıraraq içəri girir, salam vermədən Mirzə Fətəlini məzəmmət etməyə, hədələməyə başlayır. Dərviş öz gücünü, öz sehrini Axundzadəyə göstərməklə təhdid edir. Elə bir sehr edəcək ki, Axundzadənin evi başına yıxılsın. Mirzə Fətəli çox maraqlı bir cavab verir. Bu cavabla müəllif ədəbi bir pryomdan istifadə edərək sətiraltı şəkildə cahilliyi, elmsizliyi, fanatizmi pisləyir: *“Səbr et, ağa Dərviş, səbr et! Mən sənənin barəndə səhv etmişəm və kitabımda da səndən*

yazmağıma peşman olmuşam. Mən bilirdim və etiqadım da bunadır ki, nə qədər siz dərvişlər və sizin əmsalınız və həmməsləkiniz dünya üzündə mövcudsunuz, nəinki mənim evim, cəmi islam aləmi paymaldır. Doğru deyirsən, hələlikdə sizin qüvvətiniz çox böyükdür və sübutuna da ehtiyac yoxdur. Təvəqqe edirəm buradan gedəsən və məni əfv edəsən” [52, c.1, s. 230]. Axundzadənin dərvişə verdiyi cavab *“Dərvişi Məstəlişah” komediyasının və “Xəyalat” dramının ruhunu açıb göstərir. Mirzə Fətəli demək istəyir ki, siz mövhumatçı dərvişlər var, yalançı, ikiüzlülər var, bütün islam aləmi dağılmağa, “paymal” olmağa məhkumdur* [22, s. 176-177].

Epizodların birində Molla İbrahimxəlil kimyagərin Mirzə Fətəlinin yanına gəlməsi, onu təhdid etməsini görürük. Axundzadə təhdidlərə qətiyyəən əhəmiyyət vermir. Molla İbrahimxəlili başa salır ki, nuxuluları aldada bilər Axundzadəni yox, çünki o kimya elminə də bələddir.

Əsərin sonunda M.F.Axundzadə gördüyü işlərin nəticəsiz olmayacağını, zamanla onun gördüyü işlərin qiymətləndiriləcəyinə, davam etdiriləcəyinə əmindir.

Ədəbiyyatşünas Davud Hacıyevin “Xəyalat” dramında yaradılan M.F.Axundzadə obrazına yanaşması olduqca maraqlıdır. Belə ki, o, müəllifin Axundzadə obrazını bədii səviyyəyə qaldırmaq fikrinin olmadığını, onun öz tiplərinin orijinallarına uyğun şəkildə danışmış, Mirzə Fətəliyə öz münasibətlərini bildirməklə Axundzadənin şəxsiyyətinin, dövrünün və şəraitinin açılmasına imkan yaratmışdır. Ədəbiyyatşünas onu da qeyd edir ki, *““Xəyalat” pyesi fikir qəhrəmanlarımız haqqında ilk nümunə olduğu üçün ədəbiyyat tariximizdə də müəyyən qiymətə malikdir”* [51, s. 104].

Ə.Haqverdiyev dramaturgiyamızın inkişafında müstəsna xidmətlər göstərdiyi kimi teatrımızın inkişafında da öz sözünü demişdir. O, hələ Sank-Peterburqda tələbə olanda teatra həvəs göstərmişdir. Sank-Peterburqda olanda Aleksandrinsk teatrının daimi izləyicisinə çevrilmişdir. *“Ostroviskinin təsiri ilə Haqverdiyevdə sənətə, teatra olan həvəs daha da alovlanır”* [97, s. 11]. Ə.Haqverdiyev *“Yeyərsən qaz ətinə, görərsən ləzzətini”* (1892) komediyasını, *“Dağılan tifaq”* (1896) faciəsini, *“Bəxtsiz cavan”* (1900), *“Pəri cadu”* pyeslərini *“Xəyalat”* dramını və s. dram janrında əsərlər qələmə

almışdır. Bu əsərlərin hamısı ayrı-ayrılıqda Kamran Məmmədov, Əlifəğa Bağırov və s. kimi tədqiqatçılar tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Xəyalat dramı bu əsərlər içərisində ən az tədqiq olunanı sayıla bilər.

Tədqiqatçı Əlifəğa Bağırov 1911-ci ildə M.F.Axundzadənin 100 illik yubileyi ilə bağlı keçirilən silsilə tədbirlərlə bağlı “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində çap olunan məqalədə yazırdı: *“1903-cü ildə M.F.Axundzadənin komediyalarının çap olunmasının 50 illiyi, 1911-ci ildə dramaturqun anadan olmasının 100 illiyi münasibətiylə Bakıda keçirilən yubiley təntənələrinin təşəbbüskarı və təşkilatçısı Ə.Haqverdiyev olmuşdur. O, təntənəli gecə üçün yazığının “Hacı Qara” pyesini tamaşaya hazırlayır. Hər iki gecədə M.F.Axundzadənin həyat və yaradıcılığı haqqında məruzə edir. 1911-ci ildə keçirilən yubiley gecəsində M.F.Axundova həsr etdiyi “Xəyalat” pyesi oynanılır”* [26, s. 4]. Gördüyümüz kimi pyes yazıldığı il tamaşaya qoyulmuşdur.

M.F.Axundzadə obrazının yaradıldığı maraqlı dram əsərlərindən biri də Azərbaycanın görkəmli neftçi-geoloqu, akademik və eyni zamanda yazıçı Şəfaət Mehdiyevin qələmə aldığı “Mirzə Fətəli” pyesidir. Pyes ilk dəfə “Azərbaycan” jurnalında çap edilmiş, 3 pərdə 13 şəkildən ibarətdir. Pyes Axundzadənin həyatına, dövrün çətin, dözülməz şəraitinə, bir çox ictimai məsələlərə həsr olunmuşdur. Pyesin əsas surətləri Mirzə Fətəli, onun ailəsi və müasirləridir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, *“bu dram alimin ilk bədii əsəridir”* [98, s. 4].

Pyes Mirzə Şəfi Vazehin monoloqu və şeirləri ilə başlayır. Əsərin Mirzə Şəfi ilə başlaması heç də təsadüfi deyil. M.F.Axundzadə Mirzə Şəfinin tələbəsi olmuş, müəllimi onun dünyagörüşünə təsir göstərmiş, nəstəliq xətti ilə yanaşı dünyəvi elmləri də ona öyrətmişdir. Mirzə Şəfi qısa müddətdə tələbəsinin zəkasını, yaradıcılıq potensialını görür, onu elmə yönəldir. Feyzulla Qasımzadə bu haqda yazır: *“Mirzə Şəfinin tələqinləri həqiqətən Axundovu qəflət yuxusundan ayıltı. O, ruhani təhsilinin puçluğunu və gərəksizliyini başa düşüb, ondan uzaqlaşmağa başladı”* [85, s. 243].

Pyesdə Axund Hacı Ələsgərlə Mirzə Şəfinin söhbətindən hər ikisinin zamanədən narazı olduqları görünür. Daha sonra Axund Ələsgər Məkkəyə gedəcəyini xəbər verir:

“Çox sağ olun, Mirzə, allahutəalanın iznilə səhər mən Məkkəyi-mükərrəməyə yola düşürəm. Sizinlə vidalaşib halallaşmağa gəldim. İndi Mirzə Fətəli Molla Hüseyndən məntiq və fiqh dərsi alır. Sizdən də xahişim budur ki, mən Məkkədən qayıdana qədər ona nəstəliq xəttini təlim edəsiniz, inşallah mən də Məkkəyi-mükərrəmədən qayıdan baş yolumu Gəncədən salıb hüzurunuza salam yetirəcəyəm” [90, s. 23].

Fətəli ilə Mirzə Şəfinin dialoqu pyesin diqqət çəkən hissələrindən biridir. Şeir sənət aşiqi olan Mirzə Şəfinin gənc Fətəliyə verdiyi suallar onu düşünməyə vadar edir. Fətəlinin dindar olmaq istədiyini eşidəndə təəssüflənir “...təəssüf ki, sənin kimi istedadlı, idraklı bir cavan da bu riyakarların yolu ilə getmək fikrindədir”, deyir [90, s. 23]. Mirzə Şəfi fırlıdaqçı mollaların insanları geriliyə düşür etdiyini, cəhaləti bir xəstəlik kimi yaydıqlarını söyləyir.

Pyesin ikinci şəkli Axund Hacı Ələsgərin evində baş verir. Fətəli buraya bayram üçün gəlib. Mirzə Fətəlinin əqidəsindəki dönüş ikinci pərdə başlar-başlamaz hiss olunur. Mirzə Fətəlinin söhbətləri Axund Hacı Ələsgəri qorxudur. O, Fətəlinin yolunu azmasından ehtiyat edir, eyni zamanda son zamanlar onun qulağına Fətəli ilə bağlı çoxlu şikayətlər, narazılıqlar gəlir.

Burada M.F.Axundzadənin Novruz bayramı haqqındakı fikirləri də olduqca maraqlıdır. Birincisi ona görə ki, o, bayramın tarixini və bu bayramın keçirilmə səbəbini açıqlayır, digəri isə Axundzadə haqqında yazılan bədii əsərlərin heç birində Axundzadənin Novruz bayramı haqqında fikirlərinə rast gəlinmir. Axund Hacı Ələsgər Novruz bayramını İmam Əlinin doğulması ilə bağlasa da, Mirzə Fətəli buna etiraz edir. Novruzun köklərinin islamdan daha öncəyə gedib çıxdığını söyləyir.

Pyesdə həmçinin cavan Mirzə Fətəlinin sevgilisi Tubu xanımla olan münasibəti də geniş təsvir olunur. Tubu xanım ondan Şəkiddə qulluq etməsini tələb etsə də, Mirzə Fətəli ixtiyarın öz əlində olmadığını, hərbi qulluqçu olduğunu söyləyir. Şəfaət Mehdiyev Axundzadənin sevgilisində olan münasibətini çox səmimi şəkildə, lirik tonda qələmə almışdır. Mirzə Fətəlinin Tubu xanımla dialoqu iki sevən aşiqin bir-biriləri üçün

göstərdikləri fədakarlıqları ortaya qoyur. Mirzə Fətəli Tubu xanıma yaxında onu da Tiflisə aparacağını söyləyir.

Pyəsədə M.F.Axundzadəyə qarşı qoyulan mənfi obrazlardan biri Molla Muraddır. Molla Murad nüfuzlu şəxsdir. O, Şeyxülislam Cavadzadənin qardaşı oğludur. Şeyxülislam burada “*qüdrətli bir zat*” kimi təqdim olunur. Şeyxülislam və Molla Murad Axundzadə ilə əks möqedə dayanaraq onun fikir dünyasının açılmasına şərait yaradırlar. Mənfi obrazlar Mirzə Fətəlinin ölümü üçün çalışır, hətta əllərindən gələni əsirgəmir. Molla Murad zəif xasiyyətə malik biridir, Fətəlini əmisi ilə qorxutmağa çalışır: “*Molla Murad: Yəqin ki, Şeyxülislamın qüdrətinə də bələdsiniz.*

Mirzə Fətəli-Bəli, bələdəm. Külli islamı çox məharətlə ələ salıb, oynadan bir şəxsdir” [90, s. 26].

Bizim üçün Molla Murad da, Şeyxülislam Cavadzadə də tanış obrazlardır. Bu surətlər və bənzərlərinə Axundzadənin komediyalarında və ya Axundzadə obrazının yaradıldığı bədii əsərlərdə də rast gəlirik. Molla Murad etibarsız, içi fəsadla dolu bir adamdır, Mirzə Fətəli ilə Tubu xanımın işinə əngəl ola bilər. Qapı arxasında iki sevgilini dinləyən əxlaqsız adam Mirzə Fətəlinin yoxluğunu fürsət bilib Tubu xanıma qaçırmaq fikrindədir. Çünki onun da Tubu xanımda gözü var. Ona görə də Axundzadə Tubu xanıma da toy edib aparmaq barədə düşünür.

Üçüncü şəkildə M.F.Axundzadə artıq kapitan olaraq qarşımıza çıxır. Mövhumatçılar və cəhalətpərəstlər hələ də onun yaxasından əl çəkməyib. Üçüncü şəkil Şeyxülislam Cavadzadənin Mirzə Fətəliyə qarşı ittihamları və təhdidləri ilə başlayır. Şeyxülislam Cavadzadə Axundzadənin əlifbanı dəyişmək istəməsini “dini-islama xəyanət” kimi qiymətləndirir.

Bildiyimiz kimi M.F.Axundzadənin əlifbanı dəyişmək, daha sonra sadələşdirmək fikri onun həyatının amalına çevrilmişdi. O, “*yeni əlifba uğrunda fəaliyyətə başladığı ilk dövrdə hələ ərəb əlifbasını tamamilə atmaq, Avropa əlifbası əsasında tərtib edilən yeni əlifbaya keçmək məsələsini irəli sürmürdü. Əlifba haqqında tərtib etdiyi birinci layihəsində və buna yazdığı şərhində o, ərəb əlifbasını islah etmək yolu ilə onu*

asanlaşdırmaq fikrində idi. Mənbələrə görə, təqribən 1857-ci ildən Mirzə Fətəli Axundov əlifbamızın dəyişdirilməsi uğrunda çalışmağa başlayır. Böyük maarifçi Yaxın Şərq xalqlarının mədəni geriliyinin bir səbəbini köhnə ərəb əlifbasında görürdü.

1857-ci ildə ərəb əlifbasını dəyişdirmək məqsədilə fars dilində bir kitabçadan ibarət layihə tərtib edir. Bu xüsusdakı fikirlərini Yaxın Şərqdə həyata keçirmək məqsədilə 1863-cü ildə İstanbula gedir” [118, s. 11].

Pyesdə Axundzadə Şeyxülislam Cavadzadəyə əlifbanı dəyişmək istəməsinin səbəbini danışır. M.F.Axundzadəyə görə ərəb əlifbasının çətinliyi insanları geridə qoyur, cəhalətə doğru sürükləyir. Əlifba dəyişmədikcə cəhalət bitməz, insanlar savadlana bilməz.

F.Köçərli “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında M.F.Axundzadənin bu məsələ ilə bağlı çoxlu əziyyət çəkdiyini qeyd edir. “*Mirzeyi-məhrum müsəlman əlifbasının təğyiri və təhsili uğrunda çox zəhmətlər çəkib, töhmət və məzəmmətlər eşitdi; ömrlər sərf qıldı, vəli işin axırını bir yana çıxara bilmədi və ürəyi həsrətlə bu dünyadan getdi” [81, s. 434].*

Şeyxülislam M.F.Axundzadəni dinsiz, kafir adlandırır. Onun “axmaq” “avam” adamların fikrinə təsir etdiyini deyir. M.F.Axundzadə isə sakitcə cavab verir: “*Narahat olmayın. Müsəlman aləmində Məhəmmədin dini hələ uzun müddət hökm sürəcəkdir. Dinə qarşı elm dura bilər. Elmlə, Savadlı adamlarımız isə hələ olduqca azdır. Odur ki, qorxmayın” [90, s. 33].*

M.F.Axundzadənin obrazının yaradıldığı bədii əsərlərdə qarşımıza çıxan ortaq məsələlərdən biri onun xarakterindəki qətiyyətlilik, səbirlilik və hadisə və tənqidləri sakit qarşılamaşdır. Axundzadə ona qarşı söylənilən mənfi ifadələrə, göstərilən pis münasibətə, ittihamlara təmkinlə cavab verir, öz ağılı ilə onları susdurur, dərs verir. Burada da o, Molla Muradın, Şeyxülislam Cavadzadənin və digər mənfi obrazların ittihamlarına, təhqir dolu sözlərinə ağılla və təmkinlə cavab verir. Axundzadənin bu cəhətinə Ç.Hüseynovun “Fətəli fəthi” romanında, “Labüdlük” povestində,

Ə.Haqverdiyevin bir pərdəli “Xəyalat” dramında, H.Hüseynzadənin “Ürəklər birləşəndə” poemasında və başqa əsərlərdə rast gəlmək mümkündür.

Əliaçıqlıq “Mirzə Fətəli” pyesində M.F.Axundzadənin əsas keyfiyyətlərindən biridir. Axundzadə əlindən gələni xalqdan əsirgəmir, qapısına pul üçün gələni də əliboş göndərmir, kömək üçün gələni də. Olanını kasıba, kimsəsizə, möhtac olana paylayır. Qapısına gələn dilənçidən nə üçün işləmədiyini soruşur. Dilənçi iki ildən artıqdır iş tapa bilmədiyini deyir. Mirzə Fətəli balkonda olan xalçanı dilənçiyə verir [90, s. 35].

Mirzə Fətəli gələcəkdə özünün və əsərlərinin taleyi barədə düşünür. Əsərdən görünür ki, o böyük inamla, qətiyyətlə yaşayır. Bu gün onun əsərlərinə qiymət verilməsə də, gördüyü işlər qiymətləndirilməsə də sabah belə olmayacaq. Zamanla xalq onun etdiklərini, əziyyət və səylərini qiymətləndirəcək.

“Əzizim, Tubu xanım, bu gün mənim yazı-pozuma qiymət verilməsə də, bir zaman gələcək ki, azəri milləti məni də yad edəcək, deyəcək ki, millətin tərəqqisi uğrunda çalışan, bütün ömrü boyu daima acı həyat sürən, ruhanilərin həmişə məzəmmət elədiyi bir Mirzə Fətəli var imiş” [90, s. 36].

Pyesdə Ş.Mehdiyev bu məsələlərə ciddi toxunur, Q.Zakirin Axundzadəyə yazdığı şikayət məzmunlu bir bənd şerini qəhrəmanın dilindən verir. O, Zakirin fəryadını oxuduqca təəssüf edir, ancaq bu fəryadların cavabsız qalmayacağına sarsılmaz inam bəsləyir.

Piranəsərlikdə çərxi-kəcrəftar

Eylədi vətəndən dərbədər məni.

Neyləmişəm, bilmirəm, dövri-zalıma,

İncidir düşəndə bu qədər məni?! [90, s. 36].

Ş.Mehdiyev pyesdə əsasən real obrazlara yer vermişdir. Bu obrazlardan biri də Mirzə Fətəlinin qardaşı kimi təqdim olunan Mirzə Mustafa Axundzadədir. O, pyesdə Axundzadənin qardaşı kimi verilsə də, əsl həqiqətdə Mirzə Mustafa Axund Hacı Ələsgərin oğlu, Tubu xanımın qardaşı, Mirzə Fətəli Axundzadənin isə qayınıdır. *“Sənədlərdə həm Mirzə Fətəli həm də Mirzə Mustafa Axund Hacı Ələsgərin oğlu kimi*

göstərilədiyindən, habelə eyni soyadı daşdıqlarından rəsmi dairələrdə onları qardaş sayırdılar”[154].

Mirzə Mustafa uzun müddət M.F.Axundovun evində yaşamışdı. Lakin burada o, qonaq kimi qarşılır. O artıq vəzifə sahibidir. Şərq və rus dilləri üzrə tərcüməçi kimi fəaliyyət göstərir. M.F.Axundovun tərcümeyi-hal faktlarında onun Mirzə Mustafanın həyatında necə müstəsna rol oynadığını görürük. Ədəbiyyatşünas Vilayət Quliyev bu məsələyə toxunmuş, Mirzə Mustafanın rəhbərliyə göndərdiyi məktubda bu cür yazdığını qeyd etmişdir: *“Yaxın qohumum, Baş idarə dəftərxanasının mərhum tərcüməçisi polkovnik M.F.Axundov kiçik yaşlarımdan etibarən şərq dillərini öyrənməyimi xüsusi nəzarətdə saxlamış, türk, ərəb, tatar (Azərbaycan) və fars dillərinə mükəmməl yiyələnməyim üçün bilikli və təcrübəli müəllimlər tutmuşdu”* [154]. Mirzə Mustafa Kruzenşterinin dəftərxanasından xoş xəbərlər gətirmişdir. Mirzə Fətəliyə mayor rütbəsi veriləcəkdir. O, Mirzə Fətəlini və Tubu xanımı təbrik edir. Paqonları Mirzə Fətəliyə təqdim edir.

Pyesdə diqqəti çəkən dialoqlardan biri də Mirzə Fətəli və Kruzenştern arasında keçən dialoqdur. Hər iki zabit öz dünyagörüşü etibarlılilə fərqli fikirlərə malikdir. Lakin onların ortaq düşüncələri də var. Kruzenştern Mirzə Fətəlidən nə işlə məşğul olduğunu soruşur. Axundzadənin teatr yaratmaq istədiyini biləndə o fikirə gedir. Kruzenştern deyir: *“Mayor, tatarlar hələ çox geridədir. Onlar teatrın nə olduğunu bu tezlikdə başa düşməzlər”* [90, s. 39]. Mirzə Fətəli bu prosesin gec-tezi baş tutmalı olduğunu və bunun imperiyaya da xeyirli olacağını düşündüyünü deyir. Kruzenştern Axundovun *“tatar dramaturgiyasının banisi”* olacağını dərk edir. Digər tərəfdən Mirzə Fətəli Azərbaycan xalqının teatra yad olmadığını deyir. General Kruzenşternə ozanları, xanəndələri xatırladır. Kruzenşterin Mirzə Fətəlidən nə üçün *“tatar”* kəlməsini sevmədiyini soruşur. Mirzə Fətəli cavabında deyir: *“Doğrudur, xoşlamıram. Ona görə ki, biz tatar deyilik. Mənim tatarlara hörmətim var. Lakin bizim millət türkdür, azəri türkü”* [90, s. 39]. Mirzə Fətəli Rusiya imperiyası ərazisində bütün müsəlmanlara tatar deyildiyini və bunun təhqir olduğunu deyir. Tatarlarla türklərin fərqiindən danışan Mirzə

Fətəli Türk millətinin qədimliyindən söz açır. Zərdüştdən, Nizamidən, Məhsətidən, Xaqanidən söhbət açır, Nəsrəddin Tusini XIII əsrin ən böyük filosof alimi sayır.

Əsərdə Mirzə Fətəli İstanbula getmək üçün Kruzenşterndən icazə istəyir. Kruzenştern Axundovun cəhdini yüksək qiymətləndirir, onun işini mədəni inqilab adlandırır. Bu işdə ona kömək edəcəyinə söz verir. Kruzenşternlə Mirzə Fətəlinin bu söhbəti təkcə Ş.Mehdiyevin təxəyyülünə əsaslanmır. M.F.Axundzadənin 25 sentyabr 1857-ci il tarixli “Qafqaz canişini dəftərxanasının direktoru A.F.Kruzenşternə” məktubunda knyaz M.S.Voransovun canişinliyi vaxtında ona edilən köməyi xatırladır, yeni yazdığı əsər üçün kömək tələb edir. Məktubda eyni zamanda Axundzadə qeyd edir: *“Mən özüm əsərlərimi tərifləyib öyünə bilmərəm, lakin müsəlmanlar arasında birinci olaraq yalnız avropalılara məlum olan əsərlərlə tanış olduğum və həmvətənlərimi onlarla tanış etdiyim üçün fəxr etməyə cəsarət edə bilərəm.*

Mənim komediyalarım müsəlmanlar arasında yayılırsa, onların əxlaqının yaxşılaşmasına səbəb olar”[6, c.3, s. 26].

Qadınların azadlığı, savadlanması Mirzə Fətəlinin əsas qayələrindəndir. O, savadlı ananın öz uşağı üçün çıraqlı olacağını bilir. Pyesin beşinci fəslində bu mövzuya həsr olunmuşdur. Tubu xanım və qonşu arvadlarının söhbətindən xəbərdar olan Mirzə Fətəli onların əzilməsinə görə təəssüflənir. Qadınlar ərlərindən şikayət etsələr də, M.F.Axundzadə bu problemlərin hamısını kişilərdə görmür.

M.F.Axundzadənin əsərlərində, məktub və məqalələrində qadınların azadlıqları, hüquqları və cəmiyyətdə yeri haqqında çoxlu yazıya rast gəlmək mümkündür. *“Böyük ədibin əsərləri bu gün də gender məsələlərinin tədqiqi baxımından qiymətli mənbədir Mirzə Fətəlinin istər fəlsəfi əsərlərində, istərsə də pyeslərində qadınların durumuna, onların həyat tərzinə çox geniş aspektdən yanaşılır və Azərbaycan qadınının yüksək düşüncə tərzini, dünyagörüşünü təsvir olunurdu”* [143].

Ş.Mehdiyev pyesdə tarixi həqiqətləri görməzdən gəlmək, sovet senzurasını nəzərə almaq, Axundzadə və müasirlərini bədiiləşdirərək reallıqdan qaçmaq məcburiyyətində qalmışdır. Bütün bunlar əsərdə bədii zəiflik yaratmaqla bərabər, tarixi hadisələrin yanlış

təqdiminə də səbəb olmuşdur. Məsələn, rus generalı Kruzenşternin və canişinin Şeyxülislamı aldatması, Mirzə Fətəliyə qarşı “*doldurmaları*” qəbulolunmazdır.

M.F.Axundzadənin Tiflisdə yaşadığı dövrdə Şeyxülislam vəzifəsində Axund Məhəmmədəli Hüseynzadə, Axund Fazil İrəvani və Axund Əhməd Hüseynzadə olmuşdur. Bu üç şəxs sayılıb seçilən, savadlı insanlar idi. Onlardan Şeyxülislam Axund Əhməd Hüseynzadə dövrün ilahiyyatçı alimi, eyni zamanda filosofu və görkəmli şairi hesab olunur. O, Qafqaz müsəlmanlarının I Şeyxülislamı Məhəmmədəli Hüseynzadənin oğlu, mütəfəkkir, böyük türkçü Əli bəy Hüseynzadənin babasıdır. Şeyxülislamın əsərləri rus, fars, ərəb dillərinə tərcümə olunmuş, geniş oxucu kütləsinin marağına səbəb olmuşdur. Onun əsərləri təkcə dini mövzuda deyildi. “Tarixi-ədəbiyyatı-türk” əsəri bir çox maraqlı məlumatı özündə cəmləşdirir. “*Axund Fazil İrəvani də bu vəzifəni layiqicə yerinə yetirmiş, xələfi kimi öz savadı ilə bütün Şərqdə tanınmışdır. Əsərləri şərq və rus dillərinə tərcümə olunmuşdur. O, da Axundzadə Tiflisdə olarkən qulluq etmişdir*” [21, s. 63-66].

Əsəri oxuduqca ortaya belə bir sual çıxır, bəs Şəfaət Mehdiyevin bu əsərində Axundzadənin yamanladığı, Axundzadəyə söyən bir-birlərini imkan olsa öldürə biləcəkləri Şeyxülislam Cavadzadə kimdir? Obraz Şəfaət Mehdiyevin yaratdığı, zəif bədii keyfiyyətlərə sahib, sovet senzurasının görmək istədiyi cahil, kimə gəldi kafir deyən, içki içən, “erməni qızı alan” bir obrazdır. Bizə görə müəllif Axundzadəyə qarşı bu obrazı qoymaqla Mirzə Fətəli obrazını yüksəltməklə obrazın müsbət keyfiyyətlərini ortaya çıxarmağı qət etmişdir. Amma bu obrazın yaradılması əsərə o qədər də müsbət keyfiyyət qazandırmamışdır.

Bəs M.F.Axundzadənin əsl həqiqətdə dövrün Şeyxüislamalarına qarşı münasibəti necə idi? Bunu öyrənmək üçün Axundzadənin məktublarına baxmaq kifayətdir. Məsələn, Axundzadənin 1871-ci il mayın 20-də Şahzadə Cəlaləddin Mirzəyə yazdığı məktubda Şeyxülislamla bağlı fikirləri belədir: “*Yuxarıda qeyd etdiyim şəniyüksək dostum Qafqazın Şeyxülislamı Axund Molla Əhməd Hüseynzadədir. O, himmətli və qeyrətli həzrət-əşrəfinizin biliyindən vəcdə gəlir. Hər yerdə sizə dua edib tərifləyir.*

Müxtəlif elmlər və fənlər sahəsində: astronomiya, coğrafiya, hesab, riyaziyyat, heyət, tarix, hikmət və xüsusilə fiqh elmi sahəsində bütünlükdə Qafqaz ölkəsində Şeyxülislamın taybərəbəri yoxdur. Bununla bərabər o, filosof təbiətli və liberal məsləkli bir adamdır. Hər gecə Şeyxülislam cənabları ilə bir yerdə əyləşərək söhbət edirik” [6, c.3, s. 125]. Digər tərəfdən ədəbiyyatşünas Vilayət Quliyev Axundzadənin “*maarif məsələlərində Şeyxülislamla məsləhətləşdiyini, onların həmfikir olduqlarını*” yazır [154].

Yazıçı Axundzadənin əlifba layihəsinin qəbul olunmamasının əsas səbəbini Şeyxülislamın İstanbula yazdığı məktubda görür. Kruzenştern, canişin və Şeyxülislamın İstanbula yazdığı məktub da göstərir məsələnin kökünü. Kruzenştern və canişin Şeyxülislamı qızıışdıraraq Axundzadənin dini dünyagörüşü haqqında İstanbula məktub göndərir. İndi də bu məktubdan birini İrana göndərmək lazımdır. Hətta bunun üçün İrana səfər etmək lazım ola bilər.

Bakıdan gələn müsəlmanlar rus canişininə Mirzə Fətəli, H.Zərdabi və H.Z.Tağıyevdən şikayət edirlər. Axundzadə şikayətçilərin şikayətlərini canişinə tərcümə edir. Onların şikayəti və narazılıqları Axundzadəyə təsir edir. Elə birinci şikayət Mirzə Fətəlidən (şikayətçi bilmir Mirzə Fətəli kimdir, sadəcə adını bilir) olur.

Şeyxülislam bölgələrdən gələn mollalarla söhbət edir. Bölgələrdəki vəziyyəti öyrənir. S.Ə.Şirvani, Xan qızı Natəvan, Mirzə Şəfi Vazeh, H.Zərdabi, Zakir kimi “dinsizlər” xatırlanır, lənətlənir və onlar üçün mütləq tədbirlər görülməli olduğu xatırladılır. Bütün bu “dinsizlərə” ilham verən isə Mirzə Fətəlidir.

Şeyxülislam Cavadzadə öz sələfi Şeyxülislam Əhmədzadəni xatırlayaraq ona lənət oxuyur. Guya Axundov onu aldadaraq öz havadarına çevirib. Ş.Mehdiyev ola bilsin ki, Molla Əhməd Hüseyinzadəni nəzərdə tutur. Lakin Əhmədzadənin xələfi Cavadzadə yox Axund Həsən Tahirzadə olmuşdur. Lakin onun da Şeyxülislamlığı dövrü (1885-1894) Axundzadənin ölümündən sonraya təsadüf edir. Bir daha bu qənaətə gəlirik ki, əsərdə adları çəkilən şeyxülislamların həqiqi şeyxülislamlarla əlaqəsi yoxdur.

Mollaların iclasına təzad kimi verilən kasıbların iclası iki fərqli dünyanı qarşı-qarşıya qoyur. Bölgələrdən gələn kasıblar Mirzə Fətəliyə mollalardan şikayət edirlər.

Mirzə Fətəli onları bilik almağa, öz haqlarını müdafiə etməyə çağırır. O deyir: *“Bu vaxta qədər bəşəriyyətin mütərəqqi adamları zülmü aradan qaldırmaq üçün haqsızlığı pisləyib zalımı doğru yola təbliğ etməklə kifayətlənmişlər. Halbuki zalımlar az, məzlumlar isə onlardan qat-qat artıqdır. “Belə isə, ey bədbəxt məzlum, sən ki, qüdrət, səy və bacarıq cəhətdən zalımdan qat-qat artıqsan, bəs nə üçün zülmə qatlaşırsan? Qəflət yuxusundan oyan və zalımın atasının goruna od vur”* [90, s. 73].

Pyesin son iki şəkli M.F.Axundzadənin xəstələnərək yatağa düşməsi və vəfat etməsi haqqındadır. Ölmədən öncə “qardaşı” Mirzə Mustafaya iki arzusunun qaldığını deyir. Biri Rəşidin toyunu görmək, digəri övlad qədər sevdiyi “Kəmalüddövlə məktubları”nı çap etdirmək. Bu iki arzu Axundovun qayğılı bir ata və xalqını dərinləndirən bir yazıçı olduğunu göstərir.

M.F.Axundzadə ölüm yatağında da millətin dərini düşünür. Onu xəstə yatağında ziyarət edən Həsən bəy Zərdabi gətirdiyi gözəl xəbərlərlə onun kədərli ürəyini sakitləşdirir. Axundzadə N.Vəzirovun səhnə əsəri yazdığını eşidəndə çox sevinir. Axundzadə son anına kimi xalqın inkişafı üçün çalışır və o ümidlidir. *“Mənim arzularım ürəyimdə qalır. Hələlik istibdadın sonu görünmür. Məni sakitləşdirən yeganə şey varsa, o da gələcəyə olan ümid və inamdır”*, deyir [90, s. 81].

Pyesdə Mirzə Fətəli obrazını təhlil etdikcə görürük ki, Ş.Mehdiyev Axundzadənin dövrünə, mühitinə, müasirləri ilə əlaqələrinə yaxşı bələddir. Əsər gərgin əməyin məhsuludur. Əsərdə zəmanəyə, cahilliyə, fanatizmə qarşı Mirzə Fətəli obrazı qoyulmuşdur. Bu obraz Şərqi ilk dramaturqudur, onun fəlsəfi fikirləri, qəti dioloq və monoloqları pyesdə oxucunun diqqətindən qaçmır. Əsərdə bəzən obrazın düşüncələri, müasirləri ilə münasibətləri və bu kimi məsələləri real tarixi hadisələrlə qarşılaşdırmışdır. Lakin bütün fəsillər eyni dərəcədə aktual deyil. Biz hər şəkli oxuduqca Axundzadə simasında baş verən dəyişikliklərə şahid oluruq. Eyni zamanda şəkillərin mövzu seçimi, tarixi hadisələrin verilməsi, obrazların təsviri baxımından da olduqca müxtəlifdir. Bu şəkillər haqqında Mehdi Məmmədov yazır: *“Lövhələrdən (pyesin 13 şəklini nəzərdə tutur) alınan təəsüratlar müxtəlifdir. Çünki onlardakı bədiiliyin və*

dramatizmin dərəcəsi müxtəlifdir. Rəvayət, hekayət tərzində yazılmış, məlumat üçün verilmiş parçalar bədii dramaturji cəhətdən zəif təsir bağışlayır, əsasən yaxşı düşünülmüş lövhələr silsiləsinə üzvi surətdə daxil ola bilmirlər” [98, s. 4]. Tədqiqatçı zəif lövhələr kimi qiymətləndirdiyi birinci və beşinci şəkil həqiqətən də adi əhvalat əsasında qurulmuş, heç bir tarixi hadisə və əhatəli təsvir aparılmamışdır. Tədqiqatçı dramda verilən bu iki fəslin artıq olduğunu düşünür.

Əsərin süjet xətti yüksələn temple inkişaf edir. İlk fəsildə adi əhvalat və söhbətlərlə başlayan pyes digər fəsillərdə artıq önəmli məsələlərə yer verir. Bütün şəkillər bir süjet ətrafında sıx birləşir, ədibin həyatının müəyyən lövhələrini bizə çatdırır. Pyes oxucuya emosional təsir bağışlayır. Tənqidçi Mehdi Məmmədov məqaləsində üçüncü şəkildə Axundzadənin Şeyxülislamla dialoqunu bədii cəhətdən və əsərin ruhunu əks etdirməsi baxımından yüksək qiymətləndirir. Şeyxülislamı “*irtica nümayəndələri sırasında*” aid edir. Bu irtica nümayəndələri (Şeyxülislam, canişin, general Kruzenştern) daim Axundzadə ilə vuruşur, onun yoluna daş qoymağa çalışırlar.

Bu çatışmazlıqla yanaşı buradakı hadisələrin və obrazların dövrün ictimai-siyasi vəziyyətini, ruhunu əks etdirməsi baxımından pyesi əhəmiyyətli əsər hesab etmək olar. Mehdi Məmmədov da əsəri məhz bu xüsusiyyətinə görə önəmli sayır: “*İştirak edən obrazların əksəriyyəti dövr və mühit haqqında, zamanın mürtəcə və mütərəqqi meyilləri, onları təmsil edən qüvvələr haqqında təsəvvür yarada bilirlər*” [98, s. 4].

Pyesin mərkəzində dayanan böyük mütəfəkkir M.F.Axundzadənin güclü, qətiyyətli obrazı yaradılmışdır. O, qətiyyət, heç nədən və heç kimdən qorxmur. Həmsöhbəti Canişin, Şeyxülislam, dəftərxana müdiri və digər nüfuzlu şəxslər olsa da, o, öz kimliyini danmır, milli mənsubiyyətini müdafiə edir. Xalq avam, cahil olsa da, M.F.Axundzadə onlara arxalanır, ümidini itirmir. Müəllif bu obrazın taleyini, düşüncələrini digər obrazlara nisbətən daha geniş təqdim edir. Onun portreti başqalarına nisbətən qabarıq və çoxcəhətlidir.

Pyesdə satira ruhu və publistik üsullardan da istifadə olunduğunu görürük. Müəllif bu üsullardan istifadə edərək dövrü mənalandırır, əsərin təsir gücünü artırır. Əsərdə

dialoglardan istifadə olunmuş, bəzən bu dialoglar polemikaya çevrilərək oxucunun diqqətini özünə cəlb etmişdir. Maraqlı burasıdır ki, dialogda iştirak edənlər fərqli üslublarla danışırlar. Sonuncu fəsildə qəbir qazan Alı və Qulunun nitqi olduqca primitiv və sadədir. Tədqiqatçı Məmmədov Mehdi də Şəfaət Mehdiyevin obrazlarının dilinin fərdi keyfiyyətlərə malik olduğunu ifadə etmişdir. “*Ş.Mehdiyevin dialog yazmaq, iştirakçıları öz xarakterlərinə uyğun dildə danışdırmaq bacarığını aydınca qeyd etməliyik*” [98, s. 4].

“Mirzə Fətəli” pyesini bitkin bir əsər hesab etmək olmaz. Müəllif onun həyatının müəyyən epizodlarını vermiş, bununla da Axundzadənin dövrünü, şəxsiyyətini bədii planda bizə çatdırmaq istəmişdir. Əlbəttə, bu əsər müəyyən dərəcə vacib sayıla bilər, çünki Axundzadənin həyatını əks etdirən bir əlin barmaqları qədər belə olmayan dramlardandır. Mehdi Məmmədov əsərin bədii cəhətdən zəif olduğunu düşünməklə yanaşı, müəllifin ilk qələm təcrübəsi olduğunu, mövzunun aktuallığını nəzərə alıb əsəri müsbət qiymətləndirir. Akademik İsa Həbibbəyli əsərin ədəbiyyatımız üçün qiymətli olduğu qənaətindədir. İ.Həbibbəyliyə görə “Mirzə Fətəli” dramı 44 il bundan əvvəl yazılsa da, milli ruhu, aktuallığı, müasirliyi, maarifçi məzmunu ilə daim cəmiyyətimiz üçün faydalı bir əsərdir [57, s. 4]. Digər tərəfdən Həsənəli Eyvazlının da dediyi kimi əsər obrazların çoxluğu ilə də Mirzə Fətəli Axundzadə haqqında yazılan digər əsərlərdən seçilir. Ədəbiyyatşünas bunun səbəbini belə izah edir. “*Bu, əsərdəki hadisələrin dramatik inkişafının çoxşaxəliliyindən irəli gəlir*” [40, s. 95].

M.F.Axundzadə obrazının yaradıldığı dram əsərlərindən biri də şair, dramaturq Nazim Qazinin yazdığı “Sabah adamı” birpərdəli dramıdır. Dram nəzmlə yazılmışdır. Dram M.F.Axundzadənin həyatını demək olar ki, əhatə etmir, obrazın xüsusiyyətlərini, düşüncələrini əks etdirir. 1837-ci ildə Tiflisdə üç ildir ki, yaşayan Mirzə Fətəli “*miz arxasında fikrə dalaraq*” keçmişini xatırlayır. Əmisini, müəllimləri Molla Hüseyni, Mirzə Şəfini ehtiramla yad edir. M.Şəfinin onu molla olmaq fikrindən daşındırdığı üçün ona minnətdar olduğunu deyir.

M.F.Axundzadə Vətənə xidmət etməli olduğunu düşünür, özünün uğursuzluqlarına görə məyus olmur, sabah üçün qazanc var. M.F.Axundzadə düşüncələrini dilə gətirdikcə onun yüksək insani keyfiyyətləri ortaya çıxır. O, köləliyə, zülmətə, mövhumatçılığa və fanatizmə qarşı amansızdır. Mübarizə yolunu maarifdə görür. İnsanın təkəcə özü, öz mənfəəti üçün yaşamamalı olduğu, qurunun oduna yaşın da yanmalı olduğu kimi məsələlərin artıq gerilik olduğunu düşünür. Xalqı ayılmağa çalışan Axundzadəyə zidd olan Molla Əhməd obrazı Axundzadəyə *“nə edirsən et, xalq ayılmayacaq”*, deyir. Molla Əhməd xalqın kobud rəftara alışdığını söyləyir.

Dramı oxuduqca yazarın Mirzə Fətəli Axundzadənin həyat və yaradıcılığına dərinləndirən bələd olduğunu görürük. Axundzadənin müasirləri ilə münasibətlərinə də diqqət etdikdə yazıçının araşdırmalarının müsbət nəticələri görülür. M.F.Axundzadənin düşüncələri də onun əsərləri, məktubları, öz tərcümeyi halındakı fikirləri ilə üst-üstə düşür.

Puşkinin ölüm xəbərinə Axundzadənin münasibəti də real səslənir. Dahi şairin ölümü Mirzə Fətəlini sarsıdır, hönkürərək ağlayır. Bu hadisə məşhur “Şərq poeması”nın yazılmasına gətirib çıxarır. Tənqidçi ədəbiyyatşünas Bəkir Nəbiyev Axundzadənin Puşkinə yazdığı poema haqqında fikirlərini belə ifadə edir: *“Azadlıq carçısı Puşkinin 1837-ci ildə qaraguruhçuların əlində həlak olması dünyanın çox yerində tərəqqipərvər adamların, azadlıq mücahidlərinin qəzəbləndiyi kimi, iyirmi beş yaşlı şairimiz Səbuhinin də qəlbini təlatümə gətirmiş və onun həyəcanlı, titrək dodaqları ilə bu ağır bəşəri kədərə şərik olan Azərbaycan xalqı danışmışdır”* [106, s. 157]. Akademik İsa Həbibbəyli “Azərbaycan ədəbi mühiti və Puşkin” məqaləsində şeir haqqında deyir: *“M.F.Axundovun “səddi-Çindən Tatarıstana qədər” geniş miqyasda tanınan, “Aləmdə yanan məşələ” çevrilən qüdrətli və nakam şairə Qafqaz xalqlarının da yas tutduqlarını xüsusi nəzərə çarpdırması Puşkinin şöhrəti kimi, faciəsinin də sanki yel qanadı ilə sərhədləri aşdığına əyani sübutdur”* [56, s. 515]. Şeirin bədii xüsusiyyətlərinə gəldikdə isə Məti Osmanoglunun da dediyi kimi əsər nə qədər müasir səslənsə də, şeir janrı və süjet baxımından ənənəvi bir mərsiyədir [27, s. 20].

M.F.Axundzadə haqqında yazılan dramlarda, poemalarda Axundzadənin Puşkinin ölüm xəbərinə qarşı reaksiyası əks olunmuşdur, lakin bu əsərlərin heç birində o, hönkürərək ağlamır.

Mirzə Fətəli

*Ah, o dahi şair Puşkin ölübdür!
Rusiyanın gözünüün ağt-qarası-
İşığı söndür...günəş qürubda
Enibdir...Sümurqu neyçin vurublar?!
(hönkürərək ağlayır) [87, s. 9]*

Əsərdə Axundzadə Puşkini aslana, onu öldürənləri isə itdən düşmüş bir hörümçəyə bənzədir.

*Hörümçək Aslanı tora salsa da,
Onun əl qoluna tor sarısa da,
Bir gün Aslan azad olar o tordan,
Hörümçəksə itdən düşmüş bir heyvan... [87, s. 10].*

“Aslan” nə zamansa bu tordan azad olacaq və o zəmanənin dahi şairi kimi xatırlanacaq. M.F.Axundzadənin Puşkinə bu cür münasibəti heç də birmənalı qarşılanmır. Baron Rozen “Şərqi poeması”nı “şərqi poeması” adlandırır. Bu şerhin “Lermantovun həcvinin bir kopyası” olduğunu deyir.

Dramda M.F.Axundzadənin çar hökumətinə mənfi münasibətinə də rast gəlirik. O, Puşkinə yazdığı şerə görə sıxışdırıldığında çar Rusiyasının əsl üzünü görür. O görür ki, çar hökuməti söz, sənət adamlarını dəstəkləmir. Onları təqib edir, öldürür.

Riyakar, məkrli çar hökuməti...

Güvəndiyin, ünvan bu tərkibdədir!

Onun iç üzünü indi tanıdım...[87, s. 28]

M.F.Axundzadə nə qədər əsəbiləşir əsəbiləşsin onun paqonlarını qoparıb yerə atması məsələsinə nə həyatı haqqında məlumatlarda, nə də dahi şəxsiyyətin obrazının yaradıldığı bədii əsərlərdə rast gəlmirik. Yazıçı Nazim Qazi onun ruh halını ifadə etmək

üçün bu cür epizodu yaratmışdır. Dramda Axundzadənin yuxuda Yusif Sərracla, Şah Abbası görməsi maraqlı epizodlardandır. Dramın sonunda Axundzadənin monoloqu verilmişdir. Axundzadə qurtuluşun maariflənməkdə, savadlanmaqda olduğu qənaətindədir.

M.F.Axundzadənin bədii obrazının yaradıldığı dramlardan biri də Arif Mədətovun “İdrak ışıqında” pyesidir. Bu pyes tarixi mövzudadır. Müəllif özü də hadisələri tarixi, məkanı isə şərti olaraq qeyd edir. Müəllif əsərin əvvəlində “bir neçə söz” başlıqlı yazıda pyesi yazmaq üçün bir sıra bədii və elmi əsərlərdən istifadə etdiyini qeyd edir. Bunlar içərisində “*Axundzadənin məqalələri, məktubları, qeydləri, ictimai-siyasi və fəlsəfi görüşlərinin əks olunduğu əsərləri, Mehdi Hüseynin “Ədəbiyyat və sənət məsələləri” kitabı, Qulam Məmmədlinin “Azərbaycan teatr salnaməsi” kitabının adları qeyd olunur* [93, s. 217].

Dramda hadisələrin mərkəzində Mirzə Fətəli dayanır. Digər obrazlar: Birinci, İkinci, Üçüncü, Dördüncü, Beşinci, Altıncı demək olar ki, Axundzadənin fikirlərini daha qabarıq çatdırmaq üçün əsərə daxil edilmişdir.

Əsər tarixi dram adlandırılsa da, müəllif hadisələrdən daha çox fikir və düşüncələrə üstünlük vermiş, oxucuya Axundzadənin daxili aləmi, düşüncələrini çatdırmağa çalışmışdır. Buna görə də əsər M.F.Axundzadə şəxsiyyətini öyrənmək baxımından əhəmiyyətli hesab oluna bilər. Digər tərəfdən obrazın fikirləri həqiqətən Axundzadə şəxsiyyətinin düşüncələri ilə yaxındır. Əsər boyu Axundzadənin birliyə, millətin tərəqqisinə, xurafat və dini fanatizmə, sənətə, musiqiyə, rəqsə qarşı olan münasibətini görmək mümkündür. Əsər boyu Axundzadə məzlumun daim mübarizədə olmalı olduğunu deyir. “*Zülmü aradan qaldırmaq üçün əsla zalıma müraciət lazım deyildir və bəlkə, əksinə, məzluma demək lazımdır ki, ey nadan, sən ki qüdrət və bacarıq cəhətdən zalımdan qat-qat artıqsan, bəs nə üçün zülmə qatlaşırsan*” [93, s. 222].

M.F.Axundzadənin islam dininə olan münasibəti onun haqqında yazılan bir çox bədii nümunələrdən fərqli şəkildə təqdim olunmuşdur. Bunun başlıca səbəbi əsərlərin yazıldığı tarixi şəraitin fərqli olmasıdır. Sovet dövründə qələmə alınan əsərlərdə

(Ş.Mehdiyev “Mirzə Fətəli”, H.Hüseynzadə “Ürəklər birləşəndə”, Əlisa Nicat “Gəncəli müdrik”) Axundzadənin ateist olduğu deyilsə də, müstəqillik dövründə yazılan bu əsərdə onun islam dininə yox, fanatizmə qarşı olduğu söylənir. Dördüncü aktyorun dilindən onun islama münasibəti aşkara çıxır: *“Mirzə Fətəli Axundov göstərdi ki, bütün dinlər, o cümlədən, islam dini cəmiyyətin həyatında mütərəqqidir. O, yalnız fanatizmə keçəndə mürtəcə rol oynayır”* [93, s. 224]. Son dövrlər təkcə onun haqqında yazılan bədii əsərlərdə yox, elmi məqalələrdə də onun dinsiz olmadığı göstərilir. Tədqiqatçı Tahir Abbaslı “Həqiqi dinli “dinsiz”” məqaləsində Axundzadənin Allaha inandığını lakin islamın qərq olduğu xurafat səbəbindən onun islah etməyə çalışdığını yazır [1, s. 12].

Dramda iştirak edən şərti adlarla adlandırılmış obrazlar da hadisələrin açılışında, M.F.Axundzadə şəxsiyyətinin bir sıra cizgilərinin aşkarlanmasında əhəmiyyətli rol oynayırlar. Onlar demək olar ki, Axundzadənin müasirləri və komediyalarının qəhrəmanlarıdır. Bu obrazlar: Mirzə Fətəlinin oğlu Rəşid, Milli mətbuatımızın banisi Həsən bəy Zərdabi, Tiflisin gənc qubernatoru D.Staroleski, Baron Aleksandr Pavloviç, Mirzə Yusif xan, Makulu Sahib, Mirzə Hüseynxan və az əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi Axundzadənin bəzi komedya qəhrəmanları: Hacı Qara, Müsyö Jordan, Divanbəyi, birinci ərizəçi, ikinci ərizəçi, Kimyagər İbrahimxəlil, Heydər bəy, Hatəm xan ağa və s. Ədəbiyyatşünas Abid Tahirli A.Mədətovun “İdrak işığında” pyesini Axundzadə haqqında yazılmış ən yaxşı dram əsəri hesab edir, əsərin mövzu və kompozisiyasını yüksək qiymətləndirir: *“A.Mədətovun İdrak işığında” pyesi məzmun, ideya cəhətdən nə qədər aktual, maraqlı və əhəmiyyətlidirsə, forma, kompozisiya baxımından da özünəməxsus və orijinaldır”* [122, s. 5].

Bu fikirlərlə yanaşı onu da qeyd etməliyik ki, müəllif bəzi epizodları özünün də qeyd etdiyi kimi əsərlərdən götürmüşdür. Ə.Haqverdiyevin “Xəyalat” dramının təsiri pyesdə aşkar şəkildə duyulmaqdadır. “Xəyalat”da kitab paylayan obrazı ilə Axundzadənin söhbətini xatırlayaq:

Mirzə Fətəli: Hə, nə xəbərlə gəldin? Kitabların hamısını paylaya bildinmi?

Kitab paylayan: Nə arz edim? Elə payladım ki, paylamasaydım ondan yaxşı olardı.

Mirzə Fətəli: Necə?

Kitab paylayan: Bir müsəlman kitaba yaxın düşmədi. Hər kəsə verdim, dedi...

Mirzə Fətəli: Nə dedi?

Kitab paylayan: Deyə bilmirəm. Qorxuram ovqatınız təlx ola.

Mirzə Fətəli: Sən deməmiş də mən özüm anlayıram. Deyiblər, at oyana kafirin kitabını! Belədirmi?

Kitab paylayan: Bəli! Deyirlər kitab oxumaq istəsək, o qədər lazımlı kitablar var ki, üstünü toz basa-basa qalıb bu şkaflarda. Oturub hər qaravəllini oxusaq, gərək adımızı dəli qoyaq. Hətta bir bəy var idi, dedi: “Mən Mirzə Fətəlini yaxşı tanıyıram, özü ilə də qədimdən aşnalığım var. Ona deyinən ki, o bir ağıllı adam sayılır, eyib deyilmi ki, belə cəfəngiyata qələmini sərf edib, özünü aləm içində rüsvay edir” Bu halda bir hacı üzünü camaata tutub dedi: “Camaat, qaçın bu kitablardan. Əgər bunlar mənfəətli kitablar olsaydı, camaata müftə paylamazdılar. Yəqin Mirzə Fətəli, necə ki, özü laməzhəb olub, Allahın yolundan çıxıb, elə də istəyir camaatı laməzhəb etsin”. Xülasə, bir nəfər kitablara yaxın düşmədi” [52, c.1, s. 224]

İndi də tədqiqata cəlb etdiyimiz “İdrak işığında” pyesindəki Birinci aktyorla Mirzə Fətəlinin söhbətinə fikir verək:

“Mirzə Fətəli: Kitabların hamısını paylaya bildinmi?

Birinci aktyor: Nə arz edim? Elə payladım ki, paylamasa idim ondan yaxşı olardı.

Mirzə Fətəli: Necə?

Birinci aktyor: Bir müsəlman kitaba yaxın düşmədi.

Mirzə Fətəli: Nə dedilər?

Birinci aktyor: Qorxuram deyəm ovqatınız təlx ola.

Mirzə Fətəli: Sən deməmiş də özüm anlayıram. Deyiblər, at o yana bu kafirin kitabını! Belədirmi?

Birinci aktyor: Bəli! Deyiblər kitab oxumaq istəsək, o qədər lazımlı kitablar var ki, üstünü toz basa-basa qalıb bu şkaflarda, oturub hər qaravəlini oxusaq gərək adımızı

dəli qoyaq. Hətta bir bəy var idi, dedi “Mən Mirzə Fətəlini yaxşı tanıyıram, özü ilə qədimdən aşnalığım var. Ona deyinən ki, bir ağıllı adam sayılıb, ayıb deyilmi ki, belə cəfəngiyyata qələmini sərf edib, özünü aləm içində rüsvay edir?” [93, s. 226]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əsər boyu bu cür bənzər və eyni dialoqlar, epizodlar qarşımıza tez-tez çıxır. Bu kimi hallar ədəbi təsirlənmə, bəhrələnmə faktı kimi “İdrak işığında” dramını zəif əsər kimi qəbul etməyimizə əsas vermir, əksinə şəxsiyyətin bitkin tarixi obrazının cizgilərinin dolğunlaşmasında müstəsna rol oynayır.

Dramaturq özünün də qeyd etdiyi kimi M.F.Axundzadənin arxivinə müraciət etmiş, onun “*Qafqaz təhsil dairəsinin hamisi, Qafqaz ölkəsi baş idarəsi sovetinin, həzrət-əşrəf konorev və kaveler baron Aleksandr Pavloviç Nikolaya*” yazdığı ərizə ustalıqla və yerində əsərə daxil edilmişdir. Ərizədə Zaqafqaziyada təhsil və materiallar azərbaycanlıların dilindən, kökündən fərqli olan dillərdə rus, fars, ərəb və türk (osmanlı türkcəsi) dillərində aparıldığı, bunun nəticəsində də Azərbaycan indiyə kimi Azərbaycan dilindən və ədəbiyyatından məhrumdur [93, s. 248]. Axundzadə əsərlərinin çapına nail olmaq və maddi yardım almaq üçün yazdığı bu ərizədə saf Azərbaycan dilində əsər yazaraq Azərbaycan dilinin qayğısına qalmağa və material-dərslik kimi məktəblərdə istifadə ediləcək əsərlər yazmağa səy göstərir. Ərizə tam formada verilməsə də, mahiyyət anlaşıqlıdır.

Bu dramda maraqlı məsələlərdən biri də Axundzadə obrazının qarşılaşdığı, mübarizə etdiyi obrazların məhz onun qələmindən çıxan obrazlar olmasıdır. Tarixi-bədii nəsrə daha çox müşahidə edilən bu ədəbi forma ədəbiyyatşünaslıqda da uğurlu ədəbi cəhd kimi qiymətləndirilmişdir.

Dramda həmçinin M.F.Axundzadənin komediyalarının səhnələşdirilməsi tarixindən, əsərlərin səhnə taleyindən də danışılmış, yazışmalar və tarixi faktlar obrazların dilindən verilmişdir. Dramda qarşımıza çıxan bu faktlar, hadisələr, obrazların danışmaları ayrı-ayrılıqda Axundzadənin düşüncələrini, əsərlərinin mahiyyətini açmağa xidmət edir. Abid Tahirli “İdrak və irşad işığında” məqaləsində bu məsələyə toxunaraq yazır: “*Maraqlı və diqqətçəkəndir ki, bütün dialoq, monoloq və səhnələr M.F.Axundzadə*

ideyalarının daha qabarıq və canlı verilməsinə xidmət edir, ümumiyyətlə, bu pyes M.F.Axundzadə ideallarını təcəssüm etdirən, onları sərf-nəzər edən, bir-bir göstərən ədəbi mənbə də adlandırmaq olar [122, s. 5].

Arif Mədətov Birinci, İkinci, Üçüncü, Dördüncü, Beşinci və Altıncı aktyor obrazları ilə birbaşa Axundzadə obrazının təsvirini verir. Bu obrazlar tez-tez müxtəlif hadisələrdən danışır və süjeti zənginləşdirirlər. Əsər haqqında fikir bildirən Abid Tahirli də, əsasən, bu 6 aktyorun dili ilə Axundovun düşüncələrinin, idealarının oxucuya çatdırıldığı qənaətindədir [122, s. 5].

Burda M.F.Axundzadənin Zərdabi ilə yazışmaları da dövr və şəxsiyyət konsepsiyasının maraqlı detallarını ortaya qoyur. Bu yazışmalar real məktublardan bədi əsərdə əksidir. A.Mədətov bu yazışmaları da drama məharətlə daxil etmişdir. Bu tarixi dram Axundzadənin müasirləri ilə münasibətlərinin, yazışmalarının öyrənilməsi baxımından da əhəmiyyətlidir. Əsərdə onun rus idarələrinə və öz dostlarına ünvanladığı, həmçinin rus idarələrindən və dostlarından ona ünvanlanan məktub və ərizələri görmək mümkündür. Bu yazışmalar həm Axundzadəni, həm dramı, həm də dövrün başa düşülməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Zərdabi ilə yazışmasında həm Axundzadənin əsərləri haqqında onun fikirləri, həm də dövrün ziddiyyətlərini görürük: *“... mən onların hamısına baxmışam, ancaq bədbəxtlikdən qalanlarını ifaya münasib bilmirəm, məsələn tək meymun, ya ayı rolunun oynanılmasında deyil, bütün şəraitin özü bizim həfəskarlar tamaşası üçün yaramır. Təbriz vəkillərini, düzdür, qoymaq olar, ancaq, heyf ki, orada da bizim tamaşaçıların aqlını qidalandıra biləcək şey azdır”*[93, s. 237]. Zərdabi özlərinin təşkil etdiyi həvəskarlar teatrının maddi-texniki bazasının zəifliyi ilə bərabər, tamaşaçının da bu pyeslərə hazır olmadığı qənaətindədir. Zəmanə insanları teatra qətiyyənlə meyil etmir və bu da ziyalı mühitin narahatçılıqlarından biri kimi tarixi sənədlərdə də öz əksini tapmışdır.

Əsərdə M.F.Axundzadənin dövrünün ziddiyyətləri təsvir olunduğu kimi, Axundzadənin dövrə qarşı mübarizəsinin əksi də təsvir olunur. Əlbəttə, onun bu mübarizəsi də hamı tərəfindən yaxşı qarşılanmır. Nəinki M.F.Axundzadə, onun ailəsi də

təqiblərə məruz qalır. Oğlu Rəşid atasına onu küçədə insanların sıxışdırdığını, “min-min pis sözlər” dediklərini deyir.

M.F.Axundzadə bütün hallarda öz mübarizəsindən əl çəkmir. O, ümid edir ki, nə zamansa onun xidmətlərini qiymətləndirəcəklər, yaxud Axundzadə millətin maariflənməsi yolundakı əməli fəaliyyətini hansısa qiymət üçün etmir. Axundzadənin Hatəmxan ağa ilə söhbətində də bu ümid hiss olunur. Hatəmxan ağa onu “*səhv yoldan*” çəkəndirməyə çalışır, ona məsləhət görür ki, “*daha müsəlmanların əməllərinə toxunmayın, bunun axırı xeyir nəticə verməz*” [93, s. 258]. Mirzə Fətəli cavabında deyir: “*Sən nə deyəcəksən, de! Hamısı qəbuldur və nə səbəbə də qəbul etmişəm onu sən anlamazsan. Ancaq bir vaxt olar, sənin oğlun və nəvən anlar. Sən mənə söyürsən, amma səninin oğlun və nəvən mənə rəhmət oxuyacaqlar, yəqin bil!*” [93, s. 258].

Əsər boyu tam şəkildə olmasa da, əlifba islahatı ilə bağlı da müəyyən məlumatlar verilir. Onun bu ali məqsəd üçün İstanbula, Təbrizə getməyindən danışılır. Axundzadə düşünür ki, əhalinin bu qədər “*külliyən bisavad*” olmasının səbəbi məhz ərəb əlifbasının çətinliyidir. Mütəfəkkirə görə əlifba islahatı insanların savadlanması üçün atılmalı ilk və ən vacib addımdır. Dramda Axundzadənin əlifba islahatları ilə bağlı yazışmalarına da rast gəlmək mümkündür.

M.F.Axundzadə haqqında yazılan pyeslərdən biri də görkəmli yazıçı, dramaturq və siyasətçi Həsən Həsənovun qələmə aldığı “Brüsseldən məktublar” əsəridir. Əsərdə təxminən 20 obraz iştirak edir. Bunlara M.F.Axundzadə, arvadı Tubu xanım, oğlu Rəşid Axundov, Rəşidin Tiflis gimnaziyasında oxuyan tələbə yoldaşı Firəngiz, Rəşidin Brüsseldə tələbə yoldaşı Fransuaza, Rəşidlə birgə Brüsselə gedən Tacir Nəcəf, gürcü şairi Qriqol Orbeliani, fransız ədibi, publisist Bencamin Qastino və başqaları daxildir.

Hadisələrin bir qismi Tiflisdə, bir qismi Brüsseldə baş verir. Bu iki şəhər iki zidd və böyük mədəniyyətin simvolik daşıyıcısıdır. Brüssel Qərbin-xristianlığın, Tiflis Şərqi-islamın mərkəzidir.

Əsərin proloqunda da, epiloqunda da Qurandan ayələr verilmişdir. Müəllif Qurandan misal verdiyi ayələri də təsadüfən seçmir. “Əl-İnsan”, “Əl-Hücrət”, “Əl-

Maidə” surələrindən xalqlar və onların bir-birinə münasibəti ilə bağlı məsələlərin əks olunduğu ayələr verilmişdir. “*Əgər Allah istəsəydi, hamını eyni şəriətə, eyni dinə tabe edib, vahid bir ümmət, vahid cəmiyyət, vahid millət yaradardı. Lakin bu müxtəliflik Allahın verdikləri ilə sizi imtahan etməsi üçündür. Elə isə yaxşı işlər görməkdə bir-birinizi ötməyə çalışın, tələsin, bir-birinizlə yarışın* [59, s. 5]. Və ya “*İnsanlar bir-birini yaxşı tanısunlar, kimliyini bilsinlər deyə, Allah insanları xalqlara ayırdı* [58, s. 5]”. Tədqiqatçı Aydın Dadaşov “Müasir Azərbaycan dramaturgiyası” əsərində bu məsələyə fikir bildirərək yazır: “*Pyenin Quran surələri ilə başlaması və bitməsi hadisələrə kosmik mifoloji səciyyə versə də, dramaturji strukturun əsasını sənədli faktlar və məişət müstəvisində cərəyan edən hadisələr yaradır*” [37, s. 146].

Dramda bədiilik çox olsa da, dramaturq əsərdə tarixi məktublardan istifadə etmişdir. Digər tərəfdən müəllifin Axundzadənin həyat və yaradıcılığını da hərtərəfli araşdırdığı bədii mətndən aşkar görünməkdədir. Burada Axundzadənin fikirləri və davranışları olduqca orijinal formada verilmişdir. Doğrudur, hadisələr daha çox Rəşidlə bağlı verilmişdir. Rəşidin fikirləri və sevgi macərələri dramda xeyli yer tutur, ancaq M.F.Axundov obrazı hadisələrin mərkəzində dayanır.

M.F.Axundzadə obrazının yaradıldığı “Brüsseldən məktublar” pyesi də tədqiqatçıların diqqətini çəkir. Tədqiqatçı Aydın Dadaşov əsəri bədii cəhətdən yüksək qiymətləndirməklə bərabər, dövrün problemlərini də yada saldığını qeyd edir. “*H.Həsənovun yazdığı “Brüsseldən məktublar” pyesi dahi sənətkarın yaşadığı ədəbi-siyasi mühiti işıqlandıraraq, dövrün qlobal problemlərini yada salmaqla, ədibin, xüsusən oğlu Rəşidin qarşılaşdığı və həll edə bilmədiyi qayğılarını önə çəkir*” [37, s. 146].

Rəşid Tiflisdəki gimnaziyanı bitirmiş, Avropaya-Fransaya getmək istəyir. Atası da oğlunun xaricə getməsini, dil öyrənməsini, yaxşı təhsil almasını istəyir, amma o, çox narahatdır. Rəşidin-yeganə oğlunun yoxluğu onu sarsıdacaqdır. Ancaq özünü çox təmkinli aparır. Tubu xanım da çox narahatdır, oğlunun getməsinə etiraz edir, bu işdə ərini günahlandırır. “*Əsərindəki Müsyö Jordan Şahbazın başına gətirdiyi oyunu sən də*

balamın başına gətirdin”, deyir. Bu parçada həmçinin M.F.Axundzadənin üslubunu, yaradıcılığının fraqmentlərini görmək mümkündür. M.F.Axundzadə obrazının yaradıldığı dram əsərlərinin bir qismində-Ə.Haqverdiyevin “Xəyalat”, Ş.Mehdiyevin “Mirzə Fətəli” onun üslubunu və yaradıcılığının fraqmentlərini görmək olar. Adları çəkilən hər iki əsərdə Hacı Qara, Hatəmxan ağa, Məstəlişah və s. obrazlar Axundzadə obrazı ilə qarşılaşdırılır. “Brüsseldən məktublar” əsərində isə bu fraqmentlər nisbətən fərqli şəkildə qarşımıza çıxır. Aydın Dadaşov bu məsələyə diqqət edərək yazır: “*Tabu xanımın Fətəliyə ünvanlandığı “...əsərindəki Müsyö Jordan Şahbazın başına gətirdiyini sən də balamızın başına gətirdin. Avropa, Avropa deyə-deyə uşağı yolundan çıxardın*” fikri Axundzadə yaradıcılığının bir fraqmentini də əsərin dramaturji strukturuna qoşur.

Əsərdə iştirak edən Axundzadə öz övladına qarşı həddindən artıq diqqətli və qayğıkeşdir. O, övladının qərarlarına hörmət edir. Məsləhətlər verir, ancaq yenə də öz müqəddəratını Rəşid özü həll etməli olur. Müəllif H.Həsənov da ata ilə oğul arasında çoxlu fikir ayrılıqlarının olduğunu göstərir. Bunlardan biri də dinə qarşı olan münasibətləridir. Qeyd edək ki, ədəbi fikir tariximizdə atalar və oğullar problemini çoxsaylı bədii nümunələrdə öz əksini tapmışdır. Nümunə timsalında dahi şairimiz Məhəmməd Füzulinin “Rindü Zahid” əsərindəki ata və oğul münasibətlərinin fərqli zaman və fərqli mühitdəki bədii təzahürünü görürük.

Zahid dedi:

– *Ey Rind! Hərçənd ömrümü tamam sənin üçün sərf etdim, zəhmət çəkib səni böyütdüm. Belə olmaya ki, mənim zəhmətim məzəmmətə səbəb ola, cəhalətin sayəsində mənim ümidlərim puça çıxa, öyrənməmək pərdən nəsəbinin üstünü örtə, sənin cahilliyindən xəbərdar olanlar məni təqsirləndirələr.*

Şeir

*Vay o bəndənin halına ki, adının baqi qalması üçün
Bir ömür zəhmət çəkə, övlad böyüdə,
Övladına gözəl tərbiyə əsər etməyə,
Atasının adını batıra, abrını apara.*

Rind dedi:

– *Ey Zahid! Deyirsən ki, övladın cahil qalması ataya eyibdir, tamam səhvdir və rəva görülməyən fikirdir. Onu bil ki, Allahın hikməti insanların bərabər olmasına icazə vermir və hər kəsin rütbəsində bir fərq qoyubdur. Övladın pis olması atanın yaxşı ad çıxarmasının mənşəyidir. Odur ki, mənim hünərsizliyim sənin adının yaxşı xatırlanması üçün kamali-hünərdir.*

Şeir

*Bir alimin övladı özündən bilikli olsa,
Deyərlər ki, atasının elmi bu qədər deyildi.
Bu qədər zəhmət çəkib təlimdən sonra ataya
Öz cəhalətini isbat etməkdən başqa oğulun elmindən
nə fayda hasil olar? [94, c.5, s. 23-24].*

Qastino obrazının Rəşidə verdiyi “*atanızla bu məsələlərdə həmfikirsiniz?*” sualına Rəşid belə cavab verir. “*Xeyr, məhz bu məqamda atamla fikrimiz haçalaşır. Mən bütün dinlərə və həmçinin islama hörmətlə yanaşıram, özüm ibadət edirəm*” [59, s. 37]. Qastino hər ikisinin dinə olan fikirlərini qısaca belə ifadə edir. “*Atan dini savad alıb, bu dinlərə qarşı mübarizə aparır, sənə Qafqazda fransız dili gimnaziyasını bitirib, Avropanın mərkəzində islama bunca sədaqət nümayiş etdirirsən. Qəribədir, çox qəribədir*” [59, s. 37].

Əsərdə M.F.Axundzadənin ədib dostlarından gürcü Qriqol Orbelianinin surəti ilə də qarşılaşırıq. Onlar ailəvi get-gəl edirlər. Rəşidin Avropaya getməyi münasibəti ilə təşkil edilən yeməkdə Orbeliani də iştirak edir. Orbeliani Axundzadəni halal adam adlandırır. O, Rəşidin getməyinə çox sevinir [59, s. 12]. Axundzadənin fikirlərini də o çox bəyənir. “*Hər bura gələndə Mirzə Fətəlidən Qərb fəlsəfəsinə dair elə söhbətlər eşidirəm ki, bir çox alimlərdən bunu eşitməmişəm*” [59, s. 12]. Mirzə Fətəli obrazı uzaqgörən bir şəxsiyyət kimi layiqincə təqdim olunmuşdur. Onun övladını Avropaya göndərməsi həmin dövr üçün olduqca çətin bir məsələ idi. Ancaq Mirzə Fətəli düşünür ki, Rəşid Avropada oxuyub Vətənə gərəkli biri olacaqdır. Müəllif Mirzə Fətəlinin

Rəşidin Avropada təhsil alamsına münasibətini belə açıqlayır: *“Rəşid Avropaya bilik almağa gedir. Əsas da odur ki, Avropa həyat tərzinə və düşüncələrinə yiyələnə bilsin. Qayıdanda da Vətənə gərəkli bir oğul kimi qayıtsın”* [59, s. 13].

Dramda Tiflisdə yaşayan müsəlmanların-Şeytanbazar əhlinin Axundzadəyə münasibəti də tacir Nəcəfin dilindən verilir. Mirzə Fətəli əhalinin ona qarşı mənfi hisslər bəslədiyini bilir. Lakin Nəcəf bunun Mirzə Fətəlinin düşündüyü kimi olmadığını deyir. *“Yoox! Çayxanada heç vaxt səni söymürlər, Fətəli dayı, əksinə tərifləyirlər”*. Nəcəf etiraf edir ki, onlar Mirzə Fətəlinin hər işini bəyənilər, amma bircə bu islama sataşmağını xoşlamırlar [59, s. 14].

Dramda M.F.Axundzadənin Şərq və Qərb haqqında da fikirlərinə yer verilmişdir. Mirzə Fətəli Şərq və Qərbi müqayisə edir. Mirzə Fətəliyə görə hər yerin öz qaydası var. Şərqlin öz qaydası, Qərbin öz qaydası. Əsas fərq ondadır ki, Şərq həddindən artıq ənənəyə sadıqdır. Avropa isə daim axtarışdadır. Mirzə Fətəliyə görə Şərqli özünü tərbiyə, əxlaq və davranışı ilə Avropada tanıtmalıdır.

Mirzə Fətəli hər şeydən əvvəl atadır, öz oğlunun toyunu görmək istəyir. Onun öz xalqından biri ilə evlənməsini daha münasib sayır. Oğlunun gələcəyi isə öz əlindədir. Buna görə də Mirzə Fətəli qətiyyənlə onun işlərinə müdaxilə etmir.

Əsərdə H.Zərdabi ilə bağlı maraqlı məsələlərə yer verilib. Onun “Əkinçi” qəzeti Mirzə Fətəlinin dili ilə təriflənir. Ancaq onun hələ gənc olduğunu söyləyir. Xalqın nicatı üçün bu işlərin hələ çox az olduğu qənaətinədir. M.F.Axundzadə əsərdə də qeyd olunduğu kimi ““Əkinçi” qəzetinin nəşrinə böyük əhəmiyyət vermiş, onun səhifələrində “Vəkili milləti-naməlum” imzası ilə məqalələr dərc etdirmişdir [146].

Orbelianinin dilindən M.F.Axundzadənin bədii yaradıcılığı haqqında deyilən fikirlər də olduqca maraqlıdır. *“Sən Şərqə yeni fəlsəfi düşüncə, baxış gətirdin. Qafqaz türklərinin demokratik mətbuatın yaranmağına sən təkan verdin, dramaturqiya bəxş etdin. Qafqaz türklərinin, əslində isə müasir Şərq teatrı sənənin dühanın məhsuludur. Bəs realist ədəbiyyata nə deyirsən, onu da xalqına sən gətirdin! Sənənin yazdıqların hələ bir neçə nəslə yetər”* [59, s. 31].

Mirzə Fətəli dini məsələlərdə də xalqı düşünür. İki din iki millətdir və millətlərin məhv yolu da bu məsələ üzərindən ola bilər, fikrindədir. O qeyd edir ki, bizim millət üçün islam da, millət də eyni mənədadır. O ehtiyat edir ki, islam dini unudulsa, xalq öz kimliyini, öz kökünü də unudar. Yeniliyin də xalq üçün olanı olmalıdır. Öz başına gələn yenilik böyük xətlər doğura bilər. Mirzə Fətəliyə görə yenilikdən yazmaq azdır, gərək bu yazıları xalqın malı edəsən!

Mirzə Fətəli əlavə edir: *“Mən elə zənn etmirəm ki, hər hansı başqa din islam dinindən üstündür. Mənim məqsədim İslamda islahat aparmaqdır”* [59, s. 39]. M.F.Axundzadəyə görə bu islahat elə aparılmalıdır ki, tərəqqiyə səbəb olsun, milli təfəkkürü formalaşdırsın, zənginləşdirdirsin.

Əsərdə fransız ədibi Qastinonun Mirzə Fətəlinin əsərlərinə münasibəti də maraqlı məqamlardan biri kimi diqqət cəlb edir. Rəşid öz atasının əsərlərinin xülasəsini Fransız dilinə tərcümə etmiş və ona vermişdir. Əsərləri oxuduqdan sonra Qastino onları yüksək qiymətləndirir. *“Mən atanın əsərlərinin xülasəsi ilə tanış oldum. Gözlənilməz dərəcədə heyrləndim. Onların burada yayılmağına cəhd etmək lazımdır”* [59, s. 35].

Aydın Dadaşov əsərin dramaturji strukturunun əsasını sənədli faktların təşkil etdiyini yazır. Lakin əsərdə dövrün qavranılması üçün müxtəlif bədii pryomlardan da istifadə olunur. Qəzet satan obrazı bu üsullardan biridir. Obraz verdiyi xəbərlərlə dövrü oxucunun daha yaxşı qavramasına kömək edir. Məsələn: *“Dünya təlaş içindədir. Dünya təlaş içindədir. Rus-türk müharibəsi başlayıb. Rus-türk müharibəsi başlayıb. 21 yaşından 40 yaşına kimi hamı hərbi xidmətə. Hamı hərbi xidmətə”* [59, s. 34].

Əsər M.F.Axundzadə haqqında yazılmış orijinal dramlardan biridir. Burada bədii lövhələrlə yanaşı bir çox maraqlı faktlarla da qarşılaşırıq. Ümumiyyətlə, əsər Axundzadə və onun ailəsinin, müasirlərinin öyrənilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

M.F.Axundzadə obrazının yaradıldığı dram əsərlər özlüyündə Azərbaycan dramaturgiyasının maraqlı bədii nümunələri sırasındadır. Bu dram əsərləri öz orijinal strukturu, mövzu və ideyası, sənətkarlıq xüsusiyyətləri, üslubi səciyyəsi, təsvir və ifadə

gözəlliyi ilə diqqəti cəlb etmişdir ki, həmin əsərlər zaman-zaman Azərbaycan səhnəsində də öz yerini almış, teatrların repertuarına salınmışdır.

3.2. M.F.Axundzadənin obrazı Azərbaycan səhnəsində

Azərbaycan ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi fikir tarixində mühüm yer tutan, milli təfəkkürün inkişafına özünəməxsus şəkildə töhfələr verən çoxsaylı elm, mədəniyyət, sənət adamlarının həyatını, irsini öyrənmək, gələcək nəsillərə çatdırmaq, yeni nəslin milli təməllər üzərində tərbiyə olunmasında tarixi keçmişdən faydalanmaq bütün zamanlarda vacib və labüd olmuşdur. Hər bir görkəmli şəxsiyyətin öyrənilməsi milli təfəkkürün özünə qayıtmasıdır bir mənada da. Bu mənada Azərbaycan ədəbi, fəlsəfi, ictimai fikir tarixində özünəməxsus yeri və rolu olan Axundzadənin xatirəsinin ədəbiləşdirilməsi, ədəbi, elmi və fəlsəfi irsinin yaşadılması, əsərlərinin Azərbaycan teatrlarının repertuarını bəzəməsi üçün bu günə qədər xeyli işlər görülmüşdür. 1939-cu ildə ərsəyə gələn “Böyük maarifçi-yazıçı M.F.Axundov” filmi böyük mütəfəkkir haqqında ilk ekran əsəri hesab olunur. Filmdə Axundzadənin həyat və yaradıcılığı geniş əks olunur, həmçinin onun gənclik illərini keçirdiyi Gəncə, uzun müddət dövlət qulluğunda çalışdığı Tiflis həyatı da işıqlandırılır. Film yazıçının həyatına həsr olunmuş plenumla başa çatır.

Əsərin ssenari müəllifləri Əbdül Həsənov və Əli Musayev olmuşdur. Filmin rejissorluğunu da onlar öz üzərlərinə götürmüşdür. Filmin operatorları İvan Manakov, Vladimir Yeremeyev, Əlibala Ələkbərov, səs operatoru isə İlya Ozerski olmuşdur. Film hadisələrin cərəyan etdiyi yerlərdə- Şəki, Gəncə və Tiflisdə çəkilmişdir [155].

M.F.Axundzadə haqqında 1941-ci ildə Bakı kinostudiyasında “Səbuhi” filmi çəkilir. Film tam metrajlı bədii filmdir. Film onun həyat və fəaliyyətindən bəhs edir. Burada Axundzadə obrazı bacarıqlı, vətənpərvər, dövrün qabaqcıl şəxsiyyəti kimi təqdim olunur. Filmin ssenari müəllifi Mikayıl Rəfili, rejissor isə Rza Təhmasibdir. Operator Dmitri Feldman olmuşdur. Filmin rəssamı V.Kaplunoviski, bəstəkarı Tofiq

Quliyev, səs operatoru Ağahüseyn Kərimov olmuşdur. Filmin rollarında İsmayıl Dağıstanlı (M.F.Axundov), Hüseyinqulu Sarabski (Aşıq Səttar), Kazım Ziya (Şeyx Əli), Leyla Bədirbəyli (Tubu), Ələsgər Şərifov (Mirzə Şəfi), Ağadadaş Qurbanov (A.Bakıxanov), Mustafa Mərdanov (akademiya rəisi), Möhsün Sənani (Vanon) öz məharətlərini göstərmişlər. “Səbuhi” filmi Azərbaycanda çəkilmişdir [155].

M.F.Axundzadə haqqında 1941-ci ildə yəni İkinci Dünya Müharibəsi dövründə filmin çəkilməsi heç də təsadüfi deyil. Bu zaman SSRİ-nin hər yerində müharibəyə ruhlandırıcı, vətənpərvərlik, xalqlar dostluğu və s. mövzusunda filmlər çəkilirdi ki, bu filmlərin də əksəriyyəti tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı idi. Bunun da bir məqsədi var idi, çoxmillətli Sovet İttifaqında birliyi təmin etmək. Məhz buna görə də Axundzadə obrazı dövrün mübariz şəxsiyyəti kimi təqdim olunur. Bununla belə filim olduqca bədii lövhələrlə də əhatə olunur.

Dahi şairimiz Səməd Vurğun “Səbuhi” filminin çəkilməsini yüksək qiymətləndirmiş, Axundzadə haqqında filmin tamaşaçılarla tanışlığının çox böyük mədəni əhəmiyyəti olduğunu qeyd etmişdir. Filmin çəkilməsini yüksək qiymətləndirən dahi şairimiz Axundzadənin mübarizə ilə dolu həyatının təsvirinin əhəmiyyətli olduğunu qeyd etməklə bərabər, onun şərqdə monarxiyaya qarşı mübarizə apardığını da xüsusi vurğulayır. Digər tərəfdən şair ““Səbuhi” filmi Azərbaycan ictimai fikri tarixinin parlaq lövhələrindən birini göstərəcəkdir” deyərək filmin önəmini vurğulayır [128, c.5, s. 58].

M.F.Axundzadənin Tiflis həyatı, onun burada qabaqcıl insanlarla və rus dekabristləri ilə münasibətləri, mütərcim vəzifəsində çalışması, rus və Avropa ədəbiyyatını öyrənməsi, əlifba layihəsi filmdə əks olunmuşdur.

Ancaq film siyasi məsələlərə daha çox kökləndiyi üçün burada Axundzadənin xarakterinin tam açılmadığını görürük. Əməkdar İncəsənət xadimi Aydın Kazımzadə obrazın xarakterinin açılmama səbəbini belə izah edir. *“Filmdə bir sıra maraqlı səhnələr olsa da, bütövlükdə əsər dramaturji həllini tapa bilməyib. Elə ona görə də əsərin baş qəhrəmanı olan M.F.Axundovun xarakteri tam açılmayıb. Bu obrazı yaradan İsmayıl Dağıstanlı nə qədər səy etsə də, buna nail ola bilməyib”* [79, s. 11]. Filmdə sovet

ideologiyasının tələblərinə cavab verən çoxlu məsələlər məhz Axundzadənin obrazında tamaşaçıya çatdırılır. Belə ki, dinə olan münasibət, xalqlar dostluğu, əməyə olan münasibət və s. filmdə əsas məqamlardandır.

M.F.Axundzadə haqqında çəkilən digər bir film isə “Azərbaycanfilm”in istehsalı “M.F.Axundov” tarixi bioqrafik filmidir. 1962-ci ildə çəkilən bu film Axundzadənin anadan olmasının 150 illiyinə həsr olunmuşdur. Film bizi Axundzadənin uşaqlıq illəri, Tiflis həyatı və ədəbiyyatımıza verdiyi töhfələrlə yaxından tanış edir. Həmçinin burada Axundzadənin öz əsərlərindən də bir epizod səhnələşdirilmişdir. “Hacı Qara” əsərindən oynanılan bu epizod filmdə maraqlı səhnələrdən hesab olunur. Film Tiflisdə Axundzadənin qəbri qarşısında və Bakıda onun abidəsinin qarşısında keçirilən təntənəli mərasimlə bitir. Filmin ssenaristləri Məmməd Cəfər Cəfərov, Əhmədağa Qurbanov, rejissoru isə Niyazi Bədəlovdur. Operator Vladimir Zbudski, rəssam Nadir Zeynalov, səs operatoru isə Şamil Kərimovdur. Film Bakı və Tiflisdə çəkilmişdir. [155]

M.F.Axundzadə haqqında çəkilən növbəti filmin tarixi 1972-ci ilə təsadüf edən “Mirzə Fətəli Axundov” sənədli filmidir. Film Axundzadənin həyat və yaradıcılığından, uşaqlıq və gəncliyini keçirdiyi Şəki, Gəncə dövründən, Tiflis mühitindən bəhs edir. Film bu üç şəhərdə də çəkilmişdir. Filmin ssenari müəllifi Teymur Əhmədov, rejissoru isə Əli Musayev olmuşdur. Operator Faiq Qasimov, səs operatoru Şamil Kərimovdur. Film “Azərbaycanfilm” kinostudiyasında hazırlanmışdır [155].

M.F.Axundzadə haqqında filimlərdən biri də 1982-ci ildə çəkilən “Mirzə Fətəli Axundov” sənədli bioqrafik filmidir. Filmə M.F.Axundzadənin həyat və yaradıcılığından bəhs olunur. Filmin ssenaristi Toğrul Cüvarlı, rejissoru Cahangir Mehdiyev olmuşdur. Filmin operatoru Hüseyn Mehdiyev, səs operatoru isə Şamil Kərimov idi. “Mirzə Fətəli Axundov” qısametrajlı sənədli bioqrafik filmi “Azərbaycanfilm” kinostudiyasının məhsuludur və filmin çəkilişləri Azərbaycanda aparılıb [155].

M.F.Axundzadə haqqında sovet dövründə olduğu kimi müstəqillik illərində də filmlər çəkilmişdir. Müstəqillik illərində dövlətimizin də qayğısı ilə möhtəşəm sənət

əsərləri ortaya qoyulmuşdur. 13 aprel 2010-cu il tarixli “Mirzə Fətəli Axundzadənin 200 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı” Axundzadə irsinin araşdırılması, şəxsiyyətinin yaxından öyrənilməsi üçün əsas olmuşdur.

Sərəncamdan sonra M.F.Axundzadə haqqında məqalələr, monoqrafiyalar, kitablar yazılmış, əsərləri tamaşaya qoyulmuş, eyni zamanda haqqında filmlər lentə alınmışdır.

Müstəqillik illərində çəkilən filmlər digərlərinə nisbətən həm mövzu, ideya, həm də texniki cəhətdən olduqca üstündür. 2010-cu ildə “Sabahın elçisi. Mirzə Fətəli Axundzadə” və 2011-ci ildə “Sübhün səfiri” filmləri çəkilir. Hər iki film tamaşaçıların böyük marağına səbəb olur. Bu filmlərdə Axundzadənin həyatı, yaradıcılığı, müasirləri ilə münasibətləri geniş əks olunur. Sovet dövründə çəkilən filmlərdə (“Böyük maarifçi-yazıçı M.F.Axundov”, “Səbuhi”, “M.F.Axundov”(1962, 1972, 1982) kommunist ideologiyasının təsiri güclü idisə, müstəqillik illərində çəkilən filmlərdə hadisələrə azərbaycançılıq ideologiyası mövqeyindən yanaşılmışdır.

Müstəqillik illərində Axundzadə şəxsiyyəti haqqında çəkilən ilk film 2010-cu ildə “Sabahın elçisi. Mirzə Fətəli Axundzadə” filmidir. Filmdə Axundzadənin həyat və yaradıcılığından geniş söhbət açılır. Filmdə eyni zamanda Axundzadənin əsərlərindən də istifadə olunmuşdur. Filmin çəkilişləri Azərbaycanın qədim şəhəri, Axundzadənin uşaqlığını keçirdiyi Şəkidə və Bakıda aparılmışdır. Filmin ssenari müəllifi Yaqub Əlioğlu, rejissoru Miri Rzayev, operatoru isə Adil Abbasovdur. Filmdə M.F.Axundzadə obrazını Xalq Artisti Tariyel Qasimov canlandırmışdır [155].

Müstəqillik illərində M.F.Axundzadə haqqında çəkilən filmlərdən biri də onun 200 illik yubileyi münasibətilə ekranlaşdırılan “Sübhün səfiri” filmidir. Filmdə Axundzadənin uşaqlıq illərindən ölümünə qədər keçdiyi ömür yolu canlandırılır. Film Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin sifarişi əsasında Cəfər Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” kinostudiyasında istehsal olunub [155].

“Sübhün səfiri” filminin çəkilişləri Azərbaycanda (Şəki) və Türkiyədə aparılıb, Türkiyədə aparılan səhnələrdə əsasən Axundzadənin əlifba layihəsi ilə bağlı Türkiyəyə

səfəri canlandırılır. Filmdə Türkiyədən olan aktyorlar da iştirak edir. Filmin ssenari müəllifi Xalq yazıçısı Anar, rejissor Ramiz Həsənoğlu, quruluşçu operator Kənan Məmmədov, rəssam Rafiz İsmayılov, geyim üzrə rəssam Şahin Həsənli, bəstəkar Cavanşir Quliyev, icraçı produseri Adil Qulamov, qrim ustaları isə Elbrus Vahidov və İradə Gülbabayeva olmuşdur. Film iki seriyalıdır. Filmdə Axundzadə obrazının gənclik dövrünü Nicat Həbibov, 50 yaşından sonrakı dövrünü isə Xalq artisti Rasim Balayev canlandırır [155]. Digər rollarda isə Bəxtiyar Hacızadə (Axund Ələsgər), Əməkdar artist Məmməd Səfa (Həsən bəy Zərdabi), Fəxrəddin Manafov (Abbasqulu ağa Bakıxanov), Oleq Əmirbəyov (Lermantov), Türkiyədə yaşayan azərbaycanlı aktirisa Mələhət Abbasova (Tubu xanım) iştirak edir. Filmdə həmçinin Aleksandr Şaraşoviski, Yuri Baliyev, Məhəbub Məhərrəmov, Rafiq Əliyev kimi tanınmış aktyorlar da yer almışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, filmdə Abbasqulu ağa Bakıxanov, Həsən bəy Zərdabi, M.V.Lermontov, Bestujev Marlinski və s. obrazlara çox az kadrlar həsr olunub.

Film haqqında rejissor qeyd edir ki, *“Taleyimdən çox razıyam ki, bu film mənim bioqrafiyama daxil oldu”*. Eyni zamanda rejissora görə tarixi filmlərin çətinlikləri də çoxdur. Burada səhnənin tərtibatı, aktyorların geyimi və s. olduqca çətin məsələdir. Rejissor qeyd edir ki, iki seriyalı filmdə 90 yaxın personaj var və onların hamısını XIX əsrin geyimləri ilə geyindirmək lazımdır. Filmin bəzi epizodlarında Axundzadə ilə oğlu Rəşidin məktublaşması ilə qarşılaşırıq. Bildiyimiz kimi Rəşid Brüsseldə təhsil alırdı. Ancaq bu epizodlar Brüsseldə yox Bakıda çəkilir. Rejissor deyir ki, biz Bakıda buna uyğun yerlər tapıb o səhnələri çəkdik [125, s. 11].

Filmdə M.F.Axundzadə maarifçi, filosof, eyni zamanda məmur kimi təsvir edilmişdir. Doğrudur Axundzadənin həyat və fəaliyyətini iki seriyaya sığdırmaq çətin olsa da, filmin heyəti bunun öhdəsindən nisbətən gəlmişdir. Həmçinin filmdə bəzi təhriflərə də yol verilmişdir. Bu təhriflər demək olar ki, Axundzadə haqqında sovet dönəmində onun haqqında formalaşdırılan fikirlərlə bağlı idi. *“Bu detal hər şeydən əvvəl Azərbaycan xalqının həyatında böyük işlər görən, ancaq “ateist” kimi tanınan mütəfəkkirin üzərindən “Allahsız” damğasının götürülməsinə cəhdlə bağlıdır”* [124, s.

6] *“Sübhün səfiri” filmi mütəfəkkirin 200 illik yubileyi münasibətilə ekranlara çıxıb*” [117, s. 15].

Axundzadə XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən tanınmış simalarından biridir. O, təkcə yazdığı əsərləri ilə yox, maarifçi dünyagörüşü, fəlsəfi fikirləri ilə də daim diqqət çəkir. Ədəbiyyatşünas Yaşar Qarayev Axundzadə haqqında dediyi kimi *“Milli dramaturgiyanın, realist bədii nəsrin, demokratik fəlsəfi-estetik fikrin, ilk əlifba inqilabının banisi olan M.F.Axundzadənin “zəngin və çoxcəhətli yaradıcılığı lokal milli çərçivələri aşıb keçir, bütün islam xalqları miqyasında ümumşərq və ümumbəşəri bir tarixi məna kəsb edir”* [82, s. 89]. O, xalqın savadlanması üçün əlindən gələni edir. *“M.F.Axundzadə xalqı maarifləndirmək, onu hər cür xurafat və ictimai geriliyin pəncəsindən qurtarıb mədəni tərəqqiyə çatdırmaq uğrunda bütün vücudu, ürəyi, qəlbi ilə fədakarlıq göstərmiş, həqiqi bir Prometey işi görmüşdür”* [45, s. 1].

“M.F.Axundzadə insan aqlının hər cür ətalətdən, din, cəhalət və mürtəcə quruluşun bütün buxovlarından azad olması ideyasını irəli sürür” [110, s. 5]. O, bunun yolunu həm də səhnədə görür. Axundzadədən sonra bir çox dramaturqlar onun bu idealarını əsas götürərək xeyli səhnə əsərləri yazırlar. Axundzadə özü bu əsərlərin əsas personajına çevrilərək səhnədə öz yerini alır.

Axundzadə obrazının səhnə ilə tanışlığı *“Xəyalat”* dramı ilə 1911-ci il 2 dekabr tarixinə təsadüf edir. Milli teatrın yaranmasında müstəsna xidmətlər göstərən tarixi şəxsiyyətin obrazı səhnəyə gəlir. Bakı şəhər teatrında Axundzadənin 100 illik yubileyi qeyd olunur. Bu zaman səhnədə *““Hacı Qara”dan iki pərdə, “Kimyagər”dən bir pərdə və Ə.Haqverdiyevin “Mirzə Fətəli” adlı bir pərdəli əsəri oynanmışdır”* [16, s. 271].

Ə.Haqverdiyevin dramının adı bəzi mənbələrdə *“Mirzə Fətəli”*, *“Mirzə Fətəli Axundzadə”* kimi qeyd olunsa da, əsərin adı daha çox *“Xəyalat”* kimi qeyd olunur. Tamaşada Axundzadə, Rəşid, Kitabpaylayan, Hacı Qara, Məstəlişah, Hatəmxan ağa və s. obrazlar var idi.

Rollarda Axundzadəyə hörmət əlaməti olaraq qocaman aktyorlar yer alır. Nəcəf bəy Vəzirov (Hatəmxan ağa), Həbib bəy Mahmudbəyov (Hacı Qara), İmran Qasimov

(Kitab paylayan), Cavanşir Zeynalov (Dərviş Məstəlişah), Mirzağa Əliyev (Molla İbrahimxəlil), Abbasmirzə Şərifzadə (Axundov) “Xəyaltın” obrazlarını canlandırmışlar [112, c.1, s. 110].

1982-ci ilin 26 martında Nəbi Xəzrinin “Mirzə Şəfi” əsəri tamaşaya qoyulur. Tamaşanın quruluşçu rejissoru Ağakəşi Kazımov, quruluşçu rəssam Kamal Şıxəliyev, bəstəkar Cahangir Cahangirov olmuşdur. İki hissəli dram səhnəyə qoyularkən rəqslərin quruluşunu Kamal Həsənov, rejissor assentliyini isə Şahin Cəbrayilov öz üzərlərinə götürür.

Tamaşanın əsas rollarında Mirzə Şəfini Fuad Poladov, Mirzə Fətəlini isə Rafael Dadaşov oynayır. Mirzə Fətəli rolunu Əliabbas Qədirov məşq etsə də sonradan bu rolu oynamır. Digər rollarda İlham Əhmədov (Bodenştet), Pərviz Bağirov və Hacı İsmayilov (Barataşvili), Elxan Ağahüseynoğlu və Elxan Quliyev (Abovyan), Fateh Fətullayev (Rəhim bəy), Ətayə Əliyeva və Mirvari Novruzova (Səltənət) Vəfa Fətullayeva və Bəsti Cəfərova (Pakizə), Muxtar Avşarov (Məşədi Qulam), Yaşar Nuriyev (Qurbanqulu), Aqşin Vəlixanov (Saday bəy), Nəcibə Məlikova (Zübeydə xanım), Ramiz Novruzov (Molla Əhməd), Sevil Abbasova və Firəngiz Mütəllimova (Qaratel), Telman Adıgözəlov və Əsgər Məmmədoğlu (Abırlı), Şükufə Yusupova və Məhbubə Məlikova (Fatma), İxtiyar Priyev (Əkbər), Firuz Xudaverdiyev, Nəcəf Həsənzadə və Əlvida Cəfərov (kəndlilər), Rüstəm Əliyev (Qoçu), Səidə Quliyeva və Lalə Bağirova (Pakizənin rəfiqələri) oynamışlar [113, c.3, s. 222].

Əsərin rejissoru Axundzadənin dövrünü, mühitini, müasirləri ilə əlaqələrini yaxşı öyrənmiş və tamaşaya maraqlı bir quruluş vermişdir.

Axundzadə obrazının yaradıldığı Həsən Həsənovun “Brüsseldən məktublar” əsəri 2003-cü il fevral ayının 18-də tamaşaya qoyulur. Quruluşçu rejissor Ramiz Həsənoğlu, rəssamlar Tahir Tahirov və Ağarəhim Əliyev, bəstəkar Cavanşir Quliyev, rejissor köməkçisi Nurəddin Mehdixanlı olmuşdur. Rollarda Əliabbas Qədirov (M.F.Axundov), Nurəddin Mehdixanlı (Rəşid), Yaşar Nuri (Nəcəf), Sənubər İsgəndərova (Firəngiz, Fransuaza), Mətanət Atakəşiyeva (Tubu xanım), Tofiq Hüseynov (Qriqor Orbeliani),

Elşən Cəbrayilov (Patrik), Hacı İsmayılov (Benjamin Qastino), Sərdar Rüstəmov (Qəzətsatan), Xədicə Novruzlu (Bələdçi uşaq), Elxan Ağahüseynoğlu (Şarmankaçı), Almaz Amanova (Brüsselli qadın), Firuz Xudaverdiyev (Molla), Nəcəf Həsənzadə (Keşiş), Cabbar Cabbarov (Ravvin), Rəşad Bəxtiyarov (Kinto, qarson və rəssam), Elnur Qədirov (Mədrəsə şagirdi), Şəlalə Şahvələdqızı, Samir Qulamov, Şəhla Əliqızı, Saleh Bağırov, Ziba Ramazanova, Elşən İsmayılov, Rəşad Babayev, Fazil Vəliyev, Cavid Novruzov (Brüssel Universitetinin tələbələri).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin Axundzadənin 200 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında sərəncamı bir çox əsərlərin ortaya çıxmasına, tədbirlərin və konfransların keçirilməsinə səbəb oldu. Bu sərəncamdan irəli gələn tədbirlərdən biri də Şəfaət Mehdiyevin ilk qələm təcrübəsi olan “Mirzə Fətəli” əsərinin Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrında tamaşaya qoyulması idi. Əsərin premyerasında Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbov, tanınmış elm adamları, deputatlar, ictimai-siyasi xadimlər iştirak etmişlər.

Əsər ilk dəfə Naxçıvanda tamaşaya qoyulurdu. Tamaşa həmçinin Milli Teatr gününə təsadüf etmişdir. Teatrımızın banisinin obrazının yaradıldığı bir əsərin Milli Teatr günündə tamaşaya qoyulması diqqətəlayiq hadisə idi.

Hər şeydən əvvəl onu qeyd etmək yerinə düşər ki, tamaşaya qoyulan bu əsər Axundzadə haqqında yazılmış ilk sanballı dramlardandır. Əsərin quruluşçu rejissoru Axundzadənin obrazlarını canlandırmış, “Hekayəti-xırs quldurbasan” əsərini səhnələşdirmiş Rövşən Hüseynov idi. Rövşən Hüseynovun Axundzadənin əsərlərinə yaxından bələd olması sözügedən tamaşanın qurulmasına da köməklik göstərmişdi. O bu sayədə düzgün rol bölgüsü aparmış, həm peşəkar, həm də yetişməkdə olan gənc aktyorları düzgün seçə bilmişdir.

Tamaşada rollarda Azərbaycan Respublikasının xalq artisti Xəlil Hüseynov (Axund Hacı Ələsgər), Teyyub Zeynalzadə (Xəlil), Zəminə Baxşəliyeva (Tubu), Naxçıvan Muxtar Respublikasının xalq artisti Əbülfəz İmanov (Molla Murad), Azərbaycan

Respublikasının əməkdar artisti Yusif Allahverdiyev (Mirzə Şəfi), Azərbaycan Respublikasının əməkdar artisti Həsən Ağasoy (Mirzə Fətəli), Nəsimi Məmmədzadə (Akaki Sereteli), Naxçıvan Muxtar Respublikasının əməkdar artisti Vüsal Rzayev (Mirzə Mustafa), Azərbaycan Respublikasının əməkdar artisti Əli Əliyev (Qafqaz canişini), Azərbaycan Respublikasının əməkdar artisti Rza Xudiyev (canişin dəftərxanasının müdiri Kruzenştern), Naxçıvan Muxtar Respublikasının əməkdar artisti Zakir Fətəliyev (Şeyxülislam Cavadzadə), Naxçıvan Muxtar Respublikasının əməkdar artisti Şirzad Abutalıbov (Molla Dursun), Naxçıvan Muxtar Respublikasının əməkdar artisti Bəhruz Haqverdiyev (Mehdiqulu), Azərbaycan Respublikasının əməkdar artisti Vidadi Rəcəbli (Hacı Qafar) olmuşdur.

M.F.Axundzadənin əsərləri üzərində möhkəm ənənələri formalaşan Naxçıvan teatrının bu əsəri tamaşaya qoyması Axundzadə sənəti və şəxsiyyətinə dərin ehtiramın ifadəsi kimi də əlamətdardır. Gördündüyü kimi Azərbaycan səhnəsində Axundzadə obrazına dəfələrlə yer verilmiş, görkəmli şəxsiyyətin obrazı səhnəmizin dəyərli personajlarından biri olmuşdur. Obrazı daim usta aktyorlar canlandırmış, onun teatr üçün etdikləri xüsusi vurğulanmışdır.

M.F.Axundzadə haqqında çəkilən filmlər, oynanılan tamaşalar onun şəxsiyyətinin öyrənilməsi baxımından olduqca dəyərli mənbələrdir. Belə ki, Azərbaycan səhnəsində Axundzadə obrazı istedadlı sənətkarların əməyi nəticəsində geniş maraq kəsb etmiş və sevilərək tamaşa edilmişdir. Görkəmli mütəfəkkir-dramaturqun irsinin təbliği, şəxsiyyəti və fəaliyyətinin hərətərəfli öyrənilməsi sahəsindəki əməli addımlardan biri kimi Axundzadə obrazının səhnəyə gətirilməsi müstəsna əhəmiyyət daşımış teatr tənqidçiləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

NƏTİCƏ

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində fəsil və paraqraflarında gəlinən nəticələr ümumiləşdirilmişdir. Aparılan tədqiqatlardan əldə olunan qənaətlər aşağıdakı bəndlərdə əksini tapmışdır:

-Dissertasiyada ilk dəfə Mirzə Fətəli Axundzadə obrazının yaradıldığı tarixi mövzulu, müxtəlifjanrlı bədii nümunələr elmi təhlil müstəvisinə gətirilmiş, müəyyənləşdirilmişdir ki, qüdrətli ədibin obrazı yaradılan bədii əsərlərin bir qismi haqqında nə sovetlər dönəmində, nə də müstəqillik illərində ümumiyyətlə ədəbiyyatşünaslıqda elmi fikir söylənilməmişdir.

- M.F.Axundzadə obrazı yaradılan tarixi mövzulu əsərlərlə yanaşı hər bir əsər haqqında ədəbi tənqidin və ədəbiyyatşünaslığın mövqeyi, resenziyalar diqqətə alınmaqla geniş elmi müstəvidə təhlil və tədqiq olunmuş, müəyyənləşdirilmişdir ki, görkəmli ədibin şəxsiyyəti və dövrü bəhs olunan tarixi dövrlə səsleşmir, yaxud sovetlər dönəminin ədəbi-ideoloji yanaşması tarixi şəxsiyyətə obyektiv tarixi mənbələrə uyğun münasibət formalaşdırmağa mane olmuşdur.

-Sovet dövründə M.F.Axundzadə obrazı yaradılan tarixi-bədii nümunələrin tədqiqi deməyə əsas verir ki, sovet dönəminin ədəbi-tənqidi mühakimələri müstəqillik dönəminin milli ədəbiyyatşünaslıq meyarlarına uyğun olmadığı kimi, dissertasiyada sovetlər dönəmində yazılan əsərlər də, bu dövrdə yazılan əsərlərə ədəbi münasibətin ifadəsi olan araşdırmalar da milli təfəkkür işığında dəyərləndirilmişdir.

-Tədqiqat işində bədii nümunədəki ədəbi şəxsiyyət, tarixi şəxsiyyət və şəxsiyyətə yazıçı münasibəti əsasən nəsrin böyük janrlarında daha həssaslıqla izlənilmişdir. Kiçik həcmli janrlarda isə tarixi və ədəbi şəxsiyyətlərin bədii plandakı fərqli xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə öyrənilmişdir.

- M.F.Axundzadə obrazı yaradılan müxtəlifjanrlı bədii əsərlərdə bədii nümunəyə müəllif yanaşması, əsərlərin ideya-bədii xüsusiyyətləri ümumilikdə M.F.Axundzadə şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərini öyrənməyə tam əsas vermir.

-Dissertasiyada M.F.Axundzadə şəxsiyyətinin bədii əsərlərdə əks etdirilməsi səviyyəsi, tarixdəki M.F.Axundzadə ilə bədii əsərlərdəki M.F.Axundzadə müqayisəli şəkildə tədqiqat müstəvisinə çıxarılmış, müəyyənləşdirilmişdir ki, tarixdəki və əsərlərdəki M.F.Axundzadə şəxsiyyəti arasında yaranan fərq məhz müəllif mövqeyinin ifadəsidir.

-Dissertasiyada ilk dəfə olaraq M.F.Axundzadə obrazı yaradılan bədii nümunələrin səhnə taleyi də araşdırılmış, xüsusilə dram əsərlərin Azərbaycan səhnəsində keçdiyi yol izlənilmiş, nəticə olaraq belə qənaət hasil olur ki, Axundov obrazı yaradılan nəsr əsərləri dram əsərlərindən ədəbi-nəzəri cəhətdən daha güclüdür.

- M.F.Axundzadə obrazı yaradılan istər roman, povest və hekayələr, istər şeir və poemalar, istərsə də dram əsərləri görkəmli ədibin həyatı və dövrünü əks etdirə bilmiş, Axundzadə şəxsiyyətinin daxili-mənəvi dünyasını, duyğu və düşüncələrini, milli qayəsini əks etdirərək geniş oxucu kütləsinə çatdırı bilmişdir. Bu isə tədqiqata cəlb olunan bədii əsərlərin üstün cəhəti kimi diqqət mərkəzinə çəkilə bilər.

-Axundzadə obrazı yaradılan müxtəlif janrlı bədii nümunələrin zəif cəhətləri, bədiiliyin pozulduğu məqamlar əsərlərin ədəbi-tarixi dəyərini azaltmır.

- Dissertasiyada M.F.Axundov obrazı yaradılan müxtəlifjanrlı bədii əsərlərin təhlil və tədqiqi, həmçinin tarixdəki M.F.Axundzadə şəxsiyyətinin yeni elmi mənbələr əsasında öyrənilməsi deməyə əsas verir ki, Mirzə Fətəli Axundzadə dini görüşlərində islam dəyərlərini təkzib edən məqamlar sovet dövründə formalaşdırılan mövqe ilə eyniyyət təşkil etmir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Abbaslı T.H. Həqiqi dinli dinsiz // Mədəniyyət. – 2014, 11 iyul. – s. 12.
2. Axundlu Y.İ. Seçilmiş əsərləri: [3 cildə] / Axundlu Y.– Naxçıvan: Əcəmi nəşriyyatı,–c. 2.–2003.– 447 s.
3. Axundov M.F. (sitatlar) // Ədəbiyyat və İncəsənət qəz. –1962, 27 oktyabr. –s. 1.
4. Axundov Y.İ. Azərbaycan sovet tarixi romanı / Axundov Y. Bakı: Yazıçı,– 1979. – 238 s.
5. Axundov Y.İ. Azərbaycan Tarixi romanı: mərhələlər, problemlər/ Axundov Y. Naxçıvan: Adiloğlu,– 2005. – 549 s.
6. Axundzadə F.T Seçilmiş əsərləri: [3 cildə] / M.F.Axundzadə. –Bakı: Şərq-Qərb,– c. 3. –2005.–296 s.
7. Axundzadə F.T Seçilmiş əsərləri: [3 cildə] / M.F.Axundzadə.–Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2.–2005,–376 s.
8. Axundzadə F.T. Bədii və fəlsəfi əsərləri / M.F.Axundzadə.–Bakı: Yazıçı,–1987.–366 s.
9. Axundzadə F.T. Əsərləri [3 cildə] / Axundzadə M.F.– Bakı: Şərq-Qərb,– c. 1.– 2013. – 239 s.
10. Axundzadə F.T. Kəmalüddövlə məktubları / M.F.Axundzadə.– Bakı: Azərbaycan uşaq və gənclər ədəbiyyatı nəşriyyatı,–1959. –229 s.
11. Axundzadə F.T. Seçilmiş əsərləri: [3 cildə] / M.F.Axundzadə.–Bakı: Şərq-Qərb,–c. 1.–2005.–274 s.
12. Axundzadə İrsinin kitabxanalarda təbliği: (Azərbaycan Milli Kitabxanası) /tərt. Ed. N.Alısova –Bakı: M.F.Axundzadə adına Milli Kitabxana,–2012. – 73 s.
13. Allahverdiyev E. Sənətkar fəthi // Ekran-Efir.–2010, 17 oktyabr.– s. 6.
14. Amanova A.H. Axundovun yaradıcılığı "Kafkaz"ın səhifələrində // 525-ci qəzet. – 2014, 30 oktyabr. – s.6.

15. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi / Red. Hey. Sədri Mahmud Kərimov. – Bakı: Elm, c. 4:– 2011. – 858 s.
16. Azərbaycan teatr səlnaməsi (1850-1920)/ tərt. ed. Məmmədli Qulam –: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, –1975.– 583 s.
17. Azəroğlu B. Şərqi kəvakibi // Ədəbiyyat və incəsənət. –1988, 28 oktyabr. – s. 4.
18. Babayev A.Q. Səbuhinin məzarı // Bakı qəz. – 1962, 25 oktyabr. –s. 3.
19. Babayev N.Ə. Heykəlsiz abidə / Xəzri N. – Bakı: Gənclik,–1982. – 184 s.
20. Babayev N.Ə. Səhər oğlu // Bakı. – 1962, 26 oktyabr. – s. 2.
21. Babazadə Z.İ Şəfaət Mehdiyevin “Mirzə Fətəli” pyesində Axundzadə obrazı// Bakı Slavyan Universiteti, Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 96-cı il dönmünə həsr olunmuş “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. X Beynəlxalq elmi konfransın materialları”,– Bakı: Mürəcim,– 7 may,– 2019, –s. 63-66.
22. Babazadə Z.İ. Ə.Haqverdiyevin “Xəyalat” dramında Axundzadə obrazı // “Naxçıvan” Universiteti Elmi əsərlər jurnalı, – 2018. №3(10)– s. 176-177.
23. Babazadə Z.İ. H.Hüseynzadənin “Ürəklər birləşəndə” poemasında M.F.Axundzadə obrazı // – Naxçıvan: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan bölməsi İncəsənət Dil və Ədəbiyyat İnstitutu. Axtarışlar. –2019. №2(32), – s. 36-43.
24. Babazadə Z.İ. M.F.Axundzadə obrazı Azərbaycan şairlərinin şeirlərində // – Naxçıvan: Naxçıvan Dövlət Universiteti Elmi Əsərlər Humanitar elmlər seriyası,– 2018. №5(94), –s. 63-67.
25. Babazadə Z.İ. M.F.Axundzadənin ədəbi-tənqidi görüşləri // Gənc alimlərin III Beynəlxalq Elmi Konfransı, –Gəncə: Gəncə Dövlət Universiteti nəşriyyatı, –17-18 oktyabr .–2018,– s. 319.
26. Bağırov Əlifəğa M.F.Axundov pyeslərinin tamaşası tarixindən //Azərbaycan.– 1962, 24 oktyabr.–1962.–s.11-20.
27. Bayramlı M.O. Janr yaddaşı yoxsa zaman çağırışı // Ədəbiyyat.– 2019, 2 fevral.– s. 20.

28. Bayramlı Z.N. M.F.Axundzadə və Füzuli // Ədəbiyyat qəzeti. – 2013, 12 yanvar. – s.1-3.
29. Bayramov A.B. Alman ədəbiyyatşünaslığı və M.F.Axundov // Bakı: Ədəbiyyat və incəsənət. – 1987, 31 iyul – s. 1.
30. Cavadov T.S. Ən yeni Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri / Salamoğlu T.– Bakı: BQU, –2008. –554 s.
31. Cavadov T.S. M.F.Axundzadə milli ədəbi tənqidin banisi kimi // Kredo.– 2009, 04 Aprel. – s. 7.
32. Cavadov.T.S. Ədəbi tənqid tarixinə dair portret-oçerklər/ Salamoğlu T. – Bakı: E.L nəşriyyat, – 2011,– 264 s.
33. Cavadzadə Ə.Q. Məşəl olan qələm // Ədəbiyyat və incəsənət. .–1962, 29 sentyabr. .– s.3.
34. Cəfərov M.Z. M.F.Axundovun ədəbi tənqidi görüşləri / Məmməd Cəfər – Bakı: Azərnəşr, –1950.– 143 s.
35. Cəfərov C.Ə. Axundov və teatr // Cəfərov C.– Bakı: Renessans-A nəşriyyatı,– 2016.–128 s.
36. Cəfərov M.C. M.F.Axundovun dramaturgiyası / Məmməd Cəfər.– Bakı: Uşaqgəncnəşr, – 1953. 208 s.
37. Dadaşov A.Ə. Müasir Azərbaycan dramaturgiyası / Dadaşov Aydın. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012. – 304 s.
38. Dilbazi M.P. Seçilmiş əsərləri: [3 cilddə] / M.Dilbazi. –Bakı: Yazıçı, –c. 1. –1982. – 324 s.
39. Dilbazi M.P. Səbuhi // Bakı: Azərbaycan jurnalı, –1962. №10, s-135
40. Eyvazlı H.C. Tarixi dramlarda ədəbi şəxsiyyət obrazı / Eyvazlı H. – Naxçıvan: Məktəb, – 2009. – 186 s.
41. Əfəndiyev E.İ. Tənqid və nəsr/ Elçin.–Bakı: Günəş,–1999. –216 s.
42. Əfəndiyev P.Ş Böyük ədib və xalq yaradıcılığı // Ədəbiyyat və incəsənət. –1987, 12 iyun.–s. 4.

43. Əfəndiyev T.İ. Azərbaycan romantizmi və onun təşəkkülü problemləri // Ədəbiyyat qəzeti.– 2019, 20 aprel. – s. 20.
44. Əliyev R.Y. Mirzə Fətəli Axundovun elmi-nəzəri görüşləri // 525-ci qəzet. . –2012, 5 iyun. . – s.6.
45. Əsgərli Z.Ş. Mirzə Fətəli Axundzadə 200 // Ədəbiyyat qəzeti. –2012, 19 oktyabr. – s.1.
46. Əsgərli Z.Ş. Mirzə Fətəli və Füzuli // Ədəbiyyat qəzeti. –2012, 21 dekabr. – s.1-2.
47. Əsgərov B.H. Azərbaycan tarixi romanlarında gerçəklik və bədii təxəyyül // Əsgərov B.– Bakı: Elm və təhsil,– 2015. 278 s.
48. Əsgərov S.M. Azərbaycan ədəbiyyat qaynaqları / Salman Mümtaz.– Bakı: – Avrasiya press,– 2006. – 440 s.
49. Güləliyeva X.Ö. Roman-ədəbi aktual janr kimi // –Bakı: İpək yolu, –2017. №4,–s. 125-133.
50. H.Arif 80 (AMEA N.Gəncəvi adına Azərbaycan Ədəbiyyat Muzeyi). Tərt. ed. Qəzənfər Paşayev, Gülzar İbrahimqızı – Bakı:–2004,–63 s.
51. Hacıyev D.H. Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi dram / Hacıyev D. –Bakı: Yazıçı, – 1983. – 159 s.
52. Haqverdiyev Ə.Ə. Seçilmiş əsərləri: [2 cilddə] / Ə. Haqverdiyev.–Bakı: Lider,–c. 1.– 2005.–504 s.
53. Haqverdiyev Ə.Ə. Seçilmiş əsərləri: [2 cilddə] / Ə. Haqverdiyev.–Bakı: Lider,–c. 2.– 2005.–406 s.
54. Haqverdiyev Ə.Ə. Seçilmiş əsərləri: [2 cilddə] / Ə.Haqverdiyev. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı,– c. 1.– 1971. 549 s.
55. Həbibbəyli İ.Ə. Ədəbi şəxsiyyət və zaman: [10 cilddə] / Həbibbəyli İsa. – Bakı: Elm və təhsil, – c. 2.– 2017. –1067 s.
56. Həbibbəyli İ.Ə. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik // Həbibbəyli İ.– Bakı: Nurlan, – 2007. 694 s.

57. Həbibbəyli İ.Ə. Xoş gördük, Mirzə Fətəli Axundzadə // Ədəbiyyat qəzeti.– 2012, 16 mart.– s. 4.
58. Həsənəli A.R. Qəflət yuxusundan oyatdın şərqi // .– Bakı: Azərbaycan jurnalı, .– 1982. №10, .– s. 18.
59. Həsənov H.Ə. Brüsseldən məktublar / Həsənov H.– Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları nəşriyyatı,– 2003. – 75 s.
60. Həsənzadə N.Ə. Seçilmiş əsərləri: [7 cildə] / Həsənzadə N. –Bakı: Prometey, –c. 2.– 2010.– 742 s.
61. Hüseyinov A.M. Həyatımız və Nəsrimiz // –Bakı: Azərbaycan jurnalı,–1983. №95, – s. 175-190.
62. Hüseyinov Ç.H. Fətəli fəthi / Hüseyinov Ç.–Bakı: Yazıçı, –1986.–709 s.
63. Hüseyinov Ç.H. Əziz həmvətənlərim // Ədəbiyyat və incəsənət. ,–1988, 4 noyabr. – s. 3.
64. Hüseyinov Ç.H. Labüdlük / Hüsynov Ç. Moskva: Politizdat, – 1983. – 156 s.
65. Hüseyinov Ə.Q. Gəncəli müdrik / Əlisa Nicat.–Bakı: KitabKlubu.org,– 2018.– 334 s.
66. Hüseyinov Ə.Q. Mirzə Şəfi / Əlisa Nicat.– Bakı: –Gənclik,–1984.–276 s.
67. Hüseyinov H.N. Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən // Heydər Hüseyinov.–Bakı: Şərq-Qərb,–2007.–400 s..
68. Hüseyinov R.B. Oyatmaq növbəsi // 525-ci qəzet.– 2009, 10 yanvar.– s. 15-16.
69. Hüseyinov S.M. Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılıq yolu / Hüseyinov Sadiq.– Bakı: Elm,– 1977. – 218 s.
70. Hüseyinova C.S. Əlisa Nicatın bədii nəsr: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / Bakı, 2009.–133 s.
71. Hüseyinzadə H.C. Seçilmiş əsərləri / Hüseyinzadə H.–Bakı: Azərnəşr,–1975.–283 s.
72. Xəlilov F.Y. Naxçıvanın elmi, ədəbi və mədəni mühiti: tədqiqlər (üçüncü kitab).– Naxçıvan: Əcəmi, – 2021.– 216 s.
73. Xəlilov Q.Q. Tənqidçilik çətin peşədir / Q.Xəlilov.– Bakı: Yazıçı,–1986. – 390 s.

74. Xəlilov P.İ. Nəsrimizin üfüqləri /– Bakı: Yazıçı,–1982.–183 s.
75. Xəlilzadə F. Knyaz Xasay xan Usmiyev kim idi? // Azərbaycan. – 2012, 11 avqust. s. 4.
76. İrəc Parsinejad M.F.Axundzadənin ədəbi tənqidi // Ədəbiyyat. – 2012, 5 oktyabr. – s 4, 5.
77. İsmayılova Z. Böyük mütəfəkkir yazıçı // Ədəbiyyat. –2010 , 26 noyabr, – s. 1.
78. Kazımov M.İ. Onun qəlbi // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1962, 27 oktyabr. s. 2.
79. KazıMZadə A.Ə. “Səbuhi”-70. Kino tariximizdən // Mədəniyyət.–2011, 6 iyul. – s. 11.
80. Kərim Ə.P. Seçilmiş əsərləri : [2 cildə] / Əli Kərim.–Bakı: Azərnəşr, –c. 1. –1991.– 235 s.
81. Köçərli F.Ə. Azərbaycan ədəbiyyatı / F.Köçərli.–Bakı: Elm,–1978.– 597 s.
82. Qarayev Y.V. Ədəbi üfüqlər / Y.Qarayev. – Bakı: Gənclik, –1985.–288 s.
83. Qarayev Y.V. Ulduzların müdrikliyi // – Bakı: “Azərbaycan” jurnalı,–1982. № 3,–s. 179-189.
84. Qasımov D.M. Səbuhi // Sovet kəndi.–1962, 27 oktyabr. –s.2.
85. QasıMZadə F.S. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyat tarixi / QasıMZadə F.– Bakı: Maarif, – 1966, – 486s.
86. QasıMZadə F.S. M.F.Axundovun həyat və yaradıcılığı/ F.QasıMZadə.– Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı,– 1962.– 378 s.
87. Qazi N. Sabah adamı/ Nazim Qazi. –Bakı: ADPU,– 2013.–129 s.
88. Qəhrəmanov Ə.K. Mirzə Fətəli Axundzadə - 200 // Səs.– 2012, 12 aprel.– s. 11.
89. M.F.Axundov oxucularımızın şeirlərində // Sovet kəndi. – 1962, 27 oktyabr. .– s. 3.
90. Mehdiyev Ş.F. Ərk qalası / Mehdiyev Ş. – Bakı: Elm və təhsil,– 2012.–399 s.
91. Mehdiyev T.M. Kəpənək gözəlliyi / Tofiq Mahmud.–Bakı: Gənclik,– 1980.– 179 s.
92. Mehdiyev T.M. Zülmətdə yanğın // .–Bakı: Azərbaycan jurnalı, – 1962. №8, – s. 10
93. Mədətov A.S. Şeytan /– Bakı: Çinar-çap,– 2008.–292 s.

94. Məhəmməd F. Əsərləri // [6 cildə] / Məhəmməd Füzuli .– Bakı: Şərq-Qərb, -c. 5.– 2005.– 232 s.
95. Məhəmməd F. Əsərləri // [6 cildə] / Məhəmməd Füzuli.– Bakı: Şərq-Qərb, -c. 1. – 2005.– 408 s.
96. Məhəmməd H.B. Qardaşlar // Ədəbiyyat və incəsənət. –1983, 21 oktyabr. s. 4.
97. Məmmədov K.D. Ə.Haqverdiyev / Məmmədov K. – Bakı: Gənclik,– 1970.– 197 s.
98. Məmmədov M.Ə. Maraqlı lövhələr (Ş.Mehdiyevin Mirzə fətəli pyesi haqqında) // Kominist qəzeti. – 1968, 4 dekabr. – s.4.
99. Məmmədov N.B. Mirzə Fətəli Axundzadənin realizmi /–Bakı: Elm,– 1978.– 240 s.
100. Məmmədov Ş.H. Millətin məişətinə ətraflı bələd olan fitri istedad, yaradıcı qüvvə sahibi // Azərbaycan müəllimi.–2012, 13 yanvar.– s. 7.
101. Məmmədov Ə. Yaddaşın mühakiməsi // Bakı – Azərbaycan,–1994. №1-3, s. 172-178.
102. Məmmədov H.R. Mirzə Fətəli Axundov və Şərq / Məmmədov H.– Bakı: Elm,– 1971.– 365 s.
103. Mirəhmədov Ə.M. Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqlər / Mirəhmədov Ə. – Bakı: Maarif,– 1983.– 364 s.
104. Mirzə Fətəli Axundzadə və Gürcistan: (Ədəbi-bədii əsərlər toplusu) / tərt. Ed. Mirzə Məmmədov – Bakı: Təhsil, –2012.– 334 s.
105. Musayev E.B. Mirzə Fətəli Axundzadə / Musayev E.– Bakı: Elm və təhsil,– 2019.– 231 s.
106. Nəbiyev B.Ə. Təzə izlər sorağında / Nəbiyev B.–Bakı: Yazıçı,–1979. –215 s.
107. Ordubadi M.F. Həyatım və mühitim / M.S.Ordubadi.–Naxçıvan: Əcəmi, –2012.– 336 s.
108. Ortaylı İlbər. M.F.Axundzadənin əsərlərində estetik qanunlar // Ədəbiyyat və İncəsənət.– 1988, 4 noyabr.– s. 1.
109. Ömərov V.A. Azərbaycançılıq və Qərbin demokratik ideya cərəyanları // Azad Azərbaycan. –2013, 16 yanvar. – s. 5.

110. Ömərov V.A. M.F.Axundzadənin əsərlərində azərbaycançılıq ideaları // Səs. – 2012, 8 mart. –s. 7.
111. Rəfəil Z.A. Səbuhiyə // Azərbaycan müəllimi.–1962, 7 oktyabr. – s. 4
112. Rəhimli İ.Ə. Azərbaycan Dövlət Akademik Milli Dram Teatrı [4 cilddə] / Rəhimli İlham. Bakı: Təhsil, – c. 1.–2013. –576 s.
113. Rəhimli İ.Ə. Azərbaycan teatr tarixi: [4 cilddə] / Rəhimli İ.– Bakı: Şərq-Qərb, – c. 3.– 2017.– 605 s.
114. Rüstəzadə S.Ə Seçilmiş əsərləri: [3 cilddə] / Süleyman Rüstəm, –Bakı: Şərq-Qərb,– cild 2.– 2005. – 327 s.
115. Rzayev H.M. Təzə əkil // Sovet kəndi.–1962, 27 oktyabr.– s.4.
116. Sarıyeva İ.M. Azərbaycan dramaturgiyasının banisi, mütəfəkkir Mirzə Fətəli Axundov // Bakı xəbər. – 2014, 1 dekabr. – s.15.
117. Sarıyeva İ.M. Azərbaycan dramaturgiyasının banisi, mütəfəkkir Mirzə Fətəli Axundov // Bakı xəbər. – 2014, 2 dekabr. – s.11.
118. Sarıyeva İ.M. Mirzə Fətəli Axundovdan Heydər Əliyevədək "əlifba mücadiləsi" // Bakı xəbər.– 2014, 3 dekabr. – s.11.
119. Səfərov M.S. Əsərləri / Məmməd Tağı Sidqi.–Naxçıvan: Çarşıoğlu nəşriyyatı,– 2004.– 280 s.
120. Sultanova M.P. Dahi mütəfəkkirin 200 illik yubileyi qeyd olundu // Azərbaycan. – 2012, 12 aprel.– s. 11.
121. Şükürov S.C Yox, cənab Axundzadə // Ədəbiyyat və incəsənət.– 1988, 28 oktyabr.–s. 4-5.
122. Tahirli A.H. İrşad və İdrak işığında // Xalq qəzeti. –2008, 23 noyabr. s.5.
123. Talıbzadə K.A. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi // K.Talıbzadə,–Bakı: Maarif,– 1984.–338 s.
124. Təranə Vahid Axundovun “reabilitasiyası. “Sübhün səfiri”nə iki fərqli baxış // Kəsp. – 2012, 30 noyabr. – s.6.
125. Təranə Vahid Sübhün səfiri // Mədəniyyət.– 2012, 8 iyun. –s. 11.

126. Vahabzadə B.M. Karvan gedir// Ədəbiyyat və incəsənət. – 1962, 25 oktyabr.– s. 2.
127. Vahabzadə B.M. Payız düşüncələri / Vahabzadə B.–Bakı: Yazıçı,–1981,– 366 s.
128. Vəkilov S.Y. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] S.Vurğun.– Bakı: Şərq-Qərb, – c. 5.– 2005. – 384 s.
129. Vəliyev K.N. Mirzə Fətəli Axundzadə haqqında söz // 525-ci qəzet. – 2014, 4 fevral. – s. 22.
130. Yusifli C.Ə. Axundov yaddaşı // Ədəbiyyat qəzeti.– 2018, 24 fevral. – s. 10.
131. Yusifli V.Ə. Xoşbəxt taleli sənətkar - Nəbi Xəzri // 525-ci qəzet.–2020, 8 yanvar. – s.20.
132. Zakir Q.Ə. Əsərləri / Q.Zakir. –Bakı: –Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, –1953. –479 s.
133. Zamanov M.Q. Maxtalı / Məhərrəm Zaman. –Bakı: Nərgiz,– 2012.– 259 s.
134. Zaynallı A.Ə. Səbuhinin qəzəbi // Ədəbiyyat və incəsənət.–1962, 15 sentyabr. s.3.
135. Zeynallı H.B. Seçilmiş əsərləri / Bakı: Yazıçı nəşriyyatı,–1983.– 318 s.
136. http://525.az/site/?name=xeber&news_id=26776#gsc.tab=0
137. <http://anl.az/down/meqale/medeniyyet/2013/yanvar/289266.htm>
138. <http://edebiyyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/1343-tarixi-roman-yazsaydim>
139. <http://kaspi.az/az/mirze-feteli-axundzade-edebi-tenqidi>
140. <http://medeniyyet.az/page/news/39776/iki-cocugun-Avropa-seyaheti.html&lang/az>
141. <http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2012/mart/238443.htm>
142. <http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2012/yanvar/225675.htm>
143. <http://www.anl.az/down/meqale/medeniyyet/2012/may/252346.htm>
144. <http://www.anl.az/down/meqale/medeniyyet/2014/mart/357441.htm>
145. <http://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2012/fevral/236457.htm>
146. <http://www.anl.az/down/meqale/ses/2012/fevral/230069.htm>
147. [http://www.anl.az/el/emb/M.F.Axundzade/haqqinda/meqale/N45_46\(3744_45\)_Edebiyyat_26_11_2010.pdf](http://www.anl.az/el/emb/M.F.Axundzade/haqqinda/meqale/N45_46(3744_45)_Edebiyyat_26_11_2010.pdf)

148. [http://www.anl.az/el/emb/M.F.Axundzade/haqqinda/meqale/N68\(3592\)_ses_21_04_2010.pdf](http://www.anl.az/el/emb/M.F.Axundzade/haqqinda/meqale/N68(3592)_ses_21_04_2010.pdf)
149. <http://www.edebi.net/index.php/azerbaycan-edebiyat/azerbaycan-cumhuriyeti/5002-cingiz-huseynov-1929>
150. https://azertag.az/xeber/Sabahin_elchisi_Mirze_Feteli_Axundzade_filminin_isteh_sali_basa_chatmisdir-504076
151. <https://azkurs.org/sumqayt-seher-semed-vurgun-adna-merkezi-kitabxana-mirze-feteli.html?page=2>
152. <https://modern.az/az/news/122622>
153. https://ru.m.wikipedia.org/wiki/Одоевский,_Александр_Иванович
154. old.525.az/view.php?lang=az&menu=7&id=44239#gsc.tab=0
155. <http://www.anl.az/el/emb/M.F.Axundzade/filmler/filmler.html>
156. <http://anl.az/el/emb/M.F.Axundzade/doc5.html>
157. <http://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/onun-ucun-her-tamasa-bir-tarixdir-73257>

Rus dilində

158. Мустафаев Ф.М. Я к свету шел /Ф. Мустафаев.—Баку: Гянджлик,—1972. — 195 с.
159. Гусейнов Ч. Г. Фатальный Фатали / Гусейнов Чингиз. —Москва: — Академия,— 2011.— 510 с.